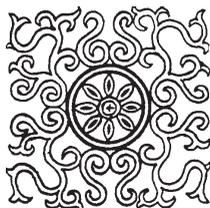

Министерство образования и науки Российской Федерации
ФГАОУ ВПО «Северо-Восточный федеральный университет
имени М.К. Аммосова»

Научно-исследовательский институт Олонхо
Институт гуманитарных исследований
и проблем малочисленных народов Севера СО РАН

И.И. Бурнашев-Тоң Суорун

СЫЛТЫ УОЛА ДЫЫРАЙ БУХАТТЫЫР
Олонхо

СЫН ЛОШАДИ БОТАТТЫРЬ ДЫЫРАЙ
Олонхо

Якутск 2013

УДК 398.22(=512.157)
ББК 82.3(2Рос=Як)–6
Б91

Утверждено к печати учеными советами
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова и ИГИиПМНС СО РАН

Текст олонхо записан *Г.У. Эргисом* с устного исполнения сказителя
И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна

Подготовлено к печати *В.В. Илларионовым, Т.В. Илларионовой*
(вступит. статья, текстологический комментарий, указатели)
Перевод на рус. яз. и комм. к тексту перевода: **Е.С. Сидоров**

Редколлегия:

Е.И. Михайлова, В.Н. Иванов, А.Н. Алексеев,
А.Н. Жирков, Р.Н. Анисимов (отв. секретарь)

Рецензенты:

Л.Л. Габышева, д.филол.н., профессор,
А.А. Кузьмина, к.филол.н., н.с. ИГИ и ПМНС

Бурнашев, И.И.-Тонг Суорун

Сылгы уола Дыырай Бухатыыр=Сын лошади Богатырь Дыырай /
[Зап. Г.У. Эргис со слов сказителя И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна ; пер. :
Е.С. Сидоров ; подготовка к печати : В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова ;
отв. ред. А.Н. Жирков] ; ИГИиПМНС СО РАН ; СВФУ им. М.К. Аммосова ;
НИИ Олонхо СВФУ. – Якутск : Издательский дом СВФУ, 2013. – 376 с.
ISBN 978-5-7513-1796-6

В книгу вошло ранее не публиковавшееся олонхо одного из известных сказителей Мегино-Кангаласского улуса И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна «Сын лошади Богатырь Дыырай», по своему основному содержанию и типу главного героя, по классификации Н.В. Емельянова, относящееся к архаическому типу олонхо. Издание снабжено примечаниями, текстологическими комментариями и указателями.

Предназначено для специалистов, студентов и учащихся, а также для всех интересующихся якутским фольклором.

УДК 398.22(=512.157)
ББК 82.3(2Рос=Як)–6

© Илларионов В.В., Илларионова Т.В., составление, 2013
ISBN 978-5-7513-1796-6 © НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2013

Портрет И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна. Художник П.П. Романов

**И.И. БУРНАШЕВ-ТОНГ СУОРУН
И ЕГО ОЛОНХО «СЫН ЛОШАДИ БОГАТЫРЬ ДЫБРАЙ»**

*Портрет сказителя
И.И. Бурнашева-Тонг Суорун.
Зарисовка художника
П.П. Романова.
Якутск, май 1935 г.*

И.И. Бурнашев-Тонг Суорун, по анкетным данным, родился в 1868 году в местности Сатагай Тарагайского наслега Восточно-Кангаласского улуса. С раннего детства был бойким, проворным мальчишкой, легко прыгал в длину 4 метра, приучал к узде необъезженных лошадей. Впоследствии рассказывал: «Справлялся с любой необузданной лошадыю. Жеребцы с самым неукротимым нором сдавались мне бесповоротно, теряли свою ретивость. Всю жизнь я властвовал над лошадыми» [Тонг Суорун, 1944, с. 5].

В свое время И.И. Бурнашев учился волшебству слова не по книгам, а прислушиваясь к живой речи сказителей. Иннокентий Иванович вспоминал: «У нас сказывал олонхо Бурнашев-Кылыс Павел, занимавший гостей многочисленных свадеб, ысыахов своим искусством. Также Телебюр Прокопий с Тарагайского наслега, известный в нашем улусе силач, переходя от дома к дому услаждавший слухи хозяев и гостей, тем и кормившийся. Я ходил следом за жителем Алаас Моорука Кетер Константином, где бы он ни останавливался сказывать олонхо. Проходил десятки километров, лишь бы его послушать. Но больше всех меня привлекал олонхосут Олоодо из Хайахсытского наслега Таттинского улуса. Об обычных олонхосутах речи не веду, говорю про выдающихся олонхосутов, из которых Олоодо был, бесспорно, лучшим» [Тонг Суорун, 1944, с. 6].

Как видно из воспоминаний Иннокентия Бурнашёва, он с детства увлечённо слушал олонхосутов, запоминая их манеру исполнения, обогащая свой словарный запас. Затем стал им подражать. Сидя на быке во

время летнего покоса, зимой на санях, управляя лошадьё, вспоминал полюбившееся олонхо, начинал тихонько припевать. Однажды он остановился на ночлег в доме Фёдора Колесова и в тот вечер впервые публично исполнил своё олонхо «Сын лошади Богатырь Дыбрай». Олонхо очень понравилось и хозяевам, и их гостям, и все присутствующие благословили Иннокентия на дальнейшее сказывание. Когда он вернулся домой, родные и близкие уже были наслышаны о том событии и захотели послушать его. Во втором исполнении олонхо обогатилось подробностями, необычными сравнениями, красочными описаниями. Так Иннокентий Бурнашев в свои 34 года стал олонхосутом.

Даже став признанным олонхосутом, он включал в свой репертуар ранее услышанные полюбившиеся олонхо. Известно, что он заучил услышанный от молодого Соловьева так называемое «олонхо Чэбия» «Харалдыман Бэргэн на возвышающемся над тремя обширными лесами коне Ёмес Хара». Затем Иннокентию Ивановичу понравилось услышанное от Оройко Михаила олонхо «Айыы Дьяаркы, имевший жёнами 8 дочерей айыы», и он стал его исполнять. Сочный язык, необычная образность этих трёх олонхо вошли в основу всех в последующем исполняемых им, услышанных в детстве олонхо.

Г.У. Эргис, кандидат филологических наук

Как пишет Георгий Устинович Эргис, репертуар Тонг Суоруна-Бурнашева состоял из 10 олонхо. Кроме названных выше, Иннокентий Иванович исполнял следующие: «Славный муж (человек) Бэриэт Бэргэн», «Неуклюжий Хара», «Дурая Куо на темно-карей лошади, бьющей по нижней ветви лиственницы», «Почитаемый Мэргэн», «Господин Тойборун», «Одинокий Муж Горемычный». Из них Г.У. Эргис записал и сдал в фонд Института языка и литературы олонхо «Сын лошади Дыбрай Богатырь» и «Харыадыла Мэргэн» П. Захарова (1939 г.).

Георгий Устинович дал высокую оценку творчеству И. Бурнашева: «Тонг Суорун – владеющий исконно народной якутской речью, с устоявшейся иносказательностью старейший олонхосут. Он подробно описывает верхний и нижний миры олонхо, знает до мелочей верхних и нижних духов. В этом плане его олонхо могут дать достаточную информацию изучающим мифологию и древнюю историю якутов специали-

стам. Кроме того, язык его олонхо — язык наших предков, поэтому его олонхо имеют большое значение в изучении родного языка. Художественное богатство языка, красочность образов выделяют его олонхо» [Эргис, 1974]. Подтверждая высказывание Г.У. Эргиса, услышанные от Тонг Суоруна олонхо часто использовали в своих научных трудах И.В. Пухов, Н.В. Емельянов. В частности, Н.В. Емельянов в своей монографии «Сюжеты ранних типов якутских олонхо» сделал сравнительный анализ олонхо И. Бурнашева-Тонг Суоруна и Г. Нохсорова. Также Н.В. Емельянов привлекал для сравнения третью версию того же произведения-олонхо «Сын лошади Богатырь Дыырай», краткое содержание которого изложил Г.И. Васильев, уроженец Чагырского наслега Чурапчинского улуса [Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 8, д. 51-20]. Он выявил сюжетное сходство, связь этих олонхо с одной и той же эпической традицией и обоснованно причислил их к раннему виду якутского олонхо. Н.В. Емельянов, подводя итоги сравнительного изучения текстов олонхо с главным героем Дыырай-богатырём, писал: «Три разбираемых текста показывают, что все олонхо о Сыне лошади Дыырае имеют своеобразный, только им присущий сюжет, в основе которого лежат мотивы, характерные, по нашему мнению, для ранних типов олонхо: заселение Среднего мира отверженными потомками айыы, внутрисемейные и внутривидовые конфликты, “чудесное” сватовство» [Емельянов, 1983, с. 9]. «Сын лошади Богатырь Дыырай» — широко известное в центральных улусах олонхо — часто встречается в репертуарах олонхосутов бывшего Восточно-Кангаласского улуса. Документально зафиксировано, что знаменитые олонхосуты восточных улусов Н.А. Абрамов-Кынат, Т.В. Захаров-Чээбий, Е.Е. Иванов заявляли, что данное олонхо им известно. Возможно, слушая это олонхо в исполнении друг друга, они невольно перенимали друг у друга многие элементы эпического сказания и манеру исполнения. Однако, к сожалению, варианты олонхо о Дыырае от этих сказителей не были записаны. Прежде всего, в олонхо «Сын лошади Богатырь Дыырай» обращает на себя внимание происхождение главного героя от лошади. Как сказывается в олонхо, находясь ещё в утробе матери, резвый богатырь рода айыы своим неосторожным резким толчком заставил мать пролить кумыс, чем навлек на себя гнев Верховного божества. За такую провинность малыш был охарактеризован как шалун, для которого нет места в Верхнем мире, и был спущен на Срединную землю.

*Н.В. Емельянов,
доктор
филологических наук*

В связи с этим обстоятельством Н.В. Емельянов подчеркнул: «От других олонхо разбираемые олонхо о Богатыре Дыбрае отличаются такими мотивами, как происхождение героя, поселение его в Средний мир, оскорбление героя спасенным им богатырем айыы, отношения между богатырями айыы, “скрытое сватовство” (вместо героического сватовства) и слияние этого мотива со сказочным мотивом повести-оборотня, взаимоотношения между женихом (мужем) и невестой (женой) и др.».

Но почему богатырь, спущенный на землю, именуется Сыном лошади? Разгадка этого необычного момента заключается в сюжете олонхо других сказителей. У вилпойского олонхосута Ф. Семенова-Кырса есть олонхо «Кобылий сын Бэйбэлдьин», у долган – «Сын коня – Аталами». В этих произведениях согрешивших дочерей верховных божеств спускают на землю, обратив в кобылиц. Рожденные от них сыновья наделены могучей силой и призваны быть охранителями солнечной страны, защитниками рода айыы. Таким образом, в этих олонхо отражается мировоззрение наших древних предков, веривших в изначальное зооморфное происхождение человека. Музыковед А.П. Решетников этот архаический мотив правомерно связывает с тотемическим представлением древних якутов, с сюжетами древнеиндийских мифов о близнецах Атвиннах, с героем славянского эпоса Милош Кобилич, а также с башкирским богатырем Бузансы-батыром [Решетникова, 2005, с. 357-377]. Якутский эпос в этом плане дает богатый материал для типологического исследования мифологических сюжетов народов мира.

Образ Богатыря Дыбрай отличается от традиционных образов богатырей айыы. Большая часть эпических богатырей обладает огромной силой. Они все, как на подбор, велики ростом, крепки телосложением, могучи, уверены в своей физической мощи, играючи тягаются с равными, готовы при малейшем дуновении сверху заткнуть рукавицей с руки пробоину в небе, при небольшом сотрясении закрыть могучей пятой пролом в земле, заслонить широкой спиной от натиска враждебных богатырей.

Дыбрай-богатырь Иннокентия Бурнашева желает жить спокойной жизнью обыкновенного человека. В начале развития сюжета олонхо

Сын лошади Богатырь Дыырай одинок: у него нет ни отца, ни матери, ни домочадцев, ни жены. Его черные и белые скакуны распространились по всей земле, а богатство богатыря – неисчислимое количество золотых и серебряных монет – хранится в восьми амбарах, он питается самыми изысканными блюдами. Одним словом, одинокий богатырь живет без нужды и бедствий, и его самая сокровенная мечта – жить мирно в своей стране, чтобы его не беспокоили молодцы Верхнего и Нижнего миров. Но его размеренная жизнь меняется со спасением им Эрбэхтэй Бэргэна, убегающего от богатыря абаасы. Незаметно для себя он вовлекается в удивительные приключения. Дыырай, хотя и после некоторого размышления, укрывает богатыря из племени айыы, решив охранять и спасать соплеменников. При первой необходимости богатырь должен вступить в смертельный бой с их обидчиком. Перед принятием окончательного решения Дыырай Бёгё колеблется. С одной стороны, он не хочет прятать Эрбэхтэй Бэргэна, остерегаясь, что лишится своей спокойной жизни. С другой стороны, герой понимает, что если он позволит убить соплеменника, то обесчестит свое имя.

«Если вступительная часть с помощью традиционного описания внешнего облика героя, его образа жизни и богатства характеризует центральный персонаж как идеального эпического богатыря, то в завязке сюжета его образ раскрывается с другой, внутренней, стороны, – пишет Н.В. Емельянов. – Дыырай Бёгё укрывает беглеца от абаасы, только подчиняясь законам родового общества и боясь осуждения соплеменников» [Емельянов, 1983, с. 32].

Не вдаваясь в подробности содержания, сюжета, можно затронуть лишь необычные моменты этого олонхо. В благодарность за спасение сына мать Эрбэхтэй Бэргэна дарит богатырю щенка, под обликом которого прячется её дочь Айталы Куо. После ухода богатыря из дома, она снимает с себя щенячью шкуру и, превратившись в прекрасную девушку, занимается хозяйством. К приходу богатыря снова оборачивается щенком. Тот, чуя какой-то подвох, превращается в зеленобрюхую муху и, спрятавшись в щели дерева, наблюдает за метаморфозами девушки, влюбляется в нее и бросает щенячью шкуру в огонь. Подобный чудесный мотив имеет место в известной якутской сказке «Ючюгйяй Юдюгюйэн и Кусаган Холджугур», впервые записанной И.А. Худяковым в Верхоянском округе. Известная верхоянская сказительница Д.А. Томская интерпретировала данную сказку, превратив в олонхо.

Музыковед В.С. Никифорова записала со слов Д.А. Томской текст этого олонхо, который был нами подготовлен и издан отдельной книгой с переводом Е.С. Сидорова, с электронным CD-приложением. Будущая жена Ючюгэй Юдюгюйэна сперва прилетает в облике стерха и играет с младшим братом Кусаган Холджугуром. Ючюгэй Юдюгюйэн, превратившись в муху, узнает, что она на самом деле красивая девушка. Превращение женщин в зверей часто встречается в сказках народов мира.

В преодолении богатырем препятствий, победе над противником благодаря уму и смекалке заключаются особенности олонхо Тонг Суоруна-Бурнашева. То, что в его олонхо встречаются и эпические, и сказочные элементы, свидетельствует о богатом мифологическом арсенале, характерном для архаического типа олонхо, каковым обладают все истинные олонхосуты.

Сюжет развития олонхо тесно связан с именем *Дыырай*. Другие богатыри айыы также выступают защитниками слабых и угнетенных. Остальные образы появляются только от случая к случаю, поскольку несут вспомогательную функцию в раскрытии образов основных героев. Женские образы в олонхо традиционно имеют специальное назначение. Айталы Куо – прекрасна ликом, безупречна нравом, трудолюбива, проворно справляется со всеми домашними делами. Её мать – Кынгырыыр Хаан Хотун – ласково привечает приехавшего свататься Дыырай Богатыря, предотвращая столкновение богатырей айыы. По народному обычаю, сдержав данное слово, с благословением отдает дочь Дыыраю в жены. Здесь также можно проследить связь с мировым фольклором, когда веское слово мудрой женщины имеет решающее значение, спасая жизни мужчин от случайной гибели. В лице Господини Дьобуруонтая Тонг Суорун изобразил беспринципных, обидчивых людей, встречающихся и в роде айыы. В олонхо присутствует множество традиционных образов, таких, как Белый Господин Старец, Парень-На-Побегушках, Старуха Симэхсин и др.

Анализ олонхо «Сын лошади Богатырь Дыырай» позволяет сделать вывод, что основными сюжетобразующими мотивами в олонхо данного типа являются следующие:

1) мотив поселения в Срединном мире отверженного сына (дочери) верховных божеств, которому суждено стать родоначальником якутов (ураангхай саха);

2) мотив оскорбления героя богатырем айыы, спасенным им от преследования абаасы, и конфликт между двумя соплеменниками;

3) мотив чудесного сватовства, оборотничества невесты (жена).

Остальные сюжетобразующие мотивы, встречающиеся и в других олонхо (богатырский поход, преодоление из плена абаасы, счастливое возвращение домой и т.п.), являются подчиненными по отношению к остальным.

По мнению Н.В. Емельянова, основные сюжетобразующие мотивы олонхо, в которых герои носят имя *Дыырай*, сохраняют историческую память предков якутов о переселении их на Среднюю Лену: «Поселение провинившегося, незаконнорожденного, отверженного внука верховных божеств в Среднем мире, его столкновение с богатырем из другой страны айыы, его чувство кровно-родственной связи со всеми представителями племени айыы, его предназначенность стать родоначальником якутов (ураангхай саха) – все эти темы, характерные для олонхо «Сын лошади Богатырь Дыырай», вполне могут быть отражением в масштабе героической идеализации эпической памяти об эпохе заселения якутами долины среднего течения Лены, о более родственных племенах, имеющих общее название «айыы аймага» (племя айыы), или «кюн улуустара» (племя солнца), из которых и выделились собственно якуты (ураангхай саха), и о взаимоотношениях между родами своего племени» [Емельянов, 1983, с. 90].

В заключение можно отметить, что олонхо «Сын лошади Богатырь Дыырай» И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна особенностями сюжета, содержательностью, присутствием мифологических сказочных мотивов, разнообразием изобразительных средств относится к лучшим образцам эпического творчества народа саха.

Начало сюжета второго олонхо Тонг Суоруна «Харыадылла Мэргэн» отличается от «Дыырая Богатыря...». Здесь богатырь, только вступивший в физическую зрелость, обуреваемый желанием мир посмотреть и себя показать, едет по тернистой дороге, полной тревог и опасностей. Но в середине пути он застревает в доме Бабы-Яги, не избежав славы простака. Тут-то и проходит все круги богатырского испытания, проявляя свое истинное предназначение, Харыадылла Мэргэн. В конце записи олонхо приводится состязание лошадей, что позволяет сделать вывод о его незаконченности.

Названные два олонхо свидетельствуют о мастерстве Тонг Суоруна как эпического сказителя, его посвященности в таинство слова. Не зря они привлекли внимание крупного фольклориста Г.У. Эргиса,

записавшего их, тем самым не только увековечив имя Тонг Суоруна, но и предоставив будущим поколениям возможность изучения по первоисточнику один из лучших образцов олонхо – шедевра устного и нематериального наследия человечества.

Тонг Суорун был ещё и замечательным сказочником. Как вспоминал он сам, это с самого детства было его любимым занятием. Имеются записи Н.С. Григорьева («Иван Турский»), Г.У. Эргиса («Олон-Толон и Стрелок Чуохан», «Старуха Хабарга Тэмэрээгэ») сказок Бурнашева. Известно, что он превосходно пересказывал по-якутски русские сказки.

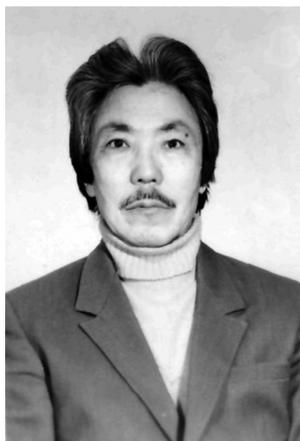
Тесно с ним сотрудничавший Эргис признавал его красноречивым рассказчиком: «Он (Тонг Суорун) прекрасно знал жизнь древних якутов, их нравы и обычаи. Поэтому после разговора с ним у слушателя возникает чувство, как будто он сам был очевидцем событий прошлых веков. В бесписьменные времена такие старцы, должно быть, принесли большую пользу изучающим древнюю историю якутского народа». Говорят, что Тонг Суорун рассказывал предание про Номогон богача-Степенного Богача и Эт Уос Эллэя-Эллэя Мясистые Губы так убедительно, подробно, словно был с ними лично знаком. Он хорошо знал предания времен Дыгына, древнюю историю Мегинского улуса. Услышанные от олонхосута Бурнашева предания, легенды и сказки внесены в «Исторические предания и рассказы якутов», «Якутские сказки» Г.У. Эргиса.

Как исполнитель ритуальных песнопений, Тонг Суорун оставил заметный след в якутской фольклористике. Он превосходно знал все старинные обряды и обычаи, исполнял, соблюдая все малейшие детали, алгыс-благословение. О том свидетельствуют записанные с его слов «Песни ысыаха», включающие «Песнь Иэйиэхсит» и «Песнь Грома», исполнение им обрядов благословения-алгыс «Благословение Байаная», «Благословение Духа Огня», «Благословение Шамана».

В настоящее время возрождения национальной культуры народа саха следовало бы восстановить репертуар народного певца Тонг Суоруна. Олонхосут вспоминал, что с большим воодушевлением встретил установление советской власти, воспевал разгром старого уклада жизни, художественно тонко приветствовал новую жизнь. В последние годы жизни сотворил такие лироэпические песни-тойуки (песнь), как «Песнь Октября» и «Современная Отечественная». Возможно, в

настоящее время их идейное значение утеряно, но они исходили от чистого сердца и в свой исторический отрезок времени имели огромное значение в патриотическом плане, потому нельзя предать их забвению. Этого требует и образный, яркий, художественный язык данных тойуков. В связи с проведением Ысыаха олонхо, по инициативе Мегино-Кангаласского филиала Республиканской ассоциации олонхо (рук. Ф.Н. Шишигина), была подготовлена и издана книга олонхосута И.И. Бурнашева «Тонг Суорун талба талаана» («Неиссякаемый талант Тонг Суоруна», 2012).

И.И. Бурнашев был знаком со многими учеными, исследователями устного творчества, писателями, что подействовало переводу на язык письма его произведений, сотворенных устно и хранимых только в его памяти. Таким образом, они дошли до нас, раскрывая всю красоту и силу якутского языка. Творчество одного из выдающихся якутских эпических сказителей-олонхосутов – Иннокентия Ивановича Бурнашева-Тонг Суоруна – бессмертно.

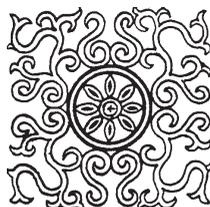
Е.С. Сидоров, кандидат филологических наук

Мы подготовили двуязычное издание олонхо «Сылгы уола Дыбрай Бухатыыр» И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна по записи Г.У. Эргиса, хранящегося в архиве ЯНЦ [ф. 5, оп. 7, д. 45-225]. Внук олонхосута Т.Ф. Сосин в начале 90-х годов, когда появился интерес к национальной культуре, олонхо своего деда скопировал и набрал на компьютере. Доцент Т.В. Илларионова провела сверку архивного текста и сделала текстологические примечания. Кандидат филологических наук Е.С. Сидоров перевел на русский язык. Егор Сидоров сделал и новый перевод олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» П.А. Ойунского, соблюдая все каноны эпического произведения и

придерживаясь традиционного толкования архаизмов якутского языка. Им также переведены олонхо «Неистовый Эр Соготох» Н.Г. Тагрова, «Ючюгэй Юдюгюйэн и Кусаган Холджугур» Д.А. Томской, изданные по нашей инициативе. Е.С. Сидоров впервые сделал не подстрочный, а смысловой перевод, облегчающий понимание содержания олонхо и восприятие поэтической выразительности текста для русскоязычного читателя.

На последнем этапе подготовки олонхо к изданию мне помогли мои бывшие студенты – сотрудник Института олонхо Р.Н. Анисимов и стажер-исследователь Алгыс Матвеевна Кюн, за что мы, составители, выражаем большую благодарность и желаем дальнейшего творческого сотрудничества в деле популяризации и пропаганды олонхо.

*В.В. Илларионов, д-р филол. наук, проф.,
зав. кафедрой фольклора и культуры
Института языков и культуры
народов Северо-Востока РФ СВФУ*

СЫЛГЫ УОЛА ДЫЫРАЙ БУХАТЫЫР

I*

1

- 1 1 Былыргы быһылааннаах дьыл мындаатыгар,
Урукку охсуһуулаах дьыл уорбатыгар,
Алдырхайдаах ааспыт дьыл анараа кытытыгар
Сир-сибиир хайдах үөскээбит диэммин
Эргитэ-урбата көрбүтүм:
Сири иһит сиксигин курдук,
Ситэн эргичийэн үөскээбит эбит.
Тиин кыылым тингилэбин тириитин
Тэнитэ тарпыт курдук,
10 Тэнийбит, тэлгэммит эбит.
Ураанай кыылым туоһахтатын ойуутун
Ууннары тарпыт курдук,
Унаарыйан туругуран үөскээбит эбит.
Хаһытаатар да кыайан халбалдьыйбат
Хара таас хаппахтаммыт,
Сыстахха да кыайан сылааньныйбат
Ньыгыл таас сыттыктаах эбит,
Тэбиэлээтэххэ да кыайан тэлгэлдьийбэт
Дэриэспэ таас тэлгэхтэммит эбит.
20 Устата биллибэт Ураабыл муора
Ойобостоммут эбит,
Түгэбэ биллибэт Түмэри байбал
Түгэхтэммит эбит.
- 2 Үөһээ өттүн өрө көрбүтүм:
Киирбэт күндүл маҕан күннээх,
Саспат сандал маҕан ыйдаах,
Сиэмэлэс мас эккиннээх,
Сиибиктэ күөх от үктэллээх,
Сиэркилэ уу түһэлгэлээх,

* Г.У. Эргис чаастарга уонна түһүмэхтэргэ наардаабытын уларыппатыбыт. Блоктарга наардааһын нууччалы тылбааһын кытта сөп түбэхэр.

- 30 Хара тѳа олбохтоох,
Сиртэн ситии саѳа ситимнээх,
Халлаантан сап саѳа тардылыктаах
Аѳыс иилээх-саѳалаах,
Атааннаах-мөнгүөnnээх,
Алы-намык, айгыр-силик
Аан ийэ дойду аатыран
Айгыстан үөскээбитэ эбитэ үһү.
- 3 Ити үөскээбитин –
- 40 Ото-маһа хайдаѳый эбит диэммин,
Уоннаах оѳо сылдьаммын
Очуос таас хайатын үрдүгэр таххан* тураммын,
Уоннаах хаччы саѳа уу харахпынан
Олоор-молоор одуулаан көрбүтүм,
Арѳаа баһыгар бараммын
Алталаах оѳо эрдэхпиттэн
Алтан хаччы курдук
Арылхай көмүс харахпынан
Арадьдьыта уларыта көрөн турбутум –
Уот-татай, оѳолоор,
- 50 Тоѳо көрбүккүнүй диэтэргит,
Кэлэр кэнэѳэски ыччакка кэпсээри,
Кэпсэл да онгостойобун диэммин
Кэриччи көрбүтүм эбээт, доѳоор!
- 4 Мэссээн нууча кыргыттара
Биэлэй күөх солкоттон тутуһан
Биэрэк сиргэ киирэннэр үнкүүлээн
Мэтэлдьийһэн эрэллэрин курдук
Бэрдьигэс мастаах эбит ээ!
Атыһыһыт саха кыргыттара
- 60 Аалай күөх солкоттон тутуһан,
Ааттаах сир аартыгар ас биэрэн
Айбалдьыһан эрэллэрин курдук
Аалай солко хахыйахтаах эбит, ээ!
- 5 Кытай омук сириттэн
Кылбаѳар бэйэлээх,
Кынталлыбыт быһыылаах,
Кылдьыылаах харахтаах,
Кырааскалаах тумустаах,

- 70 Кырымпанан куоластаах
 Кыталык кыыл кэлэн
 Сэттэ түүннээх күнү мэлдьи
 Кытытын кырыйа көтөн,
 Кынтас кына түһэн,
 Кырыылаах тумсунан
 Кыһыл чиэрбэни
 Кыайан кытаахтаан сиэбэтэх,
 Кырпа бөбө кыайан сыстыбатах
 Кыйдам маҕан
 Кырдаллардаах эбит, эбээт!
- 6 80 Түүр омук* дойдутуттан
 Дуодаллыбыт сотолоох,
 Дьонхоҕор унгохтаах,
 Чоккуруос харахтаах,
 Оноруу көмүс тумустаах,
 Сомоҕо көмүс түүлээх,
 Хормуоньня* курдук куоластаах
 Туруйа кыыл обургу
 Тоҕус түүннээх күнү мэлдьи
 Тула көтөн кэлэн
- 90 Дуокарыс гына олоро түһэн,
 Тойон тумсунан
 Токур чиэрбэни
 Тонсуйан булан сиэбэтэх,
 Тобурах тохтооботох,
 Дьулаагыр маҕан
 Толооннордоох эбит, эбээт!
 Бу курдук босуомнанан,
 Буолунай бөбө толооннонон,
 Быйаннаах бөбө дьаарбаннанан
- 100 Бу аан ийэ дойду
 Буолатынан* үүнэн
 Бостуочунай Сибиир* буолан
 Буолунай үөскээбит эбит.
- 7 Ис өттүн көрбүтүм:
 Илэ-бодо иэйэхсит бөбө
 Иэнигийэн ооньньуур*
 Иччилээх иэримэ хонуулаах эбит.

- Ала-бааччы айыгыһыт бөбө
 Аргыстаһан түһэн
 110 Ахталыйан ооньһуур
 Арабас маған хонуулаах эбит.
 Ити тас өттүгэр
 Туруйа тохтуур тунаарыкта
 Толооннорун туораталаан,
 Кыталык кыстыыр кылбаарыкта
 Кырдалларын чиэрэстэтэлээн,
 Кэтэх өттүн кэриччи көрбүтүм –
 8 Кинээс бөбө дьоннор
 Кэккэлэхэ хаамсан иһэллэрин курдук
 120 Кэрискэ хара тииттэрдээх эбит.
 Ол унуоргу өттүн одуулаабытым –
 Кулуба тойон дьоннор
 Холбоһон хаамсан иһэллэрин курдук
 Курун хара ойуурдаах эбит.
 Бу ойуур унуоргу өттө –
 Хангалас улууһун дьахталлара
 Дьааһыктаах хампа солколорун
 Хаалларбакка таннан,
 Урууга, ыһыахха бардыбыт диэн
 130 Бааралаан хаамсан,
 Лагладьдыһан* иһэллэрин курдук
 Арыһанан алла турар
 Арыы чаллах чараннардаах эбит.
 9 Ити кэтэх өттө –
 Киэнг Килээбир үрэх буолан
 Кэнкэйэн кэрингэнэн түспүт эбит.
 Ол унуоргу өттө –
 Уһун Улаабыр үрэх буолан
 Уһаан, улаатан түспүт эбит.
 140 Ол анараа өттө:
 Мотуок уута
 Булкуйан барыа диэн
 Буор хайанан бобускаламмыт эбит.
 Таас тарын уута
 Алдыатан кээһэн ааһыа диэн
 Таас хайанан дьайыгнаммыт эбит.

- 10 150 Ол унуоргу өттө,
Тонус киһи туут хайыһарын
Туруорута аспыт курдук,
Туруук таас хайа буолан
Туруорута үүнэн тахсыбыт эбит, ээ.
 Ол үөһээ өттө,
Кингиниир киэн халлаан диэкилтэн
Булчут киһи балаакката
Таннары намылыйан
Түһэн турарын курдук,
Халлааны кытта аалсыһан
Хабырыһан көрсөр
Хара таас хайа буолан барда эбээт.
- 2**
- 11 160 Ити кэлин өттүнэн:
«Бу маннык бэйэлээх алааһы,
Уот-татай, оҕолоор!» – дии санаан
Дөксө даҕаны чугуйан,
Оннубун булан туран,
Олоор-молоор одуулаан көрдүм.
 Бу чугуйан туран көрбүтүм –
Тобустуур саастаах
Дуолан атыыр оҕустар
Харсыһаары күрдьүөгэһэн
170 Туралларын курдук,
Тобус туой саар булгуньных
Толооннорун отготугар
Суксуруһан үүммүттэр эбит, ээ.
Бу уҥа өттүгэр –
Күннүк төгүрүччүлээх,
Көс уорҕалаах
Улахан баараҕай
Туой саар булгуньных
Туруору үүнэн тахсыбыта баар эбит ээ.
- 12 180 Бу булгуньных уу дьулайын одуулаабытым:
Сиртэн ситии саҕа ситимнээх,
Халлаантан сап саҕа тардыылыктаах
Абыс салаалаах

- Аал Дуук Мас барахсан
 Аатыран, айгыстан тахсыбыт эбит.
 Маны көрбүтүм –
 Кыһыл көмүс киистэлээх,
 Үрүң көмүс туораахтаах,
 Хара көмүс хатырыктаах,
 190 Дьапта көмүс туостаах,
 Аалыы көмүс өгнөөх
 Ийэ дойду иччитэ кэлэн
 Эриллэ ооньньуур, кырдык да,
 Ийэ хара тиитэ эбит ээ,
 Аан дойду айыһыттара кэлэн
 Саатыыр, саһа ооньньуур
 Абыс салаалаах
 Аал Дуук Мас эбит, ээ.
 13 Абыс салаатыгар
 200 Хотун дьахтар тэллэбин
 Быһабаһын быһыта сынньан
 Таннарыта ыйаталаабыт курдук
 Сиэрэй солко сэбирдэхтээх эбит.
 Тойон киһи кымыс иһэр
 Оһуор ойуулаах,
 Бочугурас ойобостоох,
 Томторболоох айахтаах
 Чороон ымыйаларын
 Таннарыта туппут курдук
 210 Лоһуор көмүс туораахтаах эбит.
 Бу абыс салаата
 Абыс ааттаах үрэх баһыгар тийээннэр
 Таннарыта намыһыһан түспүттэр эбит.
 Бу түһэн туран
 Аранас илгэнэн
 Чаллырбаччы таммалаабыта,
 Сөң сүөгэйинэн
 Чөллүргэччи сүүрүгүрбүтэ,
 Хаардаах бугул саба буолан
 220 Үрүң күүгэнинэн
 Өрө үллүбүтэ.
 Бу үллэн баран

- Арангас илгэ буолан
 Сайылгылаан түспүт.
 Бу түспүтүтэн
 Абыс ааттаах үрэх бастара
 Айгыстан, аатыран үөскээбиттэр.
 Бу үөскээбититтэн
 230 Эһэ, бөрө кэлэн мань аһаан-сиэн
 Тэнигийэн элбээбит эбит.
 Таба, тайах тарбанан үөскээбит.
 Итинтэн сир-дойду сииктэтэ буолан
 Тэнийэн-тэлгэнэн барбыта,
 Буор дойду болбуктата буолан
 Мунутаан тарбаммыта.
 Бу үөскээбититтэн –
 Тонус, чукча туругурбут,
 Киһи-сүөһү тэнийбит,
 240 Аһаан-сиэн, атан-бөтөн олорубуттар,
 Үс саха онтон үөскээбит,
 Абыс саха онтон аатырбыт.
 14 Орой салаатын өйдөөн көрбүтүм:
 Үөһээ өттө үөр тулдук
 Өрө көтөн тахсан иһэрин курдук
 Үлүскэннээх Үүт Дьөһүөл аартыгынан
 Өрө үнэн тахсан барда.
 Бу тийэн туран көрбүтэ,
 Чугуйан тохтоон толкуйдаабыта:
 «Оорт-татай, оҕолоор!
 250 Орто дойду аналлаах тиитэ буолан
 Аан дойду иччититтэн ананан үөскээтэбим,
 Орто дойду кэлэр кэнчээри ыччатын
 Харыстыахпын үчүгэй этэ.
 Өрө көрдөххө –
 Өрөбөтө көбөрөн көстөр
 Өндөл маҕан халлаан
 Үрүт өттүгэр үөскээбит
 Үлүскэннээх үс бийин ууһа обургулар
 Олороллор эбит ээ.
 15 260 Хара сылгы хабарбатын
 Хайа баттаабыт курдук

- Хааннаах санбылжа хаан аартыктаах,
 Илги-талгы талаһалаах*,
 Тиэрэ-таары күргэлээх*,
 Хара хорообуска хонуулаах,
 Үөрбэ долободонун олохтоох,
 Үнгүү-батас үктэллээх,
 Саа-саадах кымньыылаах,
 Бэлэнин төрдүгэр биэстээх сылгы
 270 Тиэрэ түһэн сытарын курдук
 Ингэ төрдө дьиэлэммит,
 Уолугар уоннаах оҕо
 Умса түһэн утуйа сытарын курдук
 Обот иччитэ олохсуйбут,
 Сутуруо быатын саҕа
 Сутурбаччылаах оботтоох,
 Этэрбэс быатын саҕа
 Идэмэрдээх ингсэлээх
 Уолуйан-таалыйан уһуктар
 280 Улуу Хаан Тойон оҕоньньор
 Улахан уола обургуну
 Үөһээ үс бийһин уустара
 Эриллэбэс илиилэринэн илии баттааннар,
 Сөрүөстүгэс сөмүйэлэринэн сөбүлээннэр,
 Такыр тарбахтарынан таланнар
 Кинээс, кулуба онороору олордохторуна,
 Эмэхэтин үүтүнэн тобулу үүнэн киирэн,
 Төбөтүн оройунан дьөлө үүнэн тахсаммын
 Сыптаран-дьөлгөрөн өлүү оноруом дуу?
 290 Үөһээ үс бийһэ обургулары
 Үөдэн-таһаан онгороммун
 Өлөрөн-сүтэрэн үүнэн тахсыам дуу?» — диэтэ.
 Бу санаан баран
 Тохтоон-чугуйан
 Толкуйдаан турда.
 16 «Орт-татай, оҕолоор!
 Орто дойдуттан үүммүт мас буоллабым,
 Өлүскэннээх үс бийһэ обургулар
 Кырыыстаах-таныардаах буолуохтара.

- 300 Бу кыраатахтарына,
Сэбирдэхпитгэн хагдарыйаммын,
Үйэбин кылгатаммын
Охтон түһүөх бэйэкэм буоллаҕа.
Ол кэриэтин –
Сиэр сылгы сиэллээх кутуругун
Силэйэ баттаабыт курдук,
Сиэл күрүҥ аартыктаах,
Ситии эрэдэһиннээх,
Чороон ымыйа дьуолкалаах,
310 Маньньыат хаччы далбарбалаах,
Көмүс хаччы дьөллүргэлээх
Сылгы-сүөһү иэйэхситин*
Киэнг тэлгэхэтигэр,
Аан алаһатыгар
Алтан сэргэ буоламмын
Аньньылан турдабым.
Саамай нуоҕай кылааммын
Дьөһөгөй иэйээхсиккэ
Оттоку түмүгүн үрдүнэн
320 Дьөлө үүнэн киирэммин
Үтүлүктээх бэргэхэтин ыйыыр
Үрүҥ көмүс көхө буоламмын
Үтүрү* үүнэн турдабым», – дии санаатаҕа.
17 Ити үтүрү үүнэн турбутугар
Бу сылгы-сүөһү иэйээхситэ
Арангас далбарга
Түүлээх түһүлгэ
Уордаах Дьөһөгөй оҕоньньор
Үс төгүл үрүҥ көмүһүнэн
330 Төгүрүйэ күрүөлүү баттаан ылбыт.
Үөһээ үс бийһин ууһун
Абааһытыгар да тыыттарбатах,
Аан дайды айыытыгар да көрдөрбөтөх,
Бэйэтин бирээмэлээх күнүгэр
Бэлэх биэрэ турда,
Маанылаах күнүгэр
Ас биэрэ турда.
Бу турбут кэскилитгэн

340 Кэлэр кэнэбэски кэнчээри ыччат дьон
 Ааттаах сир аартыгар
 Сатыы киһи тайабын тамнааттыыр,
 Ааттаах киһи кымньыытын бырабаттыыр,
 Ситии тардаллар,
 Сиэл баайаллар эбит
 Күн бүгүнүгэр дылы.

18

Ити кэнниттэн аллараа өттүн
 Адаар силиһин сэһэргээтэхпинэ;
 Киэнг Килээгир үрэх кэлин өттүнэн,
 Устата биллибэт
 350 Улаабыр үрэх ортотунан,
 Кыталык кыстыыр
 Кылбаарытта кырдалыгар,
 Туруйа тохтуур
 Тунаарыкта толоонугар,
 Иэйэхситтээх иэримэ хонуутугар,
 Айыһыттаах арабас маҕан хочотугар,
 Баһын атабын быһыта сыспыт
 Маҕан баайтаһын биэ
 Бүүтүйэлии түһэн сытарын курдук,
 360 Өрө хоппуһардаан табыста.

Бу гынан баран
 Хаардаах бугул саҕа
 Үрүң күүгэнинэн сахсаччы үлүңнэ,
 Арабас арыынан алла сытта,
 Сөң сүөгэйинэн сүүрдэ турда.

19

Бу сүүрүгүрбүтэ —
 Көлүйэ күөллэр буолан
 Үрүмэтийбэт үүт уулар үөскээтилэр,
 Арылы чэлгиэ алаастар буолан
 370 Ахталыйан, аатыран үөскээтилэр.
 Бу үөскээбиттэригэр —
 Тыылаах тылбыннаата,
 Илимнээх илбирээтэ,
 Туулаах чуобуйда,
 Ардыахтаах* арбаннаата.
 Адаар муостаах,
 Атырдыах туйахтаах,

- 380 Сун иһэгэй түүлээх
Анах сүөһү аһаан-сиэн
Аата-ахса суох элбээтэ.
Сыспай сизллээх
Сылгы сүөһү кэлэн,
Халлаан сулуһун курдук,
Халаана суох элбээтэ.
Үс саха кэлэн
Кэлин өттүлэригэр
Ньохчойо сүгэ-сүгэ ньөкөрүстүлэр,
Илин өттүлэригэр
- 390 Марайа-марайа көтөбөн бардылар.
Мантан атаҕа суох киһи атахтанна,
Илиитэ суох киһи кэлэн илиилэннэ,
Хараҕа суох мантан харахтанна,
Соххор-доболонг манна муньньуһунна.
Чаабыргыыр бөбө чыккымай кустаммыт,
Маатыргыыр бөбө көбөн кустаммыт,
Кыбыргыыр кыталык кыылламмыт,
Чуубургуур бөбө туруйа кыылламмыт.
Салыйбат сардаммыт*,
Элийбэт элиэлэммит,
- 400 Барбат бараахтаммыт,
Көппөт көнчөх* кустаммыт.
Бу мас манна кэлэн —
Үрүң илгэнэн өрө үллэн
Буурдук турбут эбээт.
- 20 Орой салаата туһааннаах
Тус хоту диэки
Дьөлү үүнэн истэ,
Үс күннүк сиргэ тийэн
Тохтоон, чугуйан толкуйдуу турда.
- 410 Бу толкуйдаан:
«Оорт-татай, оҕолоор!
Орто дойдуга үүммүт мас буолларгын,
Тобус дьуобалаах,
Сэттэ битгэхтээх,
Кэйбэлдьийбэт кэй бараанна*
Түгэбэр дьөлө үүнэн түһэммин,

- Тобус бийһин ууһун
 Туйгуна буолбут
 Тонобос эриэн былаах,
 420 Туора саастаах
 Томторболоох тойон сэргэлээх.
 Тонобонуттан өйөнөн үөскээбит
 Тобус чиеппэр муостаах
 Дуолан Харсаат улууһун
 Элэнниир бөбөтүн эспит,
 Барынныыр бөбөтүн бараабыт,
 Сүөдэнниир бөбөтүн сүтэрбит
 Буор Мобой Тойон обоньньору
 430 Түһнүгүн үөлэһин бүөлүү үүнэн түһэммин
 Төбөтүн оройунан дьөлө үүнэн киирэммин,
 Өлөрөн-сүтэрэн,
 Үөдэн-таһаан онгорон
 Аһыам дии, оболоор?!
 Ону аһаммын
 Абыс бийһин ууһун
 Арбаһаһын бүрүнэн төрөөбүт,
 Адабатын кэппитинэн кэлбит,
 Арбыйа налбаһар тиистээх
 Арсан Дуолай обоньньор ааттаахтарыгар
 440 Үөлэстэрин үүтүн бүөлүү үүнэммин,
 Дьүлэй-сынсаар ыарыы оноттооммун
 Өлөрөн-сүтэрэн аһыам, дии?!
 Бу орто туруу дойду
 Кэлэр кэнэбэски ыччаттарын,
 Кэлэр киһилэрин
 Кэбиннэрэ сылдыахтара,
 Төрүүр сүөһүлэрин
 Төнүннэрэр буолуохтара,
 Күн улууһун көмүскүүргэ
 450 Көрүллэн үөскээбит,
 Айыы ууһун аһынарга аһаммыт
 Аһыныгас санаалаах
 Аал Дуук Мас буоллабым.
 Орт-татай, оболоор!
 Абыс бийһин атамаана,

- Тобус бийһин туйгуна өстөнөннөр —
 Чугас ыалларын
 Туллах-туллах ыстаан тобоҕолообут,
 Браах ыалларын
 460 Ыллах-ыллах ыстаан ыраастаабыт,
 Буус болуо тыыннаммыт дьон,
 Абаларын ууһа бэт айабымсах
 Ийэлэрин ууһа бэт ингсэлээх,
 Улуустара баҕайы бэт оботтоох,
 Өй-сүрдээх дьоннор.
 Сыһа сананаары гынным быһыыта —
 Аллараа абыс адаар сиксигиттэн
 Өрө кыраан таһаарыахтара,
 Сэт-сэлээн туолуоҕа,
 470 Сэмэ-сунҕа ситиэбэ,
 Кэм-кэрдии кэлиэбэ,
 Эмэх буолан хаалыабым —
 Сыһаны санаабыппын», — диэтэ.
- 21 Күн өттүлэринэн күөйэ үүнэн түстэ.
 Аллараа абыс бийһин уустара
 Тахсан алдытымаайаллар диэн,
 Күскэс Буурайы күрдьүгүн аанынан
 Күөйэ үүнэн түстэ.
 Дагдас Буурайы даллатын аанынан
 480 Аһары үүнэн ааста.
 Кубас ынахтаах Кубаадай эмээхсини
 Хотугу өттүнэн курдаата.
 Ханьы хара ынахтаах
 Хабаадай эмээхсини
 Хангас өттүнэн халыйда.
 Бу тийэн —
 Бытта бырааннаах,
 Хатта хайалаах,
 Сьа сыһыылаах,
 490 Иэдьэгэй эрбэһиннээх*,
 Сүүмэх тураннаах,
 Үргүньнэх* үрүйэлээх,
 Айах халдыаайылаах,
 Киргил кинээстээх,

- Тонсобой тойонноох,
 Кукаакы кулубалаах,
 Соноѳос сылгы тумулаттардаах,
 Кытыт сылгы кырдаллардаах,
 Батыган маччаагыйа
 500 Кунана бараалаабыт,
 Тураньньак тураѳачыак
 Соноѳоно чуобуйбут,
 Ууланьньанг улаанчык
 Кытыта олохсуйбут,
 Сир иччитэ Сибиэ баай,
 Дойду иччитэ Толомон баай,
 Күрүө бүлгүн,
 Көмүс хонгоруу,
 Күн күбэй
 510 Түүлээх-биһэгэй
 Аан-Бичик эмээхсин
 Хотонун хотугу муннугунан
 Дьөлү үүнэн киирдэ.
 Бастакы баттах маѳанатыгар
 Батары саайылынна,
 Арыы сыа ыйыыр
 Алтан сатанах* буолан аньньылынна.
 Маны бу сир иччитэ
 Үс хос төгүрүйэ курдуу баттаан ылла,
 520 Ситии ыйаата,
 Сиэл баайда,
 Аллараа дойду абыс бииһин
 Абааһытыгар тыыттарбата,
 Тобус бииһин уһун
 Туйгунун олох чугаһаппата,
 Ситии бөѳөнү баайда,
 Сиэл бөѳөнү ыйаата.
 Бириэмэлээх күнүгэр бэлэх биэрэр,
 Аналлаах күнүгэр ас биэрэр.
 530 Ол төккөтүнэн кэлэр кэнэѳэски
 Кэнчээри ыччат дьон
 Сайылыктарыгар тахсалларыгар
 Уоттарыгар ас биэрэр,

Титииктэригэр ситии ыйыыр,
 Сиэл баайар гына
 Кэнчээри ыччат
 Кэскилэ тэриллибит эбит!

3

22

Ити кэлин кырыытыттан
 Эриэн элэмэс сылгы тириитин
 540 Тиирэ таппыт курдук
 Эбир дуоссун хонууга кэлэн
 Элээр-мэлээр одуулаабытым:
 Сэттэлээх ат сылгы
 Кыайан таба тирэнэн кэлбэтинэн
 Ииччимэрдээх тэлгэхэлээх эбит,
 Абыстаах ат сылгы
 Ааһа айаннаан ааспатынан
 Таас таалыйа хонуулаах эбит.
 Тоғустаах дьоруо ат
 550 Кыайан дугуйдаан барбатынан
 Офоруктаах түөлбэ олохтоох эбит.
 Утары көрөн кэбиспитим –
 Тобус тойон киһи
 Утарыта хаамсан киирэн
 Дорообо бэрсэн эрэллэрин курдук
 Тойон баабыр сэргэтэ*
 Бачыгырайан көһүннэ.
 Күн диэки өттүнэн
 Күөкэс кыммыкка дылы
 560 Күөкэримэ диэн күрүөлээх,
 Халлаан диэки өттүнэн
 Ханхас кыммыкка дылы
 Халларыма диэн хаһаалаах эбит.
 Итинтэн буоллабына
 Күннүк сир төгүрүмчүлээх,
 Көс сир уорбалаах
 Күндүл көмүс күөчэнсэ балажан
 Өрө кылбаһыйан көһүннэ.
 Иһигэр олорор киһи
 570 Таһыттан курдаттыы көстөр,

- Таһыгар кэлбит киһи
 Иһиттэн курдаттыы көстөр
 Күлүмүрдүүр көмүс
 Курустаал таас дьиэ эбит.
 Тас чаампытын ааныгар
 Хоро Саабылыскай обургу
 Уохтаах оруому
 Олус иһэн кэбиһэн баран,
 Кутуран хоккулла олорорун курдук
 580 Ынғыыр ыйыыр мастаах эбит.
 Ходоро кыһа хотука,
 Бадыр кыһа баҕады,
 Ааныкалыыр аллаах,
 Тэллэкэлиир киһи,
 Итириктээх испири
 Дэлби иһэн кэбиһэн баран
 Иирэ-мэнэрийэ олорорун курдук
 Саадах ыйыыр мастаах эбит.
 Сэбирдэх дьиэни сэгэччи тардан,
 590 Амыньньыар модьобону атыллаан
 Ис өттүгэр көтөн түстүм.
 Ити киирэн туран
 Алтан хаччы курдук
 Арылхай көмүс харахпынан
 Аралыччы көрөн турдум.
 Чахчы бааччы
 Баай Барыылаах бэйэтинэн түһэн
 Мағаналаан онорбут эбит.
 Илэ бодо Эйиэн Иэйээхсит
 600 Истиэнэлээн онорбут эбит.
 Үрүң Айыыһыт үрүттээн саппыт.
 Адьдаххайдаах холлорук
 Аллараа өттүттэн
 Адьдатын-кээһэтэн тахсыа диэн,
 Абыс хос адарай көмүс муосталаабыттар.
 Орто дойду күүстээх
 Көй хара холлоруга
 Көңүтэ сыньньан барыа диэн,
 Сэттэ хос сибиэнэй көмүс истиэнэлээбиттэр.

- 610 Үөһээ дойду гиэнэ
 Үлүгэрдээх күүстээх үргүөһүнэ
 Дьөлүтэ сынньан түһүө диэн,
 Үс хос үрэллибэт
 Үрүҥ көмүс үрүттээбиттэр эбит.
 Хангас диэки көрбүтүм:
 Харамталаах алаас саҕа
 Хангас диэкилээх эбит.
 Кэтэбириин көрбүтүм:
 Кэтэбиллээх алаас саҕа
- 620 Кэтэбэриин диэкилээх эбит.
 Бэт алаас саҕа
 Бичиктээх биллэриктээх*,
 Улахан алаас саҕа
 Уҥа диэкилээх,
 Сурахтаах алаас саҕа
 Суол аанылаах,
 Үтүө алаас саҕа
 Үгэхтээх* эбит.
 Биир өттүгэр биэс уон
- 630 Сиэркилэ таас түннүктээх,
 Аҥаар өттүгэр аҕыс уон
 Айдаан таас түннүктээх,
 Соҕотох өттүгэр тоҕус уон
 Сөлүүдэ таас түннүктээх.
 Сиилинэй бухатыыр тэбинэн сэгэлдьитэн киирэр
 Сэттэ уон тигэх эһэ*
 Тириитинэн тигэн дыаптайан оҥоһуллубут
 Лип-хаан халҕаннаах эбит.
 Буолунай бухатыыр киһини кыайан суоһатар
- 640 Суостуганнаах Суо Хаан
 Аан Күҥкэй диэн оһохтоох эбит.
 Хааман кэлэр хамыйахтаах,
 Кыбыран кэлэр кытыйалаах,
 Сүүрэн кэлэр сүгэлээх,
 Эккирэтэн кэлэн
 Тиэрэ баран түһэр
 Эт эттирдээх эбит.
 Ыллыыр лаапылаах,

650 Олонхолуур остуоллаах,
Сэнгээрэн биэрэр сэбиргэллээх,
Сөбүлүү турар сөбүргэнэлээх*,
Бэйэтиттэн күөһү күөстүүр
Көкөөнөй уолаттардаах эбит.
Уотун отгор
Остуорас кыргыттардаах эбит.

4

24

Ити кэлин өттүгэр –
Маннык бэйэлээх
Иэримэ дьиэ иччитэ
660 Кимий эбитий диэн көрбүтүм,
Маннык бэйэлээх
Бабаарыма балабан
Баарабайа хайдабый эбитий диэммин
Аралдыта көрбүтүм:
Баар эбит, добоор,
Үрдүгэ үс бэчээтинэй үтүө киһи,
Алын тилэбэ быһыйга быһыылаах,
Оттоку унуоҕа бодьуйга боруобалаах,
Үрүт унуоҕа модьуга мөссүөннээх,
670 Үс түһэ кэбиһэ былас
Үөкэйэр өттүктээх эбит,
Биэс былас биэкэйэр бииллээх,
Алта былас дарайар сарыннаах,
Суллаабыт тиит курдук сотолоох,
Уолах мас курдук уллуктаах,
Хастаабыт мас курдук харылаах,
Бысталаабыт тиит курдук былчыннаах,
Сыарбалаах от курдук
Сырыылаах сырайдаах,
Балтарыктаах* от курдук
680 Малабаркаан мөссүөннээх,
Уон уоттаах саһылы
Утарыта туппут курдук
Толбонноох ньуурдаах,
Кэрэмэс саһыл ньилбэгин тириитин
Тиирэ таппыт курдук

- Кэрэмээттээх иэдэстээх,
 Аллаах ат харытын унуоѳун
 Таннары туппут курдук
 Хансаардаах муруннаах.
 690 Эрэдэһиннээх үүн тиэрбэһин курдук
 Икки эрилкэй көмүс харахтаах.
 Куртуйах улар кутуругун курдук
 Куударалаах баттахтаах.
 Эрдэбэс улар кутуругун курдук
 Эриллэбэс чанчыктаах.
 Атыһыт киһи аалыскай ингнэтин курдук
 Аалы көмүс кыламаннаах.
 Уон атыр кырынааһы
 Атахтаһыннары туппут курдук
 700 Уон бабы көмүс
 Тарбахтаах эбит.
 Оот-татай, оѳолоор!
 Маннык бэйэлээх киһи
 Таннар таһаһа
 Хайдабый эбитий диэммин
 Эргитэ-урбата көрбүтүм:
 Сары дьаахтаабын
 Саныан танныбыт,
 Түнэ бүүппүктээбин*
 710 Дьөнүйэн бүрүммүт,
 Үүс-киис киргиллээбин
 Кичэйэн туран кэппит.
 Үүс-киис тириитэ биэтэстээх
 Бөрө санһыйахтаабын
 Нэллэгэйдии кэппит.
 Үүс-киис тириитэ
 Үллүк саҕа бэргэһэтин
 Кырыбылыы ууруммут.

5

- 25 Оот-татай, оѳолоор!
 720 Маннык бэйэлээх киһи
 Туттар сэбэ-сэбиргэлэ
 Хайдабый эбитий диэммин

- Өйдөөн-дьүүлээн көрбүтүм:
 Кытыл унуортан
 Кылбайбытынан кэлэр
 Кыыс-дьяхтар имнээх хааныгар
 Хатарыллан онгоһуллубут кылааннаах
 Хараарар хара дьиэрэнкэй
 Үнгүүлэрдээх эбит.
- 730 Унуоргу тыаттан олодуйан кэлэр
 Уолан киһи уостаах тийһин хааныгар
 Уһааран-кэхтэрэн онгорбут
 Уорааннаах уһун тайба батастаах эбит.
 Сэттэ уон бууттаах
 Бэт тимиртэн онгоһуллубут
 Дэлэбиир мээчиктэрдээх эбит.
 Тоҕус уон бууттаах
 Тутаахтаах чомпу сүлүгэстээх эбит.
- 740 Кимиэхэ да суох
 Китиэн-итиэн дойду
 Киилэ кииллээх,
 Туохха да суох
 Тумаан-имээн дойду
 Туоһа туостаах,
 Хатыан-итиэн дойду
 Хатынга хатыннаах,
 Өлүү хаһыытыыр хахай кыыл
 Хаана кырааскалаах,
 Үөгүлүүр өксөкү кыыл
- 750 Көхсүн хаана умунуохтаах*,
 Хатыыс балык
 Хабабын сыата силимнээх,
 Улуу тайах кыыл
 Устар уорбатын тириитэ бүрэдэһиннээх*,
 Өлүү дьэрэбинэ балык*
 Иэнин ингиирэ инэрээлээх эбит.
 Өлүү даарда балык
 Чиккэйэр сиһин үөһэ киристээх*,
 Тайырбаннаах Таатта эбэ хотун
- 760 Оттоку илии үрэбэ
 Тоҕойдуу түһэн турарын курдук

- Тарбағынан тардан эһэр,
«Дан» гынан эстэр
Чаачар саалардаах эбит.
Сайыннғы кулун кымыһыгар ооньньуур
Бойон киһи сототун унуоҕун
Сулуйа баттаабыт курдук,
Хонуоһуннаах кулан-дьорҕоон
Оноҕостордоох эбит.
- 770 Сайыннғы саамал кымыска ооньньуур
Улуу тайах кыыл саннын унуоҕун
Субуйа тардан ылбыт курдук,
Сандалы көмүс оноҕостордоох эбит.
Булка-алка туттар
Тииньньит ыал дьиэтин
Тиэритэ кэбиэлээбит курдук,
Тимир тэмэлгэн оноҕостордоох эбит.
Балыксыт ыалым
- 780 Барайан-сарайан онгостубут
Мас балаҕанын
Таннарыта аньньыалаабыт курдук,
Мас маалтааныка оноҕостордоох эбит.
Этиһиигэ-охсуһууга туттар оноҕоһо
Илин өттүгэр торбос быарын саҕа
Хара бөлүөх хаан
Туора быллаччы ытырыылаах,
Кэлин өттүгэр турар киһи саҕа
Субай хаан сөгөлөөннөөх,
- 790 Өһө төбө, хаан бас,
Тимир тингсилики,
Сылбырҕа кутурук
Күүстээх дьорҕой оноҕостоох эбит.

6

26

Оот-татай, оҕолоор!
Бу маннык бэйэлээх киһи
Кирдик даҕаны
Илэ-бодо иэйээхсиккэ тэнгэбиллээх
Үтүө киһи эбит диэммин,
Чахчы-бааччы айыһыкка бараалаах

- 800 Киһи бэрдэ эбит диэммин
 Өйдөөн, дьүүллээн, санаан
 Уунан тийибэт үрдүк аата
 Ким-хайа буоллаҕай диэммин,
 Ийэм уруутуттан ирдээн көрдүм,
 Аҕам уруутуттан арангалаан көрдүм.
 Ол көрбүтүм, доботтоор,
 Сэттэ уон иэнигийэн түһэр
 Иэйээхсит биэрэгин айаҕар
 Дьиэлэнэн үөскээбит,
 Абыс уон айыһыт
- 810 Ахталыйан түһэр
 Дьаарбангын ааныгар
 Арҕахтанан үөскээбит,
 Тоҕус уон суккуллан түһэр
 Хотой айыһыт оппуоһун ааныгар
 Олобуран төрөөбүт
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дырай бөҕө диэн
 Үөмэн тийибэт үрдүк ааттаах,
 Уунан тийибэт дьоһун-билэ сурахтаах эбит.
- 27 820 Оот-татай, оҕолоор!
 Маннык бэйэлээх
 Аһыныылаах санаалаах,
 Арҕаһыттан тардыылыктаах
 Айыы аймағын ангаарыйар үтүөтэ,
 Көхсүттэн тэһииннээх
 Көмүскэллээх сүрэхтээх
 Күн айыы оҕотун
 Күөгэйэр үтүөтэ буолан баран,
 Халлаантан түспүтэ буоллар
- 830 Хаардаах буолуо этэ,
 Сиртэн тахсыбыта буоллар
 Буордаах буолуо этэ.
 Аҕаттан төрөөбүтэ буоллар
 Туруору унуохтаах,
 Дьохсоллубут быһыылаах,
 Толоонноох быһыылаах,
 Дорҕоонноох сангалаах,

- 840 Торумтуйбут бытыктаах,
Тойон киһи
Аар тойон аҕата
Ханныгый диэммин,
Аралдыта көрө сатаан кэбистим –
Ханна да суох эбит.
Ийэттэн төрөөбүтэ буоллар
Хангас диэкки өттүгэр
Хаар маҕан баттахтаах,
Хабайакаан* курдук эттээх,
Халааннаах сангалаах,
850 Күбэй хаан хотун ийэтэ
Ханна да көстүбэт эбит.
Ханталлыбыт этэрбэстээх
Халы-мааргы быһыылаах,
Хабарбатын төрдүгэр
Хабараан сангалаах,
Халаастаһан кэпсэтэр
Хамначчыт дьахталлара диэн
Ханна да суох эбит.
Уна диэкки өттүгэр
860 Онһьоллубут этэрбэстээх,
Уолугун төрдүгэр уолусхан тыллаах
Омуннаах кэпсээннээх,
Оспуордаһан кэпсэтэр
Оноллубут быһыылаах
Уолан киһи оруодьата* диэн
Олох долуой суох эбит.
Халдыайы тыа маһын курдук
Хамаандата суох,
Куула тыа ойуурун курдук
Оруолдьута суох эбит.
870 Уна диэкки өттүгэр
Тобус уон субан туруйа курдук
Уолаттара суох.
Хангас диэкки өттүгэр
Сэттэ уон тыһы кыталык курдук
Кыргыттара суох эбит.
Тэллэххэ сытар

28

- Тэнгээх кэргэнэ диэн
 Мэличчи биллибэт,
 Хоойго* сытар
 880 Холоонноох доборо
 Долуой суох киһи эбит.
 Субу гынан баран
 Баай бөбө талымнаах,
 Тот бөбө күскэмнээх —
 Хара түүлээбэ
 Хара тыа Хамчаакы тонухугар
 Халтан ойбоосторунан
 Хабырыһан тахсыбыттарын
 Хамыйан сиэбиттэрин иһин
 890 Барамматах талым үгүс
 Баайдаах эбит.
 Үрүҥ түүлээбэ —
 Үрэх баһын Өймөкөөнүн тонухугар
 Үтүрүһэн тийибиттэрин
 Үөлэн сиэбиттэрин иһин
 Көбүрээбэт элбэх
 Күдэн баайдаах эбит.
 Абыс тиил ампаары толору астаах,
 Тобус тиил ампаары толору үптээх,
 900 Кыланар бөбө кылааттаах,
 Мангырыыр бөбө маньньыаттаах,
 Үөгүлүүр бөбө үптээх эбит.
 Оот-татай, оҕолоор,
 Бу киһи бу гынан баран
 Саамал* кымыһынан санаатын тарҕатан,
 Көбүөр* кымыһынан көхсүн көньһүөрдэн,
 Халын хаһанан хаччы кэбиһэн,
 Суон саалынан суомас* кэбиһэн,
 Дьохун мүһэнэн мохсуо уурунан,
 910 Аһаан-сиэн, атан-бөтөн
 Аһайан-чачайан олордо, эбээт!
 Бу олорон эрэн
 Тобус тарбаһын тосту баттаан
 Туран толкуйдаан көрө олордо:
 «Аат-татай, оҕолоор!
 Дьоллоох-соргулаах

29

- Хордобой хотун алааспар
 Өрүү бу курдук
 920 Үчүгэйдик олордорбун ханнык,
 Бу тыал түспэтэх
 Сылаас быттыгар кыбылдаммын,
 Холорук хоммотох
 Дьоллоох хоннобор хорбойоммун,
 Үйэм туххары олорорум буоллар,
 Төһө эрэ үчүгэй буолар этэ.
 Үөһээ үс бийһин-ууһа обургулар
 Үрдүк дьохун ааппын ааттаан,
 Мөрүөннээх* көхсүлэригэр дылы
 Өнгөйөн көрбөтөллөр үчүгэй этэ.
 930 Аллараа абыс бийһин-ууһун ааттаахтара
 Албан-дьябан ааппын ааттаан,
 Өрө быган харахтарын чарапчыланан
 Көрбөтөллөр үчүгэй этэ.
 Бөлөнөхпөр мөскөйөн,
 Тарбар дагдайан,
 Олордорбун үчүгэй этэ!» – диэн баран,
 Тобус тиит толлуута
 Туут хайыһарын* кэтэн,
 940 Эргэнэ хара тыаны эргийэ сүүрэн,
 Баай-хара тыаны хайыта хааман,
 Эһэ кыылы иэдэһиттэн илибирэччи тутан,
 Таба кыылы танытыттан талыбыраччы тутан,
 Буур кыылы муннуттан сиэтэн,
 Иннигэр-кэннигэр эриэ-дэхси
 Илибирэччи-салыбыраччы сүгэн
 Дьиэтигэр киирэн,
 Аһаата-сиэтэ, атта-бөттө.
 Бичиктээх биллэригэр,
 Ойуулаах оронугар,
 950 Дьэрэкээннээх тэллэбэр,
 Чынырбаастаах сыттыгар,
 Дуобаттаах суорбаныгар
 Тиэрэ баран түһэн
 Утуйан баччыгыныны сыппыт.

II

1

30

Сассыарда өттүгэр

Тың, тыһы бараах түөһүн курдук,
Кылбайа сырдаан кэллэ,
Халлаан, атыыр бараах түөһүн курдук,
Сырдаан табыста.

960

Аламай маҕан күнэ
Араҕас манан халлаан
Арҕаһыгар ахталыйа ойон табыста.
Толомон маҕан күнэ,
Туналы маҕан халлаан
Туонатыгар тутуллаан-туоллан,
Тэгэлийэн табыста.

970

Күн тахсыыта
Күөмэйэ көбүөх гынан,
Халлаан сырдыыта
Таныыта тартах гынан,
Уһуктан турда,
Олоро түстэ.
Сэбирдэх дьиэтин
Сэгэччи баттаан табыста,
Амыньньыар модьоботун
Атыллыы охсон табыста,
Талааннаах дьабыл дьаарбангын ортотунан
Хайа хааман барда,

980

Дьоллоох-уруйдаах толоонун ортотунан
Тобулу хааман табыста.
Бу тахсан туран
Халааньскай ыстаанын* иитин төлө тардан,
Элгээн күөл уутун курдук
Ииктээн энгийитэ турда.

31

Бу туран

Сүүһүн аннынан сүргүччү көрөн турда,
Муннун аннынан сурулааччы тыынна,
Собуруу халлаан собуруу улахатыттан,
Эриэн элэмэс сылгы

990

Тириитин тиирэ тарпыт курдук,

- Иэримэ-дыэримэ былыттар
 Иэнигийэн табыстылар,
 Күтүр бабайы күүстээх бааллар
 Көнгүтэ охсон кэллилэр.
 Ити гынан баран
 Итии салгын эргийдэ,
 Ибир хара самыыр түстэ.
 Ити кэнниттэн,
 Тыстаах баттахтаах сырбан эһэ
 1000 Тириитин тиирэ тарпыт курдук,
 Уулаах най-хара былыт
 Өрө сүүрэн табыста.
 Өрө сүүрэн табыста да,
 Били ииктии турар киһини
 Төбөтүн оройугар кэлэн
 Туорайдыы баттаан турда.
 Бу турбутуттан куттанан
 Ити киһи кэннинэн
 Күннүк сир холобурдаабы
 1010 Чугурус гына түстэ.
 Бу туран эрэн
 Өйдөөн өрө көрөн турда
 Били най-хара былыт диэкки:
 Бу турдабына бу былыт
 Оттотунан дьөлө ыстанан хаалла,
 Төбөтүнэн хайы баран хаалла.
 Халлаан түөт өттүн диэкки
 Түөт хамса буруота буолан
 Унаарыс гына түспүтэ.
 1020 Ол оттотуттан
 Кылбайар кыһыл сыгыньных киһи
 Си-тура бэйэтэ туруору
 Дьэ таннары түһэн
 Кылыһыйан иһэр эбит.
 Ириэнэх сир иэччэбин харабар дылы
 Ибили түһэн кэбистэ,
 Тонмут сир тобугун харабар дылы
 Тобулу түһэн кэбистэ.
 Маны көрбүтэ –

- 1030 Ингиир тараһаламмыт,
Этирик түөстэммит*,
Этэ-хаана бараммыт киһи буолла.
Сэттэ уон сиикэй баастаах,
Танас-сап бараммыт киһитэ эбит.
Бу түһэ сытан эрэн
Ый-ыырын ытыы сытар,
Кыһыл көмүс кыламанын быһыһыттан
Имин быһаһаһыгар дылы
- 1040 Икки хараһын уута,
Курустаал чөмчүүк курдук,
Кылбайа сүүрэ сытта.
Бу гынан баран
Ангаар атабын сөһүргэстээтэ,
Ангаар атабынан үктэннэ,
Дорообо биэрэн эрэр киһи быһыытынан
Тонхос гынарга дылы гынна,
Икки ытыһынан сырайын саба хаппахтанна.
Бу гынан баран
Өрөөбүт уоһун өһүлэ олордо,
- 1050 Хоммут уоһун хонуннарда,
Үрүң көмүс күөмэйин көбүөхтэттэ,
Алтан дыаакы айабын аппаннатта,
Ытаата-сонгоото,
Ыллаата-туойда:
- 33 – Ээ, доборум, дорообото тут!
Нөнүө улуус нөрүөттээбэ буоллабын,
Атын улуус ааттааба буоллабын,
Туспа дойдуну дьонуннааба буоллабын!
Мин диэтэх киһи
- 1060 Этэр тылым эгэлгэтин иһит:
Соруктанан тутан кэлбит
Соругум тугуй диэннин
Бэлэспиттэн эппиэттээ,
Айахпыттан дакаастаа,
Тумсубуттан тутан топпуруостаа,
Ол топпуруостуур буолларгын,
Чиэски нэһилиэктээх,
Тэйиччи тэлгэһэлээх,

- 1070 Үраах ыырдаах киһи кэллим.
Сирим-сибиirim буоллабына,
Көтөр кынаттаах кыылым
Үс төгүл сымьыттаан тиййэр,
Сүүрэр атахтаах кыылым
Сэттэ төгүл тугуттаан тиййэр
Үраах ыырдаах киһибин.
Кимтэн кииннээххиний,
Хантан хааннааххыный,
Туохтан туттааххыный диир буоллааххына,
Хангырыыр Хаан тойон абалаах,
1080 Кынгырыыр Хаан эмээхсин ийэлээх,
Алталаах атыыр сылгы аттаах,
Иккилээх оҕо Эрбэхтэй Бэргэммин.
Собуруу халлаан собуруу өттүгэр
Суодуйан улаатан үөскээбит,
Сор муоһун тосту үктээн төрөөбүт
Соллон Туйгун обургу
Сиэри сирдэммитэ,
Аһаары аһыйбыта
Тоҕус сыла томточчу туолла.
1090 Итиниэхэ аллараа түгэх дьалын-ыырайга
Сүргүөхтээх балык сүүс дьүһүннээбэ буоламмын
Куота сатаан кэбистим.
Бу отто дойдуга тахсаммын
Сүүс сүүрэр атахтаах кыыл
Сүүс дьүһүннээбэ буоламмын,
Кубулунан куота сатаан кэбистим.
Үөһээ дойдуга тахсаммын,
Өрө көрдөххө өрөбөтө көбөрөн көстөр
Үс хатгыгастаах
1100 Өндөл маҕан халлаан үрдүгэр
Көтөр кынаттаах сүүс дьүһүннээбэ буоламмын,
Кубулунан куота сатаан кэбистим.
Барар сирим бағана үүтэ буолла,
Кэлэр сирим кэлии үүтэ буолла,
Киэнгэр хорҕот,
Кыараҕаскар кыбыт, – диэн
Ытыы-сонгуу сытта.

- Икки ытыстарынан сырайын саба туттан
 Үллэ-үллэ ытыы сытта...
- 34 1110 «Улаатыгар, оѳолоор, бу!
 Сэттэ уон эйиэн иэйэхсит биэрэгэр
 Дьизэлэммитим дии санаммытым,
 Абыс уон аргыстанан түһэр
 Айыыһыт дьаарбангын ааныгар
 Арѳахтаах курдук санаммытым,
 Тоѳус уон суккуллан түһэр
 Хотун иэйэхсит оппуоһун ааныгар
 Олохтоохпун онгостуммутум.
 Ол баара бу орто дойдуга
- 1120 Уһугунан үктэммит,
 Ортотунан курдаммыт,
 Босхо бастаах,
 Уһаты муруннаах,
 Туора харахтаах
 Буор, салгын тыыннаах
 Боролуйар борон ураанхайы
 Утары туран көссүбэтэбим.
 Көрөөрү көрөммүн
 Киэнг халлаантан
- 1130 Кытарар кыһыл сыгыньныха киһи
 Түһэн кэлбитэ сүрдээбин, оѳолоор!
 Хайтах гыныха бэйэкэм буолла» – диэн,
 Биһиги киһибит саныы турда.
- 35 Итиннэхэ үөһээттэн түспүт киһи,
 Иккиһин умса түһэ сытан,
 Ытыы-сонгуу, ыллыы-туойа сытар:
 – Чэ, туспа улуус туһааннааѳа убайыам,
 Нөнгүө улуус нөрүөннээѳэ доѳоруом,
 Атын дойду ааттааѳа атаһыам,
- 1140 Ытык тылбын ыкка сиэтимэ,
 Дьоһун тылбын суорга тонгуттарыма!
 Абааһы бухатыырын ааттааѳа баѳайы
 Кэлэн сиэн-аһаан кэбистэѳинэ,
 Кылгас унуоѳум
 Кыс мас буолан
 Кыдымахтанан хаалыа буоллаѳа,

- Унун унуоѳум урусхал мас буолан
Устан хаалыа буоллаѳа.
Ол хаалбытын кэннэ
- 1150 Эн мунг сатаатар
Кырамта унуохпун хомуйан ылангын
Хоту диэки турар
Урааньныктаах дуорай тумулунг үрдүгэр
Күрүө иини хаһангын
Кырамтабын кыбытаар эрэ!
Хаарыан бэйэлээх
Хангырыыр Хаан Тойон аѳам,
Бырадыйа бырастыы буоллун.
Кынгырыыр Хаан эмээхсин ийэм,
- 1160 Быралыйа бырастыы буоллун!
Ол кэнниттэн –
Абыс былас аалай солко сунуохтаах
Арылы Куо диэн хотун балтым,
Быралыйа бырастыы буоллун!
Көмүскүүрүм көмүскэм уута буолла,
Харыһыйарым диэн хараѳым уута буолла,
Ый-ыйбын, аай-айбын!
Ыллаатахпын-туойдахпын эминэ тугуй,
Ытаатахпын-сонгоотохпун эминэ тугуй!
- 1170 Аны кэлэн туохтаах буоламмын
Туобум көмүскүө баарай!
Өлөр күнүм үтүрүйэн кэллэ,
Хаалар күнүм хахалаан кэллэ! – дии сытар.
- 36 Ити сыттаѳына биһиги киһибит
Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
Сыаналаан көрдө:
«Уот-татай, оѳолоор!
Айыы аймаѳын
Ангаарыйар үтүөтэ быһыылаах эбит,
- 1180 Күн улуунун
Күөгэйэр бэрдэ эбит ээ!
Бу аѳалаах ийэтэ да
Үтүө-төрүт дьоннор эбит, быһыыта,
Бу бииргэ төрөөбүт балта да,
Ааттын-суоллуун да иһиттэххэ,

- Үчүгэй дьахтар эбит, быһыыта,
 Абыс былас аалай солко суһуохтаах
 Арылы Куо диэн
 1190 Үчүгэй үтүө-мааны дьахтар эбит ээ!
 Айыы киһитэ буолан бараммын,
 Айыы киһитин абырыахпын сөп эбит.
 Икки харахпынан көрөн тураммын,
 Абааһыга да сиэтэн кэбиһэр диэн,
 Сүрэ бэт буоссу.
 Бу Дыырай бухатыыр көрөн туран
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 Иккилээх Эрбэхтэй Бэргэни
 Абааһыга сиэтэн кэбиспит диэннэр,
 1200 Хойут угуйар дьон
 Хоһоон онгосто сылдыахтара,
 Эрдэ турар дьон
 Элэк гына сылдыахтара,
 Күөрт ыттар
 Күлүү гына сылдыахтара,
 Эриэн ыттар
 Элэк гына сылдыахтара.
 Бу киһини мин абыраатабым», –
 Дии санаата да, уун-утары
 37 1210 Үтүрү-батыры хааман кэллэ.
 Умса түһэ сытар киһини
 Илиититтэн туруору тардан ылла,
 Собуруу диэки соноҕос сылгы
 Дьохсооттуу турарын курдук
 Урааньныктаах дуурай маҕан тумулугар
 Өрө сиэтэн дэллэкэччитэн таһааран
 Тонмут сиритобугун хараҕар дылы
 Тобулу үктээн баран
 Арыя тэбэн кэбистэ.
 Бу арыйбытыгар;
 1220 Абыс уон былас төгүрүмтэлээх иин
 Аана аралыс гына түстэ.
 Киһитин иин иһигэр умсары аньыан
 Дьөгдөрүс гыннаран кэбистэ.
 Иинин аанын сир кырсынан саба тарта,

- Ытыһыгар силлээн баран
 Төттөрү-таары имэрийтэлээн кэбистэ,
 Үс салаалаах үкэр күөх от
 Өрө үүнэн өрөкүс гына түстэ.
 Били гынан баран
 1230 Бэйэтэ көй киинигэр, көмүс уйатыгар
 Төттөрү сүүрэн кэллэ.
 Бу сүүрэн кэлэн
 Бухатыырга таннар тангас диэн
 Таннан кэбистэ,
 Бухатыырга туттар сэп диэн
 Сэбилэнэн кэбистэ,
 Хааннаах дапсылбата диэни
 Таннары тайахтанна,
 Өһөхтөөх сөгөлөөнө* диэни
 1240 Өрө тутта:
 Абыс салаалаах Аал Дуук Маһын төрдүгэр
 Мунг сүүрүүнэн тийдэ.
 Бу тийэн иһиллээн турда.
 Бу иһиллээн туран:
 – Абааһы абааһыга дылы
 Харахпар көстүбэккэ кэлэн
 Аһаан-сиэн кэбиһиэх бэйэкэтэ буоллаба, – дии турда.
 «Ити эрээри, илин диэкиттэн
 Нэлэйэ сиэлэн кэлэрэ эбитэ буоллар,
 1250 Арбаа диэкиттэн
 Арбайа сүүрэн көстөрө буоллар,
 Собурууттан суодайа сүүрэн,
 Хотуттан ходьойо сүүрэн
 Харахпар көстөн кэлэрэ буоллар,
 Суон куолайыгар үнгүүлээх батаспын
 Туора тутаммын
 Тохуйсан көрүөм эбээ» – дии саныы турда.
- 2**
- 38 Туһааннаах тус собуруу диэкиттэн
 1260 Үлүгэрдээх, өлөссүүлээх,
 Үлүскэннээх холорук
 Соботохто түһэн кэбистэ,

- Алдьархайдаах харбаһыылаах
 Ала буурай хара холорук
 Соботохто түһэн айдаарда,
 Охсуһуулаах содуомнаах
 Тобус хараҕалаах,
 Дуолан хара холорук
 Түһэн түнүйэн кэбистэ.
 От-мас иэн ингиирин курдук
 1270 Таннары сыыйыллан барда.
 Үөһэ дойдуттан, борон куобах баттабын
 Хайыта сыспыт курдук,
 Муустаах буордаах
 Тобурах хаар
 Түһэн туналыппытынан барда.
 Ити кэнниттэн
 Тутуспут киһи тутуспутунан мунаҥ барар
 Тумана баҕайы түһэн
 Туоллан-тунуйан кэбистэ.
 1280 Харбаспыт киһи харбаспытынан мунаҥ барар
 Өлүү балай хараната
 Соботохто барыс гына түстэ.
 Ол кэнниттэн өйдөөн көрбүтэ:
 Туһааннаах тус собуруу диэкиттэн
 Сүрдээх кытаанах кынат тыаһа
 Кыыгынаан түһэн иһэр,
 Сүрдээх хомуһуннаах хотоҕой тыаһа
 Куугунаан түһэн кэллэ.
 Ити кэлбитин көрбүтэ:
 1290 Кынаттаах кыыл гиэнэ
 Кырдыаҕаһа быһыылаах,
 Хотоҕойдоох кыыл гиэнэ
 Хорсуна быһыылаах.
 Илин өттүгэр үс хос бастаах эбит.
 Үс баһыгар былыргы киһи хотуурун
 Туруору охсон тахсыбытын курдук
 Үс чай дьойуо тумустаах эбит.
 Бу үс баһа баҕады
 Үс чаан олгуй саҕа эбит.
 1300 Үс баһыгар үс чааскы саҕа

- Үс харахтаах баҕайы эбит.
 Үс хос быһычча быһах курдук,
 Тимир чыллырыыт түүлээх.
 Тэлэмэн тыс курдук кынаттаах,
 Түгэх туоһун төлө үктээбит курдук
 Буруо түптэлээх кутуруктаах эбит.
 Икки атабар уон харалаабыт анһныыны
 Хардарыта туппут курдук
 Уон тимир лаабыра* тынҕырахтаах эбит.
- 1310 Бу кыыл обургу
 Бу аан ийэ дойдуну
 Үс төгүл тула көтөн эргийдэ.
 Ити гынан баран
 Абыс салаалаах Аал Дуук Мас
 Абыс салаатыттан түөт салаатын
 Холбуу хомуйа тардан ылла,
 Олорон логлорус гына түстэ.
 Ол олбохтонон олорон,
 Илин арҕаа диэкки
- 1320 Ингэс-таннас гынна,
 Түмсун уоһун онгоһунна,
 Биһи киһибит диэкки
 Эрэлик-турулук көрдө.
 Онуоха баара Аал Дуук Мас
 Иэбэлдьийэргэ дылы гынна.
 Биһи киһибит мантан
 Куттанан-уолуйан
 Кыһыл кыппыайкатыгар,
 Таас таалайа хонуутугар
- 1330 Кэннинэн чугурус гына түстэ.
 Ити гынан баран
 Уолуйбут, куттаммыт киһи быһыытынан
 Кини диэкки өрө көрөн турда.
 Ити турдабына били кыыла баҕады
 Хоро тойугун* туйа олардо,
 Аан чабаат ырыатын ыллыы олардо:
 – Аат татай, доҕор!
 Сэтгэ киирэр эйиэн иэйэхсит биэрэгэр дьиэлэммит,
 Абыс уон айгыстан түһэр

- 1340 Атыһыт дьаарбангын ааныгар арбахтаммыт,
Тобус уон суккуллан түһэр
Хатай иэйэхсит оппуонун ааныгар олохсуйбут,
Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
Сылгы уола Дырай Бөбө,
Дьэ, дорообо буоллун!
Дьэ, добоор,
Сыаллаах соругум,
Санаалаах наадам тугуй диэтэргин;
Кынырыал Хаан эмээхсин ийэлээх,
1350 Хангырыал Хаан тойон обоньньор аҕалаах,
Алталаах атыр сылгы аттаах
Иккилээх Эрбэхтэй Бэргэни
Сиэри сирдэммитим,
Аһары аһайдаммытым
Тобус төгүрүк сыла томточчу туолла.
Таннары дайбыырбар
Дабыдалын силиитэ чэлгэх буолла,
Умсары дайбыырбар
Онгумалын силиитэ уу буолла.
1360 Ону баара эн диэтэх киһи
Киэлитэ биллибэт киэнг дойдугар
Тийэн кэлэн баран
Суол бөбөтө сүттэ.
Эн киһини туохтан
Киэнгэр хорботор буолабын?
Кыарабаскар кыбытар буолабын?
Көр, мин диэтэх киһи,
Истиэххин тиэтэйдэргин,
Иһит үрдүн испит
1370 Идэмэрдээх ийэлээхпин,
Ас үрдүн аһаабыт
Адьынаттаах аҕалаахпын.
Аҕам буоллабына
Адабалаах ампаар аһах
Тимир Ланкырдаан диэн
Аар тойон аҕам буолар.
Ийэм буоллабына
Ингэлээх идэмэрдээх,

- 1380 Илбистээх бэлэстээх
 Ыгык Куоҕайдаан эмээхсин диэн
 Ийэ хотун буолар.
 Соҕуруу халлаан улахатыгар
 Кинээс-кулуба дуоһунастаммыт,
 Сор муоһун тосту үктээбит
 Сордоох соллонг туйгун
 Сүрдээх Сүнг Дьааһын диэн мин буолабын.
 Эрбэхтэй Бэргэн эрэйдээҕи
 Итии хаанын
 Итииитинэн иһиэм диэммин,
 1390 Буһуу хаанын
 Буһуутунан боруобалыам диэммин,
 Толкуйданан кэлбит киһи этим.
 Мас курдук, батары киһини аҕал!
 Биэрдэргин да ылар киһи кэллим,
 Биэрбэтэргин да ылар киһи кэллим.
 Үгүс тыл сымсах,
 Аһыйах тыл миньньигэс!
 Үтүө киһи тыла биир,
 Үчүгэй ат кымньыыта соботох.
 1400 Биэрбэт күннээх буоллаххына,
 Бэйэбин кытта мэлитиэм! —
 Иньньэ диэтэ даа, кыһыл кыппыайкаҕа,
 Таас таалаҕа
 Таннары сатыылаан түстэ.
 Үс төгүл таннары холоруктаата,
 Далаадыар долуу өксөкүтүн тириитин
 Киэр илгистэн кэбистэ.
 Итини биһиги киһибит
 Өйдөөн-дьүүллээн көрөн турда.

3

- 40 1410 Итини көрбүтэ:
 Килэбир тимир киһи быһыылаах,
 Туох да дьыэгэ суох
 Мүлү-мүлүр илгистэн кэбиһэр,
 Лэп-лэп эскириир.
 Итини көрөн баран

- Биһиги киһибит сонун тэллэбэ
Илибирэс буолуор дылы куттанна.
Одуулаан көрбүтэ:
Самабын туорайыттан үүммүт
- 1420 Соботох сор күлүк
Сотолоох эбит,
Тоғус мастаах онгочону
Умсары бырахпыт курдук
Сабарай таас уллунгахтаах эбит,
Түөһүн бүттэбиттэн мүччү сүүрэн түспүт
Былаа хара биир эрэ илиилээх эбит,
Муус харбыыр хоппо күрдьэх курдук
Хомуһуннаах куорай далай соботох ыгыстаах,
Сыыр синнибитин курдук
- 1430 Сылластыгас сымыһахтаах,
Быраан быстыбытын курдук
Былластыгас уостаах,
Хайа хайдыбытын курдук
Ханьньастыгас аяхтаах.
Икки тангалайыттан хардарыта үүнэн киирбит
Баай ыал арбыйалаах дьаастыгын
Хардарыта тушпут курдук
Дьэбиннээх күөх наалый тиистээх,
Уолбут ойбон курдук онгойо сытыйбыт
- 1440 Суо-соботох таныы үүттээх,
Сирэийин хабыллар хаба оттотугар
Көлүйэ күөл көспүтүн курдук
Көмүскэ оруннаах,
Көмүскэтин хаба оттотугар
Дэриэтиньньик киһи дьэс тэриэлкэтин
Тиэрэ таппыт курдук
Дьэбиннээх сиикэй эт бэргэ харахтаах,
Харабын үрүт өттүгэр
Өрүскэ киһи үтэхэтин курдук
- 1450 Тимир дьалаанкы кыламаннаах,
Төбөтүн оройугар сатыы ойууру
Өрт уота быһыта салаан барбытын курдук
Абына-табына баттахтаах,
Сэттэ илии дьэбиннээх иэдэстээх,

41

- Абыс илии амынахтаах сырайдаах,
 Тобус илии кэлбөхтөөх ньуурдаах,
 Сытамматах сырайдаах,
 Табыллыбатах таһаалаах,
 Тупсубатах ньуурдаах,
 1460 Улуу киһи, ураанхай бөбө быһыылаах.
 Тобус уон бууттаах
 Мунду мунхатын саба
 Борук хара ыстааннаах.
 Абыс өттүнэн абыс кырыылаах
 Абыс уон бууттаах
 Тимир халымыайка хахтаах сонноох,
 Сэтгэ уон бууттаах дьэс сирэдэһиннээх бэргэһэлээх,
 Биэс уон бууттаах тарбахтаах үтүлүктээх.
- Итиниэхэ Сылгы уола Дыбрай тыл кэпсии
- 1470 Өрөөбүт уонун өһүллэ,
 Хоммут уонун хомуйда,
 Алтан дьаакыр айабын аппаннатта,
 Үрүң көмүс сүөлэгэй күөмэйин көбүөлөттэ.
 Уоһа хоронноото,
 Уолуга томтолдьуйда,
 Үнгүү батас курдук
 Үтүрү-батыры көрөн кэбистэ,
 Быһах хатат курдук
 Быһа-таһа көрөн кэбистэ:
- 1480 – Дьэ-буо! Дьэ-дуо!
 Туох дойдуттан туран тийиэн кэлбит
 Солобой уола буллабын буолуой?
 Хайа дойдуттан халбарыйан хамсаан кэлбит
 Дьалабай уола таарыйан тураргын
 Бэйэм да кыайан билбэтим.
 Мин диэтэх киһи
 Иэйэхситтээх иэримэ хонуубар
 Чиччик бөбөбүн тэнитимэ.
 Киэр күдүө бара тат!
- 1490 Мин диэтэх киһи
 Айыыһыттаах арабас маһан хонуубар
 Чалабайгын тарбатыма!
 Кэлбит сириг ханнаный,

Киэр күдүө бара тат!
 Ол барбат күннээх буоллаххына,
 Халын тириигин хайыта сынньаммын*,
 Хара балай хаангын халдыгыраччы сүүрдүөм,
 Чэгиэн эккин сэймэктиэм,
 Өлүөр эккин үөрэбэстиэм,
 1500 Кыһыл эккин кырбастыам,
 Үрүт өргөс кылаангын сарбыйыам,
 Алын түгэх нэлбэйбиккин кырадаһынным,
 Киһи буолар кэскилгиттэн кэбэлиттиэм,
 Сүөһү буолар төлкөбүнэн төнүннэриэм,
 Уһун соргугун сарбыйыам,
 Дьол бөбөбүн тобута сынньыам,
 Күлэ-күлэ күлгүн буккуйуом,
 Ооньһуу-ооньһуу уоккун умуруоруом!

4

42 1510 Онуоха абааһы бухатыыра дьөксө күлэрдээх:
 – Ии ha-ha-haax!
 Бу дураан чубучу тылын көрүң эрэ,
 Көр да мангай аллаах,
 Иннигиттэн көрдөххө иһэх* саҕа эбиккин,
 Кэннигиттэн көрдөххө кэһэх* саҕа эбиккин,
 Тылын-өһүң тобо чобуотай?
 Санган-ингэн тобо мэнигэй?
 Мин диэтэх киһи
 Биэс билир балтабар*
 Биллиэн да суох буолбаккын дуо?
 1520 Таллан таас таңгалайбар
 Табыллыа да суох буолбаккын дуо?
 Айабың абатын,
 Бэлэһинг бэтэтин,
 Куолайың сүлүһүнүн
 Көрбөккүөн, мангай аллаах! – диэтэ да,
 Борооску баһын саҕа сутуругун
 Болточчу тутан кэбистэ,
 Барык бэс салаатын курдук
 Ынырыктаах ыдыа-быдыа харытын
 1530 Өрө тутан кэбистэ,

43

Таннары сутурбалаан охсуталаан барда.

Итиниэхэ биһиги киһибит баара –

Кытыл унуортан кылбайбытынан кэлэр
Кыбырыктаах хара дьиэрэнкэй үнүүтүнэн
Хараарар хара быарын туһа манан буолуо диэн,
Хаһыты-хаһыты кэйиэлии испитэ,
Уйан иэмэх курдук

Кэдэрги өбүллэн хаалла,
Ону кэннинэн эһэн кэбистэ;

1540 Унуоргу тыаттан олодуйан кэлэр
Урааннаах уһун субуйа болотунан
Суон мооньһун төрдүгэр күһурбатта,
Тоһута сынһынан кэбистэ,
Ону кэннинэн эһэн кэбистэ.

Сэттэ уон бууттаах
Бэт тимир дэлэмир мээчигинэн
Хараарар хара быара буолаарай диэн,
Хаһыты-хаһыты тамнааттаан истэ,
Албын дьахтар алаадытын курдук,

1550 Хаптаччы барыталаан хааллылар.

Тоһус уон бууттаах
Туһахтаах чомпо сүллүгэһинэн
Өрө көтө түһэ-түһэ
Уу дьулайга охсуталаата,
Тоһута сынһынан кэбистэ.

Түүтүн баһа хомуллубат киһи буолан биэрдэ,
Тириитин таһа сынтарыйбат киһи буолан биэрдэ.

Ити кэнниттэн –

1560 Боппууда бурдук холобурдаах
Сомоҕо көмүс сутуругунан
Битигирэйэн тийэн муннун анныгар
«Кокуоска бу баар» – диэн аспыта,
Хоннобун анныгар дылы көтүтэн түһэрдэ.
Мантан соһуйан абааһы бухатыра
Иттэннэри кэбис гына түстэ,
Танытын үтүн биир харыс холобурдаабы
Хайа тардан дьаллас гыннаран кэбистэ.
Итинтэн биһиги киһибит эргичийэ түстэ.
Хангас диэки дьаргыл таас харытынан,

- 1570 Ньыгыл көмүс ытыһынан
 Иэдэс тааска биэрэн кэбистэ.
 Абааһы уола биир илиитинэн сири харбаан
 Бэрикичис гынан ылла.
 Харсыылаах оѳус курдук
 Хапсаѳай харыларыттан
 Хабыта тыытыһан ыланнар,
 Хатыһан киирэн бардылар,
 Иэн ингиирин курдук
 Эриссэн, сыссан* бардылар.
- 1580 Кытаанах кыргыһы буолла,
 Улахан охсуһуу турда,
 Дирбиэн тиийик буолла,
 Уйуулаах-хайыылаах тойугу туойдулар,
 Ыһыылаах-хаһыылаах ырыаны ыллаатылар,
 Дирбиэн тиийигин түһэрдилэр.
 Эрбии биитин курдук
 Тэбис-тэн дьон буоллулар.
 Ый аахпыт отут хонуга
 Томтойо туолуор дылы охсустулар.
- 1590 Кыһыл кыппыайканы
 Таас таалыйа хонууларын
 Оѳуй оѳус бадарааннаан хаамар гына
 Кута намылѳата онгорон,
 Күөгэлдьиччи үктээн бардылар.
 Устата биллибэт улаабыр муораны
 Тордуйалаах уу курдук
 Тобуктарын хараѳар дылы
 Тоѳута тэпсэн таһаардылар.
 Арылы хара далай күөлүн
- 1600 Атыйахтаах уу курдук
 Ньайбалдыччы тэпсэн бардылар.
 Отто дойдуну үөһээ үрүт курдуутунан
 Үрүң күдэн өрүкүс гына түстэ,
 Аан дойдуларын отто курдуутунан
 Хара күдэн барыкыс гынан таѳыста.
 Итининэхэ дылы икки ый гизнэ
 Аахпыт алта уон хонуга
 Аччайа туолла.

44

- Биһиги киһибит буоллабына
- 1610 Икки сотото
Тардыылаах орус буулаҕатын курдук
Таннары маадьайан түһэн барда,
Иэнин ингиирэ киил мас курдук
Кэдэрги тардан барда,
Хатан мас курдук
Ханаччы тардан барда,
Чанчыгын баттаҕа
Чоноччу тардан барда.
Төбөтүн оройуттан сиэрэ уотун курдук
- 1620 Күөх унаар уоттар
Өрө күүрэн табыстылар,
Харабын уота хатат уотун курдук
Сардырҕаччы таммалыы сырытта,
Күүс быччыннарын бастара
Көмүс луосканы таннары тушпут курдук
Логлорута ойон тахсыталаата.
«Уот-татай, оҕолоор!
Кини атаҕа соҕотох этэ эбээт,
Илиитэ биир эрэ этэ» – дии санаата.
- 1630 «Хайтах-хайтах тутта
Хапта сылдыбын!» – диэтэ.
Хаһыытыы-хаһыытыы
Халбарыйан киирэн барда,
Кылана түһэ-түһэ
Кыйгыһахтаан истэ,
Үөгүлүү-үөгүлүү өттүктээтэ,
Аан дойдуттан араара тутан барда,
Улуу дойдуттан уларыссы* тутан истэ,
Киэнг дойдуттан кэйбэччи тутта,
- 1640 Мастан бардамнатта,
Оттон олустатан барда.
Тииттээх сиртэн тэбиэһирдэн киллэрдэ,
Кыланан баран өрө кэдэрис ғына түстэ.
Түөһүгэр сөрөөн көтөхтө,
Өттүгэр мииннэрдэ,
Тула тэлэкэчиттэ.
Үүнэн эрэр ойууру

- 1650 Үрдүнэн сүүрэкэлэттэ,
Сылдыр быллыты
Аннынан тэлэкэчиттэ,
Эргитэн ажалан тиэрэ бырахта,
Сири сэттэ бэчээтинэй дэлби кэбинэн түһэрдэ,
Түөһүттэн миинэ түстэ.
Кыын быатын быһыта сүүрэн тахсар,
Кытахтаах эти эргийэ сүүрэр,
Байтаһын биэ хаһатын хайа сүүрэн тахсар,
Сэттэ болгуоттан* чээрэлээн ылбыт,
Отут болгуоттан оргуньньуктаан ылбыт
1660 Ылыр-чылыр быһыйа быһахтаах эбит.
Онтун баара сулбу сүүдүйэн ылла даа,
Өнүргэс хабарбатын хайа баттаата,
Үрүң сүньһүн туора олуйан таһаарда.
Уна илиитинэн тардыалаан чинэлдыттэ,
Ханас өттүнэн батары саайда,
Харыс кэрингин хайа сиэлийэн ылла,
Ханас диэкки сиэптээх илиитин батары биэрдэ,
Чиккэйэн турар сийин үөһүн харбаата,
Тардыалаан чиккэлдыттэ.
Абааһы бухатыыра кэтэбинэн чиэстэннэ,
1670 Тирэбинэн тэбиннэ,
Үс түүннээх күн мөбөн лиһиргэттэ.
Бу сылдьан ый ытыыны ытыы сырытта,
Суон сонгууну сонгуу сырытта,
Харабын уута түннүк мууһун курдук
Лөһүгүрэччи тобунна.
Итиэннэ ити курдук тойуктаах сырытта,
Бэт куһағанлык «Ыы-аа» – диэн ынчыктаата.
Ити кэнниттэн:
45 – Тойокоо, тойокоом!
1680 Тохтоо, болбой!
Мин эрэйдээби
Өлөрөнгүн-сүтэрэннин даһаны
Үтүө аат кэлиэ суоҕа.
Махчаччы тэбинэн тураммын
Маһы бэккэ мастыыр баһадьыбын,
Оту бэккэ охсор баһадьыбын.

- 1690 Этэрбэс куурдар
Идэлээх киһи гынан
Иэгэдьдьитэн көрүөххүн
Төһөлөөх-хаччалаах буолуой?
Уоту оттор
Үлэлээх уол онгостуонг этэ.
Күөһү күөстүүр
Көкөөнөй уол буоламмын
Көкөлдүйэн көрүөм этэ?!
Ийэлээх аҕам, бырастыы,
Бар дьонум, бырастыы,
Аан дойдум, бырастыы,
Хаан-бадах ыйым, бырастыы,
1700 Өһөх-бадах күнүм, бырастыы,
Хара бэкир дьоннорум, бырастыыларын,
Таллан куобас оҕоньньотторум, бырастыы,
Өндөй бөтүүк эмээхситтэрим, бырастыы,
Хаара лаглабар дьахталларым, бырастыыларын,
Тимир чырыахы сылгыларым, бырастыыларын,
Ап-чарахай ынахтарым, бырастыыларын! –
Ити иньньэ дии сырыттабына,
46 Биһиги киһибит
1710 Үчүгэйи эттин диэн үөрбэтэ,
Куһаҕаны эттин диэн хомойбото,
Силиргэхтээх титирик саҕа
Чиккэйэн турар сиһин үөһүн
Быһа тардан лис гыннаран кэбистэ,
Үрүң сүньһүн быһа тардан кэбиспитэ –
Өлөн чиккэс гына түстэ.
Сабарай таас уллунгабыттан
Сулбу тардан ылла,
Үктүү-үктүү хайыта тыытта,
Тута-тута турута тыытта.
1720 Сиик гынан симэлиттэ,
Туман гынан тунуйда,
Күдэн онгорон көтүттэ.
Сүрэхтээх быарын
Айабынан хостуу тардан таһаарда,
Үөһээ дойду диэкки

47

- Өрө ыаранната турда:
 – Дьэ-эрэ, дьэ дуу!
 Эриэн элэмэс былытым
 Үрүт өттүнээби
 1730 Ырыа Бээбийдээн обургу,
 Биэс тарбах
 Бэриитэ буолар күнэ,
 Уон тарбах буолан
 Уунар күнүм буолла,
 Бэттэх-бэттэх буолунг эрэ! –
 Уонна үөһээ дойдуга
 Өрө быраҕан кэбистэ.
 Былыт быһынан
 1740 Үс тарбах элэкис гына түстэ,
 «Сап» гыннаран илдэ баран хаалла.
 – Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
 Кэнэбэһин-кэнэбэс,
 Хойутун-хойут,
 Үтүөнү үтүөнэн боруостуом,
 Быралыйа бырастыы! – диэтэ да, баран хаалла.
 Ити киһи
 Ити абааһыны этин-сиинин
 Устата биллибэт Улаабыр муораҕа
 1750 «Сар» гына бырахта.
 Охсуһан улааппыт
 Урусхал хара тиититтэн
 Ойо тардан ылан
 Күрүлэччи ытыйан кэбистэ.
 Бу ытыйан кэбиспитэ
 Муора уутун устун
 Сүүрүгү кытта устан бара турда.
 Ити баран иһэн,
 Сиһин үөһүн көндөйүттэн
 1760 Хонкуйар хоолдуктарыгар дылы
 Суоракка уган ылбыт курдук
 Балай мангаас
 Өлүү харгыйа-хара суордара
 Үс суор үөһэ дойду диэки

- 48
- Өрө көтөн тахсан бардылар,
Туһааннаах тус собуруу диэкки айаннаатылар.
Бу баран иһэн үһүн
Биир хоһоонноон хоһоонноохтор эбит:
– Чылыптааммыт-чалыптааммыт!
1770 Кыыкырдааммыт-хаахырдааммыт!
Бэйикэй-бэйикэй!
Эн диэтэх киһи
Умнарын сағана буоллун,
Биһиги диэтэх дьон
Санырбыт сағана буоллун,
Нокой оҕобор, дьэ,
Кэлэр сиргэр кэнтик* буолуохпут,
Барар суолгар бадаар өлүү буолуохпут,
Быралыччы-быдан-тэгиэ
1780 Бырастыы буоллун – диэн баран
Өрө көтөн тахса турдулар,
Тус собуруу диэкки
Элэй-балай дайбаан баран хааллылар.
Биһиги киһибит онно эттэ:
– Үс өлүү харгыйа
Хара суордар эрэйдээхтэр,
Эһиги бағас миигин
Тугу гынар үһүгүт.
Оччотообу да хонукка
1790 Мин син баар буолуом, – диэтэ.

5

- 49
- Көстүбэт күтүр күөх дьайа
Сыстыбыта буолуо диэн,
Күөх далайыгар киирэн
Көңү сөгүөлээн кэбистэ.
Абааһы сараһын аймаһын
Хараарар хара дьайдара
Хатаммыта буолуо диэн,
Хара далайыгар киирэн
Хастыы суунан табыста.
1800 Ити гынан баран
Илин диэкки өтгүнээби

- Эндэл таас хайатын үрдүгэр
 Өрө сүүрэн тахсан
 Күүстээх көй салгынга
 Көнгү оѳустарда.
 Ити гынан баран
 Били урукку абааһыттан
 Кистээбит киһитигэр,
 Соноѳос сылгы
- 1810 Дьохсооттоон эрэрин курдук,
 Ортотунан урааньныктаах
 Дуурай маѳан тумулун үрдүгэр
 Өрө сүүрэн таѳыста.
 Тонмут сири тобулу үктээн баран
 Улуу булгуньных уу дьулайын
 Арыяа тэбэн кэбистэ,
 Били баарыан кистээбит киһитин
 Туруору тардан таһаарда,
 Илиилэриттэн сиэттиһэннэр,
- 1820 Эйэлээх дьон буоланнар,
 Көй кииннэригэр,
 Көмүс уйаларыгар,
 Алтан ньээкэлэригэр,
 Араѳас ампаардарыгар,
 Аал уоттарыгар
 Арыаллаһан кэллилэр ээ.
- 50 Бу кэлэннэр
 Сүүс киһи сүбэтин
 Сүбэлэһэ сырыттылар,
- 1830 Отут киһи соргутун
 Соргулаһа олордулар,
 Көйүү кымыһынан
 Көхсүлэрин көньһүөрдэ олордулар,
 Саамал кымыһынан
 Санааларын тарѳата сырыттылар,
 Халын хаһанан хаччы кэбиһэн,
 Суон саалынан суомас быраѳан,
 Дьохун мүһэнэн мохсуо* уурунан
 Аһаан-сиэн, атан-бөтөн
- 1840 Арайан-чачайан олордулар эбээт.

- Сарыы дьаахтаабын
 Дьаныйан таннан кэбистилэр,
 Түнэ бүүппэхтээбин
 Дьүлүйэн туран тангыннылар,
 Үүс-киис киргиллээбин
 Кичэйэн тангыннылар,
 Буобураба буккулуннулар,
 Саһылга састылар,
 Киис тириитигэр кистэннилэр,
 1850 Ини-бии курдук дьон буоллулар.
 Илин диэкки ытык быраантан
 Арбаа таас хайаларыгар
 Тэбис-тэннэ сыссаллар;
 Хоту бырааннарыттан собуруу диэкки
 Очуос таас хайаларыгар
 Тэбис-тэннэ сыссаллар;
 Тэбэр-тирэх хара тииккэ
 Өрүтэ тэбиэлэһэн тэбис-тэннэр эбит.
 Унар уһун урусхал хара тииттэригэр
 1860 Өрүтэ уналаһан көрөллөр эбит.
 Үөмэр үрдүк өндөл хара тииттэригэр
 Өрүтэ үөмэлэһэн тэбис-тэннэр эбит.
 Ити гынан бараннар
 Өр ити үчүгэйдик олорбуттарын
 Бэйэлэрэ да өйдөөбөтүлэр,
 Өгөр даһаны үчүгэйдик олорбуттарын
 Бэйэлэрэ да билбэккэ бардылар.

III

1

- 51 Кэмнээх күннэрэ киирэн,
 Киэхэлэрэ кэлэн
 1870 Бичиктээх биллэриктэригэр,
 Ойуулаах оронноругар,
 Дьэрэкээннээх тэллэхтэригэр,
 Чыгырбаастаах сыттыктарыгар,
 Дуобаттаах суорбаннарыгар
 Тиэрэ баран түһэннэр,

- Кэккэлэһэ сытаннар утуйан хааллылар.
 Уруккуттан да өрүү
 Бу курдук утуйаллар.
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 1880 Иккилээх Эрбэхтэй Бэргэн
 Уот диэки утуйар үгэстээх этэ,
 Урут туран уоту оттор этэ.
 Арай түүн үөһүн сабана былааннаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
 Утуйа сыттабына,
 Киһи сангата сангарар эбээт, добоор,
 Маны иһиллээн сытта:
 – Дьибэ-буо, – диир сана баар, –
 Сэттэ уон эйиэн иэйэхсит
 1890 Биэрэгин ааныгар
 Дьибэлээхпин диэн киһиргиигин,
 Абыс уон айыһыттар
 Дьаарбаннарын ааныгар
 Арбахтаахпын диэн айгыстабын,
 Тобус уон холбоһон түһэр
 Хотой Иэйэхсит оппуоһун ааныгар
 Олохсуйан олоробун диэнгин улаатымсыһабын,
 Эн эрэйдээх ким билбэт киһитэбиний?
 Биир ийэлээххин,
 1900 Биэс уон аҕалааххын,
 Түүн төрөөбүт,
 Чөнгөчөккө үһпүт,
 Чүөппэбэ сүрэхтэммит
 Сиик тэллэхтээх,
 Туман суорбаннаах,
 Көтөбө сыттыктаах,
 Сүөк билидээк.
 Илин өттүгэр тарайа көтөх
 Халын аһыһылаах буолбаккын дуо?
 1910 Кэлин өттүгэр бөкчөйө сүгэһэринэн
 Суон дьоһун буруйдаах буолбаккын дуо?
 Эн эрэйдээх
 Хардан оттоох эбиккин,
 Соппон уулаах эбиккин.

- 1920 Мин диэтэх киһи
 Бэйэм дойдубар-сирбэр эрдэхпинэ,
 Харах уччурхайдаах,
 Хары быччынгнаах,
 Суон сааллаах,
 Хат таманнаах,
 Халын күннаах,
 Халын таһаалаах,
 Кииммэр хаһалаах этим.
 Ол кэлэммин ингиир тараһаланным,
 Этирик түөстэнним,
 Адарай унуохтанным,
 Эн айыын иньньэ буоллун,
 Мин айыым иньньэ буоллун!
- 1930 Мин диэтэх киһини
 Ириэнэх суолбун ирдээнгин,
 Тонмут суолбун тордоонгун,
 Батыһар күннээх буоллаххына,
 Иэнгэр иирэ талабы эрчийиэм,
 Умса уураммын уорбабар
 Оруоска* талабы уураттыам,
 Халын тириигин хайытыам,
 Хара балай хаангын таһаарыам.
 Ийэбэр эппэтэх
- 1940 Элэ-была тылгын этитиэм,
 Абабар эппэтэх
 Араас сангабын сангардыам.
 Килбиэннээх сирэйгин киттитиэм,
 Албан ааккын алдыатыам.
 Быралыччы бырасты буоллун! – диэтэ.
- 53 Тис-тас тэбиннэ,
 Тиһик-таһык үктэннэ,
 Халбан тыһа «хап» гына түстэ,
 Дьиэл аанын тыһа
 «Лиһигир» гына түстэ,
- 1950 Собуруу диэки сүүрү турда.
 Итини истэн баран
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
 Туран олоро түстэ,

- Тобус тарбағын
Тосту батгаан олон,
Толкуйдаан көрөн олардо:
– ылаатыгар, оболоор, – диэтэ
Ол иһин туох ааньһа киһи буолан
Абааһыга сизтээри экирэттэрэ сылдыһай?
- 1960 Сити даһаны экирэттэрбитэ
Бэйэтин акаарытыттан буолуоһа.
Куһаһан киһини сөрөөн аһалан,
Көр, миигин кытары
Абааһыга сизтэ сыста эбээ!
Ити акаары
Ити миигин кини хаһан билэн
Биир ийэлээх,
Биэс уон аһалаах,
Түүн төрөөбүт,
1970 Чөһөчөккө үһпүт,
Сиик тэллэхтээх,
Туман суорһаннаах,
Сүөк билидээк уолаһын диэн,
Хаһаанһыттан билбитэ-көрбүтэ буолуой?
Мин кинитээһэр,
Оннообор бэйэм ийэбин-аһабын билбэппин,
Бу бэлэһин бэтэтэтин көр эрэ,
Бу айаһын абатын,
Бу тиһин туһун,
1980 Куолайын куруһунун.
Экирэтэн тиийдэхпинэ,
Иэммэр иирэ талаһы эргийиэх буолар,
Уорһабар оруоска талах уурталыах буолар,
Халын тириигин хайыталыам,
Хара-балай хаанһын таһаарыам диир.
Сибилегин экирэтэн тиийэммин,
Тутан ыламмын
Бэйэн уорһаһар
Оруосканы уураттаатаһым,
1990 Иэнһин хастыам,
Сэкиһн ылаһам,
Эһэлэйгин этитиэм, – диэтэ да,

54

- Орто тангаһын соботохто
Өрө тардан кэбистэ,
Үрүт тангаһын
Таннары тардан кэбистэ.
- Ити кэнниттэн тахсан
Үүнэн эрэр маһы
Үрүт өттүнэн сүүрэлээтэ,
2000 Кырдыан иһэр былыты
Алын кырыгынан ыстангалаата.
Абыс иилээх-сағалаах
Атааннаах-мөнгүөһөннээх
Айгыр-силик, амыл-намыл алааһын
Оттотунан хайа сүүрэн табыста.
Бу тахсан
Тобус киһи туут хайыһарын
Туруорута аспыт курдук
Туруук таас хайатын
2010 Өрө сүүрэн табыста.
Бу тахсан көрбүтэ –
Биирдии биэрэстэ бара-бара
Ангаарды улунах суола
Арыт тааска тэбинэр эбит,
Арыт мастан тэбинэр эбит,
Сорох сиргэ кумахтан тэбинэр эбит,
Бара турбут.
Мань көрөн баран:
– Аат-татай, оҕолоор!
2020 Кубулҕаттаах собус киһи булбут эбит ээ,
Амнахтаах* ааттыгы арыһан,
Көмнөхтөөх опһуоһу көтөһөн,
Суол тобулан, ыллык тэлэйэн
Сатаан экирэтиэ суохпун ээ.
Оот-татай, оҕолоор!
Үүрэн сиппэт үрүн сүүрүктээх этим,
Миинэн барар мингэм,
Көлүнэн барар көлөм,
Тардыстар талаһам,
2030 Ыйаастар ырыганым,
Аналлаах атым

Көстүбэт этэ эбээ! — диэн баран,
Төттөрү сүүрэн кэллэ дьиэтигэр.

2

55

Илэ-бодо иэйиэхсит
Иэригийэн түһэр
Иэримэ хонуутун
Илин кырыытыгар турда.

Айыыһыт бөбө кэлэн
Ахталыйан арбахдьыйа ооньньуур
2040 Араҕас маҕан хонуутун
Арҕаа баһыгар кэлэн турунан кэбистэ.
Үөһө диэкки,
Туһааннаах тус илин диэкки,
Өйдөөн, санаан көрө турда.
Үөр тулук өрө көтөн тахсан иһэрин курдук
Үрүң үлүскэннээх,
Үүт дьөһүөл ааттыгынан
Өрө көрөн таһаарда.

Бу туран сангара турда:

2050 – Дьиэ-буо!

Сиэр сылгы сиэллээх кутуругун
Силэйэ баттаабыт курдук
Сиэр күрдьүгэс ааттыктаах,
Кэриэн ымыйа эккээйилээх,
Чороон ымыйа дьуолкалаах,
Дьэрэкээн синьньэ тэримдьилээх,
Күөгүлээх күөмэй күндүлээх,
Синьньэлээх биһиэйэх* тэриирдээх,
Матааччаах айах баараалаах,

2060 Томторҕолоох чороон чуоҕуйбут,
Хаан дьаралык атыырдаах,
Сэлэ түгэбэ сэйбэрэ маҕан биэлээх,
Күрүөтүгэр киирбэтэх,
Көбүлүттэн туттарбатах,
Күрэнг дьабыл кулун күүлэйдээх,
Далларыгар кэлбэтэх,
Самыытыттан тайаннарбатах,
Саалыр кулун далбарҕалаах

- 2070 Сэлэтигэр* киирбэтэх,
 Сиэлиттэн туттарбатах,
 Сиэр күрэнг кулуна силигилээбит,
 Араҕас далбарҕа,
 Түүлээх түһэлгэ,
 Уордаах Дьөһөгөй Иэйэхсит Тойон энэкэм,
 Дорообо буолуохтун!
 Ким-хайа кэлэн
 Дорооботунан тосхойдо диэннин
 Түмсубуттан тутан токкоолуур,
 Айахпыттан тутан дакаастыыр буолларгын,
 2080 Бэлэспиттэн тутан эппиэттиир буоллаххына,
 Сэтгэ уон ийээхсит биэрэгэр дьиэлэммит,
 Абыс уон айыһыт дьаарбангын ааныгар арҕахтаммыт,
 Тоҕус уон хотой айыһыт
 Оппуоһун ааныгар олобурбут,
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыырай бухатыыр
 Мин кэлэн этэ-сангара турабын.
 Сылаллаах соругун тугуй диэтэргин,
 Санаалаах наадан тугуй диэтэргин,
 2090 Көрдөһөр бөҕө күттүөннээх,
 Ааттаһар бөҕө албаннаах;
 Амнахтаах-аартыгы
 Арыһар күнүм буолла,
 Көмнөхтөөх оппуоһу
 Көтөбөр күнүм буолла,
 Суол бөҕөнү тобуларым кэллэ.
 Барбыты батыһар,
 Куопшуту ситэр,
 Бэрди кытта мэккиһэр,
 2100 Үтүөнү кытта үтүрүһэр күн үөскээтэ.
 Миинэр мингэбин,
 Көлүнэр көлөбүн,
 Тардыстар талаһабын,
 Ыйаастар ырыгаммын,
 Аналлаах-мэнэллээх аппын
 Айан-кэрдэн биэриэххин,
 Төһөлөөх-хаччалаах буолуой?» — диэтэ.

56

Ити кэнниттэн

Күнү утары эргийэ хааман ылла.

2110

Ити ылан баран

Өрө көрөн турда,

Ити өрө көрөн турбута:

Эриэн-элэмэс сылгы тириитин

Тиирэ таппыт курдук,

Эбир-дуоссун былыттар

Эргичийэн, иэнигийэн түһэн кэллилэр,

Итии баҕайы салгын тыаллар

Сабыта биэрдилэр.

2120

Ибир самыыр илигирэччи түстэ,

Илэн-халан быһыы буолла.

Үөһээ дойдуттан

Сиэр сылгы сиэллээх кутуругун

Сэлэйэ баттаабыт курдук

Сиэр күрдьүгэс ааттыктан

Сылгы сүөһү быһыыта

Сиэллээх кутуругун кынаттаммыкка дылы,

Икки көхсүн харабыттан

Күрбүү көмүс кынатынан

2130

Таннары далайан көтөргө дылы гынар;

Сити икки ардыгар ат сылгы

Түөт түөрэм көмүс туйаба

Төгүрүйэн көһүннэ,

Сүрдээх күүстээх үлүгэрдик

Таннары көтөн күүгүнээн түстэ.

Бу дьоллоох томторго

Уруйдаах улахан толоонго,

Түөт түөрэм көмүс туйабынан

Үктэнэ түспүтүгэр,

Бастаанны түһүүтүгэр

2140

От-мас иһирдэ үмүрүс гына түспүтэ.

Түспүтүн гэннэ

От-мас кэдэрги силэллэн биэрдэ.

57

Итини биһиги киһибит

Үрүн көмүс көнтөһүттэн

Сулбу сүүдүйэн ылла.

Бу тутан туран

- Атын сырайын-харабын
 Өйдөөн-дьүүлээн көрө турда;
 Көнтөс кыайбат күлүмэх күүстээх,
 2150 Тэһиин кыайбат чиччигинэс ингиирдээх,
 Дырим тийибэт нэлэгэр өллөөх,
 Холун тийибэт хос хоннуолаах.
 Көс туоралаах,
 Күннүк усталаах,
 Үс хос үрэллибэт
 Үрүң көмүс мүөрсүн түүлээх,
 Көй салгын аһылыктаах;
 Кулуба киһи
 2160 Куоттугунан суруйа охсубутун курдук
 Орохтоох систээх эбит.
 Кинээс киһи
 Бэчээтинэн баттаабытын курдук
 Икки битийэр санныгар кирбии дыбыллаах.
 Икки көхсүн харабынан
 Күрбүү көмүс кынаттардаах,
 Үс күннүк сиртэн үргүөһүннээх
 Үөрбэ көмүс көбүллээх,
 Сэттэ күннүк сиртэн,
 Тэлэкэччитэн охсуллар
 2170 Сээлбиир көмүс сиэллээх;
 Тобус күннүк сиртэн
 Долгутан охсор
 Нуоҕайдаах онгочо көмүс кутуруктаах эбит.
 Көмөгөйүн анныгар
 Көччөх кустаах,
 Көбөңкү соболоох,
 Көлүйэ күөллээх.
 Анды кустаах,
 Алыһар балыктаах,
 2180 Ардыаһыт дьонноох,
 Аллаанкы күөллээх.
 Баргыһа олорор
 Бар чонкур кыыллаах,
 Баай хара тыалаах.
 Мунду балыктаах,

- 2190 Туулуур киһилээх,
 Борбуйугар боруу күөллээх,
 Танытыгар татыйык чыычаахтаах,
 Кулгаабар курабаччы кыыллаах,
 Кэтэбэр кэбэлээх,
 Уорбатыгар улардаах,
 Кутуругар кубалаах,
 Өрөбөтүгэр үөр тулуктаах,
 Быттыгар быллырыыт чыычаахтаах,
 Кэтит үлүгэр липпитэ буутайдаах,
 Киэнг халлаан мөгүөнэ ынгыырдаах,
 Кыттыһар былыт кычымнаах*,
 Холбоһор былыт холуннаах,
 Аһар былыт чаппараактаах,
 2200 Ынгыырын хонсуоччутугар*
 Ханырбастаах* тиэрбэстээх,
 Абыс салаалаах
 Киэнг халлаан сапсылбана
 Айыы сандырыыһа кымньыылаах эбит.
- 58 Ити киһи ити атын үрдүгэр
 Хадьдьаайыттан көппүт
 Хара улар курдук
 Хатана түстэ.
 Куулаттан көппүт
 2210 Куртуйах улар курдук
 Олоро түстэ.
 Эниэттэн көппүт
 Эрдэбэс улар курдук
 Иилистэ түстэ.
 Үрүң тулук курдук
 Үрдүк мындаатыгар чөмчөрүс гына түстэ.
 Киэнг халлаан чэллэнэтэ тэһииниттэн
 Тэһииннээн кэбистэ.
 Киэнг халлаан сапсылбана буолбут
 2220 Ханырбастаах* тиэрбэстээх,
 Абыс салаалаах айгыраस्ताах
 Аан дапсыыр кымньыытынан
 Күөс эти көнү дайбаата,
 Суон унуобар туруору саайда,

- Солуур эти субуччу дайбаата.
 Ити сылгы элгээн көлүйэ курдугу
 Эмти тэбэн кэбистэ.
 Тыымпы күөл курдугу
 Тыыра тэбинэн кэбистэ.
 2230 Көлүйэ күөл курдугу
 Көнгү үктээн кэбистэ.
 Алаас-сыһыы сағаны
 Хайа тэбинэн кэбистэ.
 Күрбүү көмүс кынатынан
 Үөһээ дойду диэкки
 Өрө далайан көттө.
 Онуоха баара
 Суон мутугу тоһуга тэппитэ
 Оҗо дьон буолан
 2240 Охсуһан аамайдаһа хааллылар,
 Уолах маһы ойута тэппитэ –
 Уолан дьон буолан
 Улуһа-кэлиһэ сырыстылар,
 Эмэх маһы эмти тэппитэ –
 Имийһит эмээхситтэр буолан
 Иэгэһэ-куоҗаһа,
 Энэлиһэ туойа хааллылар.
 Чөҥөчөгү төрдүнэн түөрэ тэппитэ –
 Торҗоннообут бөрө кыыл буолан
 2250 Улуйа-кэлийэ хааллылар.
 Сыгыһабы быһыта тэппитэ –
 Сырҗан эһэ буолан
 Сысса сырыттылар.
 Улуу дойдуттан улуһуйбут курдук,
 Киэнг дойдуттан тэлэһийбит курдук,
 Аан дойдуттан араһсыбыт курдук,
 Мастаах сиртэн бардамнаан көттө,
 Тииттээх сиртэн тэбиэһирэн тирэннэ,
 Уулаах сиртэн олустаан ойдо.
 2260 Быттыгыттан быыһаһынна,
 Хоннобуттан хонунураата,
 Түргэн баҗайы түһүү буолла,
 Сыыдам үлүгэр сырыы буолла,
 Аллаах айан, ахсым сырыы буолла.

3

59

Итинтэн ити киһи

Өйдүү баттаата,
Тоҕус тарбаҕын тосту баттаан
Толкуйдаан турда.
«Оот-татай, оҕолоор!

2270

Аал уоттаах,
Алаһа бараан дьиэлээх,
Аал Дуук Мастаах
Аан-ийэ дойдулаах этим.
Амнахтаах аартыгы арийан,
Көмнөхтөөх оппуоһу көтөбөн,
Суол бөбөнү тобулан,
Аартык бөбөнү арийан,
Ыллык бөбөнү тэлэйэн,

2280

Бэрди кытта мэккиһэ,
Үтүөнү кытта үтүрүһэ,
Туһунан дойдуга,
Атын аартыкка,
Айаннаан барар буолан бараммын,
Аал уоппар, аан дойдубар
Түөрэх кэбиһэн,
Төлкө ууран барыам этэ!» — диэн.
Хараҕын кырыытынан кэннин диэки
Кынчарыйан көрбүтэ,
Торҕо томоон дойдута

2290

Көнһьүөс торҕону* тиирэ таппыт курдук
Унаарыйан көбөрөн хаалбыт эбит.
Аан ийэ дойдута
Хотун дьахтар дьабакатын туоһахтатын курдук
Төгүрүйэн унаарыйан көстөн хаалбыт.

60

Атын эргилиннэрэн кэбистэ.

Ол гынан баран кини диэтэх киһи:
Китиэн-имиэн дойду

2300

Киилэ кииллээх,
Хатыан-имиэн дойду
Хатынга хатыннаах,
Томоон-имиэн дойду
Туоһа туостаах,

- Хаһыгытыр хахай кыылым
 Көхсүн хаана кырааскалаах,
 Үөгүлүүр өксөкү кыыл
 Үөһүн сүмэтэ угуноохтаах,
 Өлүү дырибинэ балык
 Иэнин ингиирэ инэрчэлээх,
 Улуу тайах кыыл
 2310 Уорбатын тириитэ бүрэдэһиннээх,
 Өлүү даарда балык
 Чиккэйэр сийин ингиирэ киристээх,
 Киэнг Таатта эбэ хотун
 Отто улуу үрэфэ
 Тобойдонон турарын курдук
 Тарбабынан тардар,
 «Дан» гына эстэр,
 Чаачар саатын
 2320 Нөнгүө илиитин уһугунан
 Нөнгүө кулгаах тааһыгар дылы
 Иэмэх курдук
 Төгүрүччү тардан ылла.
 Сайынны саамал кымыска* ооньһуур
 Улуу тайах кыыл
 Саннын унуоһун
 Субуйа тардан ылбыт курдук
 Сандаала көмүс оноһоһун*
 Саатыгар туора тутан
 2330 Бастын тойон баабыр сэргэтин
 Туһаана манан буолаарай диэн,
 Ыһыктан кэбистэ.
 Бастын тойон баабыр сэргэтин
 Моонһуоох баһыгар
 Биир харыс кэринэ
 Батары түһэн кэбистэ.
 Эрбэһин тыаһа
 Халлаан түөт өттүгэр,
 Түөт күүстээх
 Сүүр этингин тыаһа буолан
 2340 Өрө һыргийэ түстэ.
 Халлаан алын уорбатын диэкиттэн

61

- Сүрдээх сүүнэ улахан
 Сааллар чабылбан уота
 Таннары сандарыс гына түстэ.
 Бу гынан баран
 Бу курдук ырыалаах буола турда:
 – Дьээ-буо!
- 2350 Буор хара атыыр орус
 Буору хаһан
 Буккулла түһэн сытарын курдук,
 Модурууннаах модун хаан
 Модьобом иччитэ!
 Хаардаах бугул от саҕа саҕаһалаах
 Хара тый быарын курдук хататтаах,
 Эскэл тый быарын курдук эстэриилээх,
 Уһун буруо уоллаах,
 Кылгас кыым кыыстаах,
 Бырдыа бытык,
 Кыылыр төбө,
 2360 Чаалыр чанчык,
 Сээкээн сэһэн,
 Сүбэ-тангара,
 Аһаарыйар Аан Уһхан
 Тойон оһоньһор эһэкэм!
 Мин диэтэх киһи
 Барбыты батыһа,
 Куоппугу ситэ,
 Суол хаан ийэни тобула
 Айан хаан ийэни
 2370 Арыһа барбытым кэннэ;
 Дьаллык өлүү кыргытгара,
 Чааньһыктарын тутан кэллэхтэринэ,
 Сотуун өлүү кыргытгара
 Солуурдарын тутан кэллэхтэринэ,
 Кыдык өлүү кыргытгара
 Кытһыаланан кэллэхтэринэ,
 Хамсык өлүү кыргытгара
 Хамыйаһтанан кэллэхтэринэ,
 Ханьырһастаах тиэрбэстээх,
 2380 Тоһус былас усталаах,

- Кутаа уот,
 Үөт-түрэх кымныыгынан
 Кэлбити кэтэххэ охсор буол,
 Барбыты баска охсор буол,
 Куопшуту холго охсор буол,
 Үчүгэйдик көрөн истэн олор,
 Быралыйа бырастыы!
 Ол кэнниттэн эттэхпинэ;
 Абыс салаалаах
 2390 Аал Луук Маһым иччитэ,
 Ойуу хоруом,
 Аңгарыйар аан эскэл,
 Айхал Мичиэл эмээхсин,
 Чаллах хатын саба
 Айыы дапсылбата кымныыгынан
 Далбаатана олороор,
 Дьалабай таарыйыаба,
 Сонобой тунуйуоба,
 Чиччик диэлийиэбэ,
 2400 Хоптоох холонгсолоох улууһуттан
 Хонгон кэлиэхтэрэ,
 Үчүгэйдик көрөн-истэн олор,
 Быралыччы бырастыы!
 Абыс иилээх-сабалаах
 Аан ийэ дойдум иччитэ,
 Түөт төлөрүйбэт ийэ хара сүллүгэскин
 Төлөрүтэр буолаайабын,
 Абыс хамнаабат алтан дьаакыр халбаңгы
 Аһан биэрэр буолаайабын,
 2410 Тас өттүгүттэн
 Тымныы тыыннаабы
 Иһидьдэ киллэрэр буолаайабын,
 Ис өттүгүттэн
 Сылаас тыыннаахтаргын
 Таһырдыа таһаарар буолаайабын!
 Мас иччитэ маанылардыыр дьахталлар,
 От иччитэ оһуордьут уолаттар,
 Сир дойду иччилэрэ дьэрэкээнһыит кыргыттар –
 Бука барыгыт бүрү-бүттүүн,

- 2420 Дэри-дэхси, быдан тэгил
 Быралыччы бырастылыларын!
 Уруй-айхал улаатгын!
 Өрөгөй бөбө үрдээтин!
 Албаабыт алгыным арыыланнын! — диэтэ.
 Ол гынан баран атын
 Собуруу халлаан
 Собуруу улахата буолаарай диэн
 Эргилиннэри тардан кэбистэ,
 Түргэнник түһэн истэ,
 2430 Аллаахтык айаннаан истэ,
 Сыыдамнык сылдьан барда;
 Этэн кэбиспитэ эбир былыт буолан
 Иэнигийэн барда,
 Хаһыгытаан кэбиспитэ —
 Хатан былыт буолан
 Хабырыһан барда,
 Үөгүлээн кэбиспитэ —
 Үөмөх былыт буолан
 Дьүөгэлэһэн түстэ,
 2440 Сангаран кэбиспитэ —
 Сата былыт буолан
 Сэргэстэһэн айаннаан истэ.

IV

1

62

- Айыы сирэ баранна быһыылаах,
 Дойду баһа чурукта буолан хаалла,
 Сир баһа симилэх ойуур буолла,
 Үрэх баһа онголоот буолла,
 Барбатах балык миинин курдук
 Барыкы-сарыкы дойду буолла,
 Буспатах мунду миинин курдук
 2450 Борук-сорук дойду буолла,
 Кэбэ миинин курдук
 Кимсиин-имсиин сибиирдэр* буоллулар.
 Тордуохтаах тутуурдаах оттонно,
 Баччаламмыт бадаарынай мастанна,
 Хатыллаһас хатыннанна,

- Абааны сирэ баҕады буолла.
 Бу киһи маныаха дылы
 Кыһын диэни кырыатынан билэр,
 Саас кэлбитин хахсаатынан билэр,
 2460 Сайын кэлбитин самырынан билэр,
 Өр да барыытын
 Өйдөөбөт курдук айаннаата,
 Өтөр да барыытын
 Үөмтэлээбэт курдук көтүттэ.
 Көрөн истэбинэ
 Сирэ сибиирэ кубулуйар.
 Олорор оҕо саҕа
 Хомурдуостанан барда,
 Өбүрүмэр оҕус* саҕа
 2470 Күлгэри үөһөннэнэ,
 Байтаһын биэ саҕа
 Баҕалаах буолла,
 Иирээн-мэнэрик сирин
 Иилээх кырыыта буолла,
 Ойуун-удаҕан дойдутун
 Унуогу өттүгэр тийдэ,
 Удаҕан төрөөн көппүт
 Сэттэ уйалаах бэчирин бэһин
 Чиэрэс түстэ,
 2480 Ойуун төрөөн көппүт
 Тоҕус уйалаах
 Улахан улуу хара тиити
 Унуоргутугар түһэн кэбистэ.
 Ол анараа өттө;
 Аптаах дэриэтиньнык
 Анараа өттө буолла,
 Оҕустаах нэриэтиньнык
 Унуоргу өттө буолла,
 Куойалаах манкы* устата
 2490 Суксуруһан куотуһан түһэр
 Хомуһуннаах Кудулу байбал
 Ойоҕоһугар түһэн
 Оппуоһугар киирдэ.
 Бу киирбитэ —

63

- Собуруу диэкилтэн
 Хомуһуннаах оппуос
 Уун-утары кэлэн олоро түстэ.
 Ол кэнниттэн
 Идэмэрдээх* биэрэк кэлэн
 2500 Тиксиһэ баттаата.
 Биһиги киһибит буоллабына
 Туһааннаах тус собуруу диэкки баран истэ,
 Кута-намылба дойду буолан барда,
 Бачча-бадараан сибиир буолан барда.
 Бу баран иһэн көрбүтэ –
 Иннигэр үс курдуулаах
 Ураһа дьиэ саба
 Кутаа уот умайа турар эбит.
 Маны көрбүтэ –
 2510 Эһэ кыыл киэнин эмиһин,
 Таба кыыл киэнин талбатын,
 Буур кыыл киэнэ мунутуурун
 Талах үтэһэбэ таннарыта үөлэн,
 Туох да кэмэ суох элбэби-үгүһү,
 Ураһа дьиэ курдук,
 Уоту тула үөлэн кэбиспиттэр.
 Дьэ буһан бардыгыныны-ирдыгинии турар,
 Туох да кэмэ суох элбэх ас.
 Маны көрөн баран
 2520 Суол киһитэ буолан тутайбыт,
 Сырыы киһитэ буолан сылайбыт,
 Айан киһитэ буолан ааспыт,
 Атыттан түһэ баттаабыт
 Атын арынах* мас гынан тэппит,
 Сонун тэлгии бырахпыт,
 Ынғыырын сыттаммыт,
 Быһыйа быһабын сулбу сүүдүйэн ылбыт,
 Буспут өттүттэн хайыта баттаабыт,
 Айабын диэкки тамнаабыт.
 2530 Түнэ* үтүлүк курдугу
 Түн-танг ыйыстыбыт,
 Нэк бэргэһэ курдугу
 Элэй-балай дайбаппыт,

- Улахан агаарын бары сиэбит,
 Уот сылааһыгар нуурайан
 Утуйан барбыт.
 Кыламанын быһынан кылатан
 Кыратык көрө сыппыт.
 Ити көрө сыттабына,
 2540 Сүрдээх куһаҥан дьүһүннээх
 Сыгыньных киһи тийиэн кэллэ.
 Барыта марба* киһи быһыылаах,
 Төгүрүччү өттө түөс баҥадьы киһи,
 Тула өттө эргиччи ис быһыылаах,
 Курдат-нөнүө куттах быһыылаах,
 Чаан-олгуй саҥа саллайбыт бастаах,
 Чааскы саҥа күлтэйбит харахтардаах киһи эбит.
 Ити гынан баран
 Биһи киһибит диэкки
 2550 Уулаабынан-хаардаабынан
 Утарыта көрөр,
 Бу гэннэ киһи уонна абааһы
 Икки ардынан ырыалаах буолла:
 – Ылаатыгар, ылаатыгар!
 Бу арҕаа халлаан анныгар
 Аатыран үөскээбит,
 Сэттэ уон эйиэн иэйэхсит
 Биэрэгэр дьиэлэммит,
 Айгыстан түһэр айыан айыыһыт
 2560 Ааттыгын ааныгар арҕахтамыт,
 Холбоһон түһэр Ходьон айыыһыт*
 Оппуоһун ааныгар олобурбут,
 Тыллаах-өстөөх
 Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр,
 Дорообо бокулуон!
 Мин диэтэх киһини
 Кимниний, хайабыный диэннин ыйыттаргын –
 Ийэм уруутун ирдээн иһит,
 2570 Аҕам уруутун арангалаан иһит.
 Аатым буоллабына
 Абыс улуус салааскалаах

- Атыыр умнаһытын уола
 Укумал диэн ааттаах киһибин.
 Бу аһы-үөлү хантан
 Булбуккунуй, талбыккыный диэтэргин,
 Баай хара тыа баһаардаах,
 Курун хара тыа куораттаах,
 Күөх тиинг көтөллөөх,
 2680 Кыһыл саһыл кымныыылаах,
 Хара саһыл хаппардаах,
 Курупааскы кыыл туоһахталаах,
 Бочугурас кыыл куоттуктаах,
 Хара улар сарбыньньахтаах,
 Эрдэбэс улар илбиргэстээх,
 Куртуйах улар дьөлүргэлээх,
 Кырынаас кыыл бытырыыстаах,
 Солондо кыыл суһуохтаах
 2590 Баай хара тыа иччитэ
 Аан Байгырдаан
 Баай Барыылаах тойон оҕоньньор
 Осхордьут уолаттарыттан,
 Тынкырайдыт кыргыттарыттан,
 Элбэрээччик эмээхситтэриттэн,
 Умналаан-хамналаан аҕалбыт
 Аспын-үөлбүн
 Быдьдьаан-талаан сиэнгин,
 Сирэйин баҕайы,
 Сэтиньньи ыйым
 2600 Сэттэ эргэтин курдук,
 Кытара сытһыан сытара
 Абаккатын эбитин!
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр,
 Үтүө киһи буолан баран,
 Мин аспын-үөлбүн
 Быдьдьаан-талаан сиэтэ диэммин
 Сэттэ нэһилиэги тэнитиэм буолуо,
 Абыс улууска тарбатыам буолуо,
 Тоҕус улууһу тунуйуом буолуо,
 2610 Маҕан сирэйгин баладытыам,

- 65 Килбиэннээх сирэйгин киттитиэм,
Ыйдарбын-аайдарбын!
Ити диэбитигэр биһи киһибит:
– Бу дойду гиэнэ
Отун-маһын иччитэ буоллаба дуу?
Күтүр дьүһүнэ тобо куһаҕанай,
Аспын быдьдьаан-талаан
Аһаата-сиэтэ диэн
Сэттэ нэһилиэккэ
2620 Тэнитэрэ кырдык буолуо.
Ити киһи бука
Абыс сибииргэ
Аатырдара кырдык буолуо,
Тобус сибииргэ
Тунуйуох баҕады буолуо эбээ,
Баҕайы аһын аһаабыт
Саат-суут буоссу быһыыта.
Айанга аһаммын,
Суолга хоргуйаммын,
2630 Ситэри синэ биир,
Баһын хампы тутан
Өлөрөн аһыахха, – диэн баран,
Ханас илиитинэн
Сытан эрэн харбаата.
Ити харбаабытыгар
Аһаран кулахачыс гынан биэрдэ.
Уоту харбатан кэбистэ,
Суох буолан хаалла,
Харабыттан сүтэн хаалла.
2640 Биһи киһибит туран олоро түстэ.
Били аһаабыт аһын тобобун
Барытын хомуйан ылан сиэн кэбистэ,
Бири да ордорбокко.
Ити гынан баран
Арыҕах мас гынан тэппит атыгар,
Үрүҥ тулук курдук,
Үрдүк таһаатыгар олоро түстэ,
Баран иһэрин курдук баран истэ.

2

66

- 2650 Түргэнник түһэн истэ,
 Сыыдамнык сыдьдыан истэ,
 Аллаахтык айаннаан истэ.
 Биир сиргэ тийэн били ата
 Түөрт түөрэм туйабынан
 Сиргэ тура түстэ,
 Түөрт атабын мағаналыы тэбэн кэбистэ,
 Хаардаах бугул саҕаны
 Сахсаччы саахтаата,
 Көлүйэ күөлүн курдугу
 Күүгүнэччи ииктээтэ,
 2660 Иһин түгэбиттэн үс төгүл
 Мэнийэн тыынан кэбистэ.
 Икки кулгаабын даллаччы түһэрдэ,
 Түөрэнг көмүс туйабынан
 Күрүө иини көнгү табыйда,
 Тыыр-таар тыбыырда,
 Үөрбэк-чүөрбэк көрдө.
 Маныаха иччитэ
 Атыттан түһэ баттаата.
 «Дьоллоох-соргулаах сонобоһум оҕото
 2670 Хайдах буоллаҕай?» — диэтэ.
 Бу сылгы
 Үөһэ диэкки өрө көрдө,
 Алтан чааньнык айабын аппаннатта,
 Үрүң көмүс үөлэгэйн* көбүөхтэттэ,
 Киһи-сүөһү үөскүү илигинэ,
 Айыы-буруй таарыйа илигинэ,
 Сылгы сүөһү тыллаах эбит,
 Тыл бөҕө сиикэйдээх,
 Олонхотун олонхо омуннаах,
 2680 Ити сылгы сангара-инэрэ турда:
 — Тыбыырахпын, тыбыырахпын!
 Туһааннаах тойон иччикээм,
 Мин диэтэх киһи
 Этэр тылым эгэлгэтин
 Истэн чинчилээн тур!
 Икки аламай күнүм атылыыта

67

- 2690 Алабаркаан көмүс харахынан,
Икки тэргэн ыйым кэриэтэ
Кэрэ чуор кулгаахынан
Истэ сэргэбэлээ!
Мин диэтэх киһи
Кимнээхтэн кииннээххиний диэнгин,
Хантан хааннааххыный диэн,
Туох дойдуттан тутаахтааххын диэн
Тумсубуттан тутан
Токкоолоһон ыйытар буолларгын,
Туһааннаах тус илин диэкиттэн
Өрө көтөн сүүрэн табыстахха,
Өрө көрдөххө –
- 2700 Өрөбөтө көбөрөн көстөр
Үс хаттыгастаах
Үс нүрүс маһан халлаан
Үрүт өттүгэр үөскээбит-төрөөбүт
Эридьиэс кумаабыны
Эргитэ тушпут курдук
Эл-дул сибиирдээх,
Үс суксурба
Үрүмэтийбэт үүт долгун олохтоох,
Үс субуруччу
- 2710 Үрүң көмүс бүлүүскэй куораттаах,
Аранас лаадан буруота түптэлээх,
Манаардаах чимэчи* уота сардангалаах,
Алаас-сыһы саба
Аранас майдааннаах*,
Көлүйө күөл курдук
Үрүң көмүс бүрүстүөллээх,
Аранга туос курдук
Аркыыба кумаабылаах,
Сытар ынах саба дьялалаах,
- 2720 Сымара таас курдук чэрэниилэлээх,
Кыдама атырдыах курдук куоссуннаах,
Кириэстээх тайахтаах,
Өрүөллээх үтүлүктээх,
Мэтириэттээх бэргэһэлээх,
Биир бирисээгэлээх,

- 2730 Соботох сокуоннаах,
Өтөбөлөөх бэйэлээх,
Үүс-аас дьүһүннээх,
Үрүң Айыы Тойон оҕоньһор,
Чыңгырыыр Дьылҕа Хаан,
Орулуур Одун Буурай тойон
Маанылаах бастың сылгыта
Арбаа халлаан Атыр Киппэ сылгыта
Аар тойон аҕалаахпын.
Илин халлаан Илэ-Ньамаҕай биэтэ
Ийэлээх сылгыбын.
Тыллаах өстөөх
Хара Кулун ат буолан
Төрөөбүтүм-үөскээбитим.
- 2740 Маска түстэхтээҕи барысыайым,
Окко түспүт оноруум,
Сиргэ түспүт сэрэбиэйим,
Эйиэхэ ананан айдарбытым.
Эн бэйэнг буоллаххына
Ийэнг уруутун сэрһэргээтэхпинэ,
Өтөбөлөөх Үрүң Айыы Тойон оҕоньһор
Үс кыһыттан оччугуй кыһа
Сэттэ айыы кыһа
Эйэлэхэн ииппит
- 2750 Эдьиэлимэ Куо диэн
Үчүгэй үтүө дьахтар
Ийэлээх этинг.
Аҕан буоллабына
Абыс хаттыгастаах
Аранас манган халлаан
Буойун буолунай бухатыыра буолбут
Хаардыыр Мохсобол диэн
Аар тойон аҕалаах этинг.
Ол буолан бараммын:
- 2760 – Тоҕо отто дойду бухатыыра
Буолбуппунуй? – диэтинг.
Өтөбөлөөх Үрүң Айыы Тойон
Кулун кымыһа онҕорон
Бар дьонун аһатан олодобуна,

- 2770 Үс халлаан суруксуга
 Үс Нүөмэр Маџан суруксукка
 Үрүнг көмүс бүрүстүөлгэ
 Үөрдэһэн олордохторуна,
 Бастын томторџолоох
 Чороон ымыйа айахтаах
 Үөһээ үрүт көлүөтүнэн
 Толору араџас илгэ арыылаах кымыһы
 Мараччы көтөџөн баран истэбинэ,
 Ийэн иһигэр тоџус ыйдаах сылдыаннгын
 Тараһа бүтэй тэбиэлээннгин
 Чороонноох кымыһы
 Үс илии быһаџас түһэрбитин,
 Сиргэ тоџо саккыраппытын.
 Бу саккыраппыккыттан
 2780 Өтөџөлөөх Үрүнг Айыы Тойон оџоньньор гиэнэ
 Төрүүр сүөһүтэ сылы мэлдьи
 Төрүөџэ кэлбэккэ төннөр
 Төлкөтүн аџалбыт эбиккин,
 Кэлэр киһитэ үс сылы мэлдьи
 Кэнчээритэ кэхтэр кэскилин
 Тэрийбит эбиккин.
 Ол иннигэр
 Үрүнг Айыы Тойон оџоньньор
 Айыы Дьаргыл удаџанынан
 2790 Отто дойдуга түһэрэн
 Ийэн иһиттэн, ымай киэлититтэн*,
 Киэн хапчаџайыттан
 Эйигин халын айыылааннар,
 Харанга буруйдааннар,
 Итэџэс төлкөлөөннөр,
 Суорума соруктааннар,
 Сир уларытаннар,
 Үөһэ сырдык саарыстыџаџа
 Сатаан сыдьдьыа суох
 2800 Мэник киһи үөскээбит диэннэр,
 Илбийэн эмэрийэн
 Отто дойду диэки
 Алгыстаах аџата буол диэн,

- Ийэ дойду гиэнэ
 Эбээһинэстээх киһитин-сүөһүтүн тэрийэр
 Кинээһэ буол диэн,
 Кэнийэн-кэмнээн,
 Айан-кэрдэн,
 Анаан-минээн
 2810 Онгорбуттара эбээт,
 Ону билэбин дуо? – диэтэ.
 «Аат-татай, оҕолоор,
 Аналлаах атым,
 Мэнэлээх мингэм,
 Одун Хаантан онгоһуулаах,
 Тыйыс Хаантан дьылҕалаах
 Дьоннор эбиһпит эбээт,
 Өлөн охтон биэрэр үһүбүөт», – диэн,
 Киһи киһилии үөрэ-көтө санаата.
 2820 Атын үрдүк мындаатыгар
 Үрүң тулук курдук
 Олорон чөмчөөрүс гына түстэ,
 Соҕуруу диэкки барбытын курдук
 Баран истэ.
 Сиэллэрэн дьигиһитэн истэ,
 Хаамтаран халыһытан истэ,
 Уурдаран оуустаран истэ.

3

- 68 Үрүүмкэ арыгынан күндүлэспит,
 Чааскы арыгынан тарбатыспыт,
 2830 Иһит арыгынан эйэлэспит,
 Билээгэ арыгынан мааныласпыт,
 Чиэппэр арыгынан кэһиилэспит,
 Ангаар арыгынан айылгылааммыт,
 Биэдэрэ арыгынан бэриктэммит
 Киһилээх сиргэ тийиэн кэллэ.
 Бу ат маны көрөн баран,
 Күрбүү көмүс кынатынан
 Өрө көтөн даллайан табыста,
 Көбөрөр күөх былыты
 2840 Күөнүнэн кэтиэлээтэ,

- Бу иһэн сангара истэ:
 – Аньыһахпын, аньыһахпын!
 Тыбыырахпын, тыбыырахпын!
 Туһааннаах тойон иччикэм,
 Быралыйбат былыргы дьылга,
 Уларыйбат урукку хонукка,
 Айбаллаах аан дойдуга эрдэххинэ,
 Абааһы бухатыырын мунутуура,
 Аһар албастаабын,
 2850 Куотар кубулҕаттаабын,
 Өлөрбүт-сүтэрбит эбиккин.
 Ол өлөрбүккүттэн
 Абааһы этин-хаанын симэһинэ
 Хонкуйар хоолдуктарыгар дылы,
 Суоракка уган ылбыт курдук
 Балай маҕаас,
 Харгыйа хара суора
 Үс суор үөһэ дойдуга
 Өрө көтөн тахсыбыттар эбит.
 2860 Ол кэннэки суор гиэнэ
 Аһар алын албаһа,
 Куотар үрүн кубулҕата
 Иннитигэр үс үчүгэй дьахтар буолан,
 Кубулунан туора тоһуйдулар.
 Сэбирдэби тэлгэппиттэр,
 Аан чэчир аспыттар,
 Ас астаабыттар,
 Айылгы тэрийбиттэр.
 Эр эрэ буолларгын –
 2870 Көрбүт хараххын чыпчылыһар буолаайабын,
 Көллүбүт атаххын такыйар буолаайабын.
 Үрүт өттүлэрэ үчүгэй
 Үүс-киис тириитэ буолан көстүөбэ,
 Алын өттүлэрэ абааһы
 Адьдархайдаах адьыр уу буолуоҕа,
 Албас бөбө булла,
 Алып бөбө ылла.
 Дьэ миигин улаханлык охсуталаан көр,
 Кытаанахтык кымныылаан көр! – диэтэ.

- 69 2880 Улаханлык обушта,
 Кытаанахтык кымныбылаата,
 – Сонобоһум обото билэн-көрөн эттэбэ, – диэтэ.
 Ат туох да олус күүстээхтик
 Өрө дабайан тахсан истэ.
 Ити истэбинэ – үс сайын киэнэ
 Балай харангата түһэн
 Барыкыс гынна, соботохто
 Сэттэ сайын киэнэ
 Сиикэй эт мууньньары буһан хаалар
- 2890 Эмэгэт куйааһа түһэн сырылатта.
 Киһи киэнэ хараба илимнэһэн барар
 Үлүгэр куйааһа үөдүйдэ,
 Туох да тулуйуох буолбатах
 Өнгүрүк куйааһа түстэ.
 Ити иһэн өйдөөн көрбүтэ:
 Хара ыарба диэбитэ –
 Хара сэрии буолан көһүммэ,
 Үрүг ыарба диэбитэ –
 Үрүг сэрии буолан үтүрүйдэ,
- 2900 Күөх ыарба диэбитэ –
 Күөх сэрии буолан көһүммэ.
 Үрүг көмүс соппулуот олбуор
 Күндээрэн көһүммэ,
 Кыһыл көмүс мэндиэмэннээх дьиэ
 Кылбаһыйан көһүммэ.
 Сириэһиннээх сири иһит* диэни
 Итиннэ сириэдиппиттэр эбит,
 Сиэллээх кэриэн айабы*
- 2910 Итиннэ кэккэлэппиттэр эбит,
 Матыарыйа ойуулаах матаарчах* айабы
 Манна бараалаабыттар эбит,
 Оһуордаах чороон айабы
 Онно чуобуһуппуттар эбит,
 Бөбөс диэн онно тустан эрэр эбит,
 Быһый бөбө онно сыссан эрэр эбит,
 Үчүгэй сытыы кылыһыттар онно кылыһыбыттар,
 Былыргы ырыаһыттар онно ыллаабыттар,
 Олонхоһут онно олонхолообут,

- 2920 Көр дьабыл бөбө үөскээбит,
 Күрүөх улуус муньньустубут,
 Үөрүү-көтүү үөскээбит
 Дойдутугар тийэн кэллэ.
 Бу кыһыл көмүс мэндиэмэннээх дьиэбэ
 Мэндиэмэни төгүрүйэ агыраада күрүөлээх эбит.
 Ол күрүөтүн иһигэр,
 Этиэхтэн эриэккэс үчүгэй,
 Саныахтан саланг үчүгэй,
 Сырдык ньуурдаах,
 Ыраас хааннаах,
 2930 Ыйдана дьүһүннээх
 Үс үчүгэй дьахтар
 Үнкүүлээн үөрэ-көтө туралларын көрдө.
 Бастакы дьахтар хоһооннуур эбит.
 Биһиги киһибитин көрө түстүлэр,
 Хоһооннорун кубулутан ыллыы-туойа сырыттылар.
 Бастакы дьахтар:
 70 Дьэ, хотуйдаар, субу туран көрдөрбүт:
 Арҕаа халлаан анныгар үөскээбит
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 2940 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
 Атын улууһум ааттааба,
 Туспа улууһум дьохуннааба,
 Чиэски сибиир чиргэллээбэ,
 Көмүскэллээх сүрэхтээх күнүм улууһа,
 Аһыныылаах санаалаах айыым аймаба,
 Туспа улуус убайбыат,
 Дьэ дорооболор тосхойдулар.
 Биһиги диэтэх дьону
 Ас үрдүн аһабыт,
 2950 Ачастааттаах аҕабыт уруутун саҕаттан
 Аһабыт аспыт тобоһун аһаан
 Айхалы онгоро турабыт,
 Ийэбит уруутун саҕаттан
 Иһит үрдүн испит
 Испииһэктээх тэримдьибитин
 Тэрийэн тэнитэн турабыт.
 Кэлэр кэнчээрибит

- 2960 Кэскилэ буоллун диэммит,
Ийэ биэбитин этэттээммит,
Кытылыбыр сылгыбытын кымыстааммыт,
Улааммыт уйгутун муньньаммыт,
Ороһулаан төрөөбүт
Оҕо ыччаппыт тускута буоллун диэммит
Уруйу-айхалы олохтоон олоробут.
Биһиги диэкки
Кырыы хараххынан кынчай,
Уу хараххынан утары көр.
Суол оҕото тутайбытын буолуо,
Айан киһитэ ааспытын буолуо,
- 2970 Амтаннаах аста аһаа,
Сылаас хоойго сыт,
Оттоох оронго утуй,
Тохтоо болбой эрэ!
Тэһиин тутар дьэллик маһан уолаттар,
Тэһииннэ тута тардын,
Тэллэхтэ кэбиһэ охсун,
Дьыэ аанын аһын!
Олох тоһуйар олооччу уолаттар,
Олохто оноро охсун,
- 2980 Олбохто бырабын! — диэтилэр.
Итини истэ-истэ ат сылгы
Үрүң көмүс кынатын кыптыыйдаан,
Илин өттүлэрин курдары түһэн ааһа турда.
Ити киһи итинтэн
«Бу үлүгэр көхсүм хаана барылаччы буһан иһэн,
Саманна тохтоон аһаан-сиэн,
Күлэн-ооньньоон аһыахха», — дии санаата.
- 2990 Атын айабын тардыалаан көрдө,
Атын айаба буусса күүһүрдэ, кытаатта,
Ыңгырын сырайыттан тайанан
Ыстанан түһээри өгдөнгөөн көрдө.
Быһымах айантан ыңгыра
Быһа ингэринэн кэбиспит.
Кулгаабын тыаһа куугунаан истэ,
Мэйиитин тыаһа чыгынаан истэ.
Аһан хааллылар, бу аһан баран

3000 Кулгаабын унугунан иһиттэбинэ,
 Кэннин диэки санга-ингэ
 Өлүү хоро тойугун туойа хааллылар,
 Дьаба ырыатын ыллыы хааллылар.
 Ыпсыыта суох ырыа диэни
 Итиннэ ыллыы хааллылар,
 Туокката суох тойук диэни
 Онно туойа хааллылар,
 Кырыыс кырыы, тыл этэ хааллылар.

4

72

Биһиги киһибит ааһа баран хаалла.
 Ити ат ити иһэн
 Эмиэ сангалаах буола истэ:
 – Дьэ, туһааннаах тойон иччикээм!
 3010 Этэр тылым эгэлгэтин иһит,
 Саныыр санаам салаатын сабажалаа.
 Илин өттүбүтүгэр аны биир буом тоһуйда.
 Түгэбэ биллибэт Түмэри байбал
 Тус иннибитигэр туора туорайдаата,
 Аллараа өттө буоллабына
 Түөт түүнүктээх төргүл үөдэнин айаба,
 Үөһээ өттө буоллабына
 Кинкиниир киэн халлааны
 Харааччы салыы турар
 3020 Уот Тумары байбал,
 Устата-туората биллибэт
 Уот муора буолла.
 Аллараа өттүнэн күүдээх кутуйах
 Сүргүйэн туораан тахсыбат сирэ.
 Үөһээ өттүнэн көтөр кынаттаах
 Кыайан чиэрэстээбэт сирэ.
 Дьэ, туһааннаах тойон иччикээм,
 Икки дьабадьыбын хайыта илгиэлээн көр,
 Икки ылгын таас ойбоһоспун
 3030 Хардарыта тингилэхтээн биэр,
 Бэрт улаханлык охсуталаа,
 Кытаанахтык кымньылыы тарт.
 Итинтэн буоллабына биһиги киһибит

- Ити кингиниир киэн халлаан сындыыһа
 Айыы сандылыкы кымньыытын
 Сулбу таһытан ылла да,
 Көп эти көнүтэ дайбаата,
 Сулар этин сууларыта дайбаата,
 Икки дьабадьытын кулгаах тааһыгар диэри
 3040 Хайыта тардан биэрдэ,
 Икки ылгын таас ойоһонун
 Иккиэннэрин хардарыта тингилэхтээн биэрдэ,
 Хайырбахтаах хара быара хамсаата,
 Нохтоолоох тойон сүрүбэ долгуйда.
 Курбуу көмүс кынатынан
 Өрө көтөн тахсан истэ,
 Өрө көдөххө өрөбөтө көбөрөн көстөр
 Үс мүрүс маһан халлаан үрдүгэр
 Өрө көтөн күүгүнээн табыста эбээ.
 3050 Бу тахсан баран
 Кынатын кыптыыйдаата да,
 Устата биллибэт Уот муора
 Ортото манан буолаарай диэн,
 Эргичийэр иэрчэбин киинэ
 Туналыйар орто ньуура
 Саманан буолаарай диэн,
 Таннары дайан түстэ.
 Бу түһэн иһэн ыллыыр:
 – Дьэ буо! Дьэ иһит эрэ!
 73 3060 Туһааннаах тойон иччикээм,
 Өтөбөлөөх Үрүҥ Айыы Тойон оһоньньор
 Мэний маһан атыыра
 Сүүллээн күһээн үөскэппитэ.
 Өтөбөлөөх Үрүҥ Айыы Тойон оһоньньор
 Бастыҥ маанылах Кута маһан биэтэ
 Үгнэн хадан төрөппүтэ эбээт.
 Тыллаах өстөөх Хара Кулун ат
 Буолан онтон төрөөбүтүм.
 Бииргэ төрөөбүт быраатым
 3070 Ыйданга таас кынаттаах
 Айыы дугуй ат сылгы
 Туһааннаах тойон иччитэ,

74

- Күөгэйэр Күн Туйгун бухатыыр,
 Харахтаах буолларгын көр,
 Кулгаахтаах буолларгын истэ тарт,
 Өлөр хаалар күн үөскээтэ!
 Түгэбэ биллибэт Түмэри байбал
 Туналыйар ньууругар бухатыыр киһи
 Охсуһар чыыстай буолата,
 3080 Сиртэн халлаантан оноһуулаах
 Таллан таас Табый булгуньһабы
 Уһулар уу дьулайын кэлин туйахпынан
 Таба тэбинэн ааһарым буоллар,
 Айыы улууһа айыыбытыгар аттаныа этибит,
 Күн улууһа күммүтүгэр
 Көтөбүллэн көтүө этибит! – диэтэ.
 Орулуос кус кынатын тыаһын курдук
 Куус гына түстэ соботохто.
 Киһи гиэнэ мэйиитин тыаһа
 3090 Алтан солуур кылдыытын курдук
 Кыыс гына түстэ,
 Кулгаабын тыаһа
 Уон орулуос кус кынатын тыаһын курдук
 Куус гына түстэ.
 Ол иһэн уҥа кулгаабынан иһиттэбинэ,
 Ат сылгы кэлин туйабын тыаһа
 Таас кына туура тэбиннэ быһыылаах.
 Таллан таас булгуньһах оройуттан тэбинэн
 Өрө көтөн тахсан истэбинэ, эмискэ
 3100 Били маангы ыйданга таас кынаттаах
 Айыы-дугуй аттаах
 Күн Туйгун бухатыыр иннигэр
 Субурус гына түстэ,
 Хантан да кэлбитин көрүмүнэ хааллылар.
 Кини диэтэх киһи иннилэригэр көтүтэн түһэрдэ.
 Тобус күннүк сиртэн долгутан охсор
 Нуоҕайдаах онгочо көмүс кутуругуттан
 Кэнники сылгы ытыра баттаан ылла.
 Икки ат күүһэ холбосто да, сүрдээх түргэнник
 3110 Умайа турар уот муора
 Унуоргу оппуоһугар

- Сулбу ыстанан тура түстүлэр.
 Үөһээ дойду диэкигтэн
 Түөрт уон күннүк төгүрүччүлээх,
 Отут күннүк уорбалаах,
 Килэбир тимир дэриэспэ таас мээчик
 Убайа турар уот муораба
 Бар гына түстэ.
 Баара эрэ үс саһаан мүччү көтөн биэрдилэр,
 3120 Сыһа түһэн кэбистэ.
 Ити мээчик буолабына
 Үөһээ куоппут үс суор обургулар
 Айыы бухатыырын уот муораба
 Таннары баттатаары бабарбыттара
 Сыһа түһэн кэбистэбэ.
 Ити дьон итиннэ кэннилэрин хайыһан көрдүлэр.
 Тобус төгүрүк сууккаба
 Уот муоралара ондойо уолан барда,
 3130 Сэттэ түүннээх күнгэ
 Өрө дэбилийэн тахса турда.
 Ити кэннитгэн
 Сир сиринэн буола түстэ,
 Дойду дойдунан буола түстэ.
 Икки айыы бухатыыра
 Аргыстаһан айаннаан истилэр.
 Ыйдана таас кынаттаах
 Айыы Дугуй аттаах
 Күн Туйгун бухатыыр
 Бастаан иһэн ырыалаах буолла:
 75 3140 – Дьэ, күн дьүөгэм, көмүс доборум!
 Мин диэтэх киһи
 Этэр тылым эгэлгэтин иһит.
 Уон уу харахтаах эйигин утары көрбөтүн,
 Уон тарбахтаах уумматын,
 Биэс тарбахтаах диэлийбэтин.
 Илин диэки өттүгэр
 Үс курбуулаах ураһа дьийэ саба
 Дьол-соргу эйигин добордостун.
 Хангас дьайынгар
 3150 Алталаах саастаах,

- Саадьябай дьүһүннээх
 Атыыр обус саба
 Талааннаах саргы дьайаан
 Аргыстаһан сырыттын.
 Уна диэки өттүгэр
 Тобустаах саастаах,
 Турабас дьүһүннээх,
 Дьоллоох-соргулаах,
 Сонобос атыыр саба
 3160 Дьол-соргу бөбө
 Эйиэхэ добордостун!
 Кэлин диэки өттүгэр
 Түөрт саастаах
 Өбүрүмэр атыыр обус курдук
 Өрөгөй-талаан
 Эйиэхэ үөрдүстүн!
 Сэттэ ураһа дьиэ буруотун сириэдит,
 Абыс ураһа дьиэ буруотун ангаарыт,
 Тобус ураһа дьиэ буруотун унаарыт!
 3170 Киһи буолар кэскиллэн,
 Сүөһү буолар төлкөлөн!
 Кэнэбэһин кэнэбэски сылга,
 Хойутун хойут да буоллар
 Умса түстэхпитинэ илин өттүбүтүттэн
 Өйөөбүл баһана буолсуохпут,
 Тиэрэ түстэхпитинэ кэлин өттүбүтүттэн
 Тирээбил баһана буолуохпут!
 Өлөр-хаалар күнүн көһүннэбинэ,
 Ыйдана таас кынаттаах,
 3180 Айыы Дугуй аттаах,
 Күн Туйгун бухатыыр,
 Кулгаахтаах буолларгын иһит,
 Харахтаах буолларгын көр диир буолаар.
 Онуоха мин диэтэх киһи
 Саха киһи буоламмын
 Чаачар саабын
 Тарбахпынан тардан
 Ангабыллаан туруом,
 Киһи буоламмын

- 3190 Кирис сааны эрбэхпинэн тэнитэн,
Талах онобоспун туора ууран тураммын
«Сэп барда, сэрэн» – диэбим,
«Ох барда, онгоһун» – диэбим.
Ол диэтэхпинэ,
Тордохтоох хоноруулаах,
Чарпаана көмүс дабыдаллаах,
Кутуу көмүс хотобойдоох,
Мөһүүрэ көмүс түүлээх,
Арабас көмүс кутуруктаах,
3200 Өлбүргэлээх үрүң көмүс
Мүөрсүн дьүһүннээх,
Мооньньугар мойбордоох,
Кутуругар кыһыл көмүс
Хобо-чуораан чымадааллаах
Кинкиниир киэн халлаан
Ангаарыйар аалай
Мохсобол кыыла буолангың
Үөһө үс күннүк сиргэ
Өрө көтөн биэрээр эрээ,
3210 Быралыччы бырастыы!
Ити гынан баран илин диэкки
Саха киһи кыайан арбаны көрөн таһаарбат
Саппахтаах сатыы буурай халлаанын
Өрө көтөн тахсан бара турда.
Эридьиэс кумаахыны эргитэ туһут курдук
Эл-дул сибииргэ мэлис гынан баран хаалла.

V

1

76

- Ити биһиги киһибит
Туһааннаах тус собуруу барарын
Кубулуппакка бара турда:
3220 Сиэллэрэн дьигиһитэн,
Хаамтаран халыһытан,
Уурдаран оҕустаран истэ.
Бэрт үрэхтэр тэнкэлдьиһэн кэлэн истилэр,
Үтүө үрэхтэр өңкөлдьүһэн көһүннүлэр,
Ааттаах алаастары кытта аргыстаһан айаннаата.

- Хонгор хаастар холбоһон иһэллэрин курдук
 Хонгоруу дуоссун дойду буолла.
 Ааттаах аты такымынан тардыстар
 Ача күөх от ангаарыйан тийиэн кэллэ.
- 3230 Дьоруо ат тобугунан охсуллар
 Күөх нуоҕай от унаарыйан тийиэн кэллэ.
 Үтүө аты өттүк баһынан охсуллар
 Үкэр күөх от өрүкүйэн истэ.
 Бэт аты сис быһаҕаһынан
 Бэттиэмэ от буолан барда.
 Ити кэлин өттүттэн
 Хантан да кэлбитэ биллибэккэ хаалла.
 Били былыргы дьылга
- 3240 Хангырыыр Хаан тойон аҕалаах,
 Кынгырыыр Хаан хотун ийэлээх,
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 Иккилээх оҕо Эрбэхтэй Бэргэн
 Элитэн-халытан кэлэн,
 Иннигэр көгүтэн түһэрдэ.
 Бастакы ат самыытыгар,
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун ат
 Сынгаабын ууран кэбистэ,
 Айыы атыттан хаалыах ат буолбатах,
 Субу курдук тус
- 3250 Собуруу диэки түһэн субурустулар.
 Биһи киһибит ити иһэн
 Тойонноон-толкуйдаан истэ:
 «Бу маҕай аллаах, сибилигин
 Көхсүн харабын көнгү ытаммын,
 Көхсүн хаанын көнгүстээх үрэх курдук
 Көнгү сүүрдэ ооньһуом дуо?»
 Ол гынан баран эмиэ
 Тобус тарбағын тосту баттаан
 Тойонноото-толкуйдаата:
- 3260 «Көмүскэллээх санаалаах
 Күн айыы киһитэ буолан бараммын,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы аймаҕа буолан бараммын,
 Айыы аймағын өлөрөн-өһөрөн кэбиһэр

- Айыылаах-саатгаах буолуо буоллаба,
 Дьиэтин-уотун
 Батыһан баран көрүөхпүн үчүгэй.
 Абыс былас аалай солко суһуохтаах
 Айталы Куо диэн үчүгэй дьахтар
- 3270 Балыстаахпын диэбитэ,
 Батыһан тийэн
 Тылынан кэпсэтиэххэ үчүгэй,
 Аһын аһааха,
 Дьиэтин-уотун көрүөххэ,
 Дьүһүнүттэн көрөн баран,
 Кирдьик куһаҕан киһи эбит буоллабына,
 Дьиэтигэр да баран кэпсэтээ инибин.
 Дьэ бачча көрөн бараммын
 Куоттарар да үһүбүн кинини» — диэн саныы истэ.
- 3280 Ол курдук аргыстаһан айаннаан истилэр.
 Бу иһэн көрдөбүнэ,
 Бэт ыраах сиртэн көстөр эбит
 Абыс салаалаах Аал Дууп Мас.
 Ол арбаа өттүгэр
 Үрүң көмүс күөрэнсэ балаҕан дьиэ
 Кылбаһыйан көһүннэ.
 Тобус тойон баабыр сэргэ
 Бачыгырыйан көһүннэ.
- 3290 Хотоннорун хотугу муннугунан
 Хотору түһэн истэхтэринэ,
 Бастың ат бастың сэргэни
 Батары көрөн айаннаата.
 Хотон хотугу муннугунан
 Ыт холлорооно диэн
 Холлороон баарынан Симэхсин эмээхсин
 Баһын батары биэрэн өңөйөн көрдө.
 Айабын аппыт,
 Харабын көрбүт,
- 3300 Тылын былас ордуга түөс аңаара таһаарбыт,
 Дэлэччи-дьиэлигиччи көрбүт,
 Буолускай курдугунан боругулдьуччу көрбүт.
 Этэрбэһин тумса сүүһүн дьөлү аалбыт,
 Этэрбэһин быата иэнин хастаабыт,

79

- Тобугун быата дьоруо онорбут,
 Атабын быата аллаах онорбут,
 Симэхсин эмээхсин көрө батгаан баран
 Тойонноох хотунугар сар-сар эkkingрэн табыста.
 Дьалаана суох сангаран барда,
 Ыпсыыта суох ыллаан барда,
 3310 Этиэн булumuна эппэннии сырытта,
 Сангарыан булumuна аппангныы турда:
 – Хангырыыр Хаан тойон аҕаккам,
 Кынгырыыр Хаан хотун ийэkkэм!
 Көрбөтөхпүн көрдүм,
 Истибэтэхпин иһиттим.
 Бастакыта былыргы биһиги оҕобут
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 Иккилээх Эрбэхтэй Мэргэн кэллэ быһыылаах.
 Ол кэнниттэн
 3320 Күн диэки көрдөххө
 Көхсө күнү бүөлүүр,
 Халлаан диэки көрдөххө
 Санна халлааны хаххалыыр,
 Сахаттан саһаанынан ордук,
 Нуучаттан тутумунан ордук,
 Хайа дойду кинээһин оҕото кэлбитин билбэтим,
 Түөх дойду кулубатын оҕотун бэйэм билбэтим.
 Тэһиин тутар дьэллик уолаттар,
 Тэһииннэ тахсан тута тардын,
 3330 Олох тоһуйар олооччу уолаттар,
 Олохто уура охсун.
 Күрдьэххэ күллэ,
 Хамыйахха хаарда,
 Удьааба* уута! – диэн баран,
 Унан тиэрэ баран тойтос гына түстэ.
 Түһэригэр «Моххоо!» – диэн түстэ.
 Күрдьэххэ уоттаах күл баһан
 Сырайыгар саба ыстылар,
 Хамыйахха хаары баһан
 3340 Сырайыгар саба ыстылар,
 Удьаанан уу баһан куттулар,
 Хотон хотугу муннугар

80

Атабыттан соһон кэбистилэр.

Үс чаас унга сытта,
Күүдээк-кутуйах буолан
Хотон хотугу муннугунан
Субурус гынан хаалла.

Онуоха Хангырыбыр Хаан тойон обоньньор:

- Ити баҕайы былыр былыргыттан
3350 Сымыйаны эпсибэт этэ ээ!
Ол былыр абааһы эккирэтэн барбыта
Үс сыл «буолбут» киһи аны кэлэн
Тиллэн кэлиэ дуу,
Куотан кэлиэ дуу.
Тахсан көрүн эрэ,
Тугу эпсэр баҕайыный? – дии олордо.
Тахсан көрбүттэрэ:
Бастың баабыр сэргэбэ
Икки айыы бухатыыра
3360 Аттарыттан түһэн эрэллэрин
Өрүһүйэн көрдүлэр.
Тэһиин туттулар,
Тэллэх кэбистилэр,
Олох тоһуйдулар,
Олбох уурдулар.
Алтан дьаакыр халбаннарын
Арыя баттаан биэрдилэр.
Амыньньыар модьобону
Атыллаан киирдилэр.
3370 Бастаан киирбит киһи
Биллэрик оронугар олоро түстэ.
Кэнники киирбит киһи
Унга оронноругар баран олоро түстэ.
Бу олорбутугар унга орон сыһаһатын
Оттотунан булгу олорон кэбистэ.
Саапыт киһи быһыытынан
Орон модьоботун
Сототун бөтөбөтүнэн өйүү олордо.
Отут киһи соргутун соргулаһа олордулар,
3380 Сүүс киһи сүбэтин сүбэлэһэ олордулар.
Үөрүү-көтүү бөбө үөскээн барда,

- Барыы-кэлии бөбө элбээн истэ.
 Халынг элбэх хамаандалаах ыал быһыылаахтар,
 Үгүс элбэх норуоттаах дьон быһыылаахтар.
 Ханас диэкки хара сүөһүнү өлөрөн
 Хардырбатан бардылар,
 Кэтэбэриин кэрэ сүөһүнү өлөрөн
 Кэмпэйдээн истилэр.
 Уна диэкки улаан сылгыны охтордулар,
 3390 Суол ааныгар суру суоһаттылар.
 Чугаһы хоболообунан хомуйдулар,
 Ыраабы барабаанынан ыңырдылар.
 Ас-үөл бөчүөл бөбөнү онордулар,
 Үс түүннээх күнү мэлдьи.
 81 Хонук хоннобун аайы,
 Күн өрөөтөбүн аайы.
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 Иккилээх Эрбэхтэй Мэргэн
 3400 Энэ сирэйин сирэйдэнэн,
 Эбэ харабын харахтанан,
 Уодай хаанын хааннанан,
 Кэтэбиттэн тардыстан,
 Биллэрик оронугар
 Тиэрэ түһэн сытар буолан хаалла.
 Кэнникинэн кими да кытта
 Кэпсэппэт буолла.
 Итини көрөн баран биһиги киһибит
 Улам-улам кыһыран,
 Уохтаах санаата уолугунан киирэн,
 3410 Бардам санаата баһынан киирэн,
 Күүстээх санаата көмөхөйүнэн киирдэ.
 Эмиэ кыһырда.
 Ити кыһыран баран
 Дьиэлэрин эргитэ-урбата көрө олордо.
 «Абыс былас сыһахтаах
 Айталы Куо диэн балыстаахпын диэбитэ,
 Эмиэ суобу эппит эбит дуу, хайдах?» – диэн
 Эргитэн-төгүрүтэн санаата.
 Хангырыыр Хаан оҕоньньор,
 3420 Кыңгырыыр Хаан Хотун эмээхсин

- Тобус уоннарын туруйалаан туолан,
 Абыс уоннарын алдьыйа туолан
 Аргыньняхтаан олорон эттилэр:
 – Хангас диэкки өттүгэр сэтгэ уон
 Тыһы кыталык курдук кыргыттарым,
 Уна диэкки өттүгэр тобус уон
 Субан туруйа курдук уолаттарым,
 Бу чиэрэс нэһилиэк чилгэнин,
 Туспа улуус туйгунун
 3430 Көрүөхпүтүн баҕарабыт,
 Харахпытын атытан көрдөрүң эрэ! – диэтилэр.
 Итиниэхэ үрүң көмүс көхөнөн
 Эмээхсин халтаһатын
 Өрө тардан турбут биир кыыс,
 Офоньньору биир субан туруйа курдук
 Уол киһи көхсүн харабынан
 Өрө сүүрэн табыста,
 Икки санныттан тэбинэн турда,
 Үрүң көмүс көхөннөн
 3440 Халтаһатын өрө татта,
 Ус чаас кэринэ көрдөрөн олоттулар.
 – Абытайбытын, халтаһаларбыт ыарыйдылар,
 Ыытын эрэ – диэтилэр, онно ыһыктан кэбистилэр,
 Халтаһалара дым гына саба түһэн
 Харахтарын саптылар.
 Ити гынан баран эмээхсин эттэ:
 – Офоньньоор, атын улуус ааттааҕа
 Хайдах киһи дии санаатын?
 Онуоха офоньньор:
 3450 – Ээ туспа улуус дьохуннааҕа,
 Атын улуус ааттааҕа үтүө киһи эбит.
 Былыргы мин тура-олоро сыдьдьарым
 Саҕанааҕы курдук киһи эбит, – диэтэ.
 Онуоха эмээхсин:
 – Былыргы чамаххаабын тобоҕо
 Кэм да баар эбит,
 Хайа энһигин оччоҕо да киһи көрөрө,
 Оттобунан боччойбут киһи эрэ этинг,
 Хайа ити барахсан эйигинэн оҕустахха,
 3460 Хол, буут иччитэ барахсан эбит ээ.

83

- Маныха биһи киһибит
 Кыһыран дыиэ оттотугар тура түһэр,
 Ол гынан баран этэр:
 – Хангырыыр Хаан Тойон оҕонньор,
 Кыңгырыыр Хаан Хотун эмээхсин,
 Ити эһиги оҕоһут
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 Иккилээх Эрбэхтэй Бэргэн
 Мин сибиирбэр тийиэн,
 3470 Абааһыттан куотан кэлэн
 Кыһыл кышпыайкабар,
 Таас таалыйа хонуубар
 Умса түһэн сыппыта.
 Ону үрүң тыынын өллөйдөөбүтүм,
 Хара тыынын харыйдаабытым,
 Ол үтүөтүн, төрдүбүттэн түгэхпэр дылы
 Үөбэн-хомуран баран куоппута,
 Ону ир суолун ирдээммин,
 3480 Тор суолун тордооммун
 Көй киинигэр,
 Көмүс уйатыгар кэллим.
 Ол кэлбишпиттэн кыһыран,
 Кэтэбиттэн тардыстан
 Кэпсэппэт буолан,
 Тиэрэ түһэн сытар.
 Итини мин, арай кинини сибилигин
 Умса уураммын уорбатыттан иэстээммин,
 Тиэрэ тутаммын бэлэһиттэн эппиэттэтэммин,
 Халын тириитин сынньаммын,
 3490 Хара балай хаанын таһаараммын,
 Ийэтигэр эппэтэх
 Элэ-была тылын этитиэм,
 Абатыгар ахтыбатах
 Ала-была сангатын санардыам.
 Миигин кини
 Эрэй бөбөбүн энгээриттэн тутуһуннарда,
 Буруй бөбөбүн муннубуттан туттарда,
 Айабыттан дакаастаттабым,
 Тумсуттан доппуруостуур күнүм буолла! – диэтэ.

3500 Хааннаах дапсылбатын сулбу сүүдүйэн ылан
Сиргэ амырытыгар* дылы батары аньньан баран
Өттүгүтгэн өйөнөн турда.

2

84

Маныхаҕа Кыгырыыр Хаан Хотун эмээхсин
Үүс-киис тириитэ дайдаралаах
Бөрө сангыабын нэлбэгэйдии кэттэ,
Үүс-киис тириитэ үллүк саҕа
Бэргэһэтин кырыыбалыы уурда,
Үрүң көмүс тайабын тайахтанна:
– Дьэ эрэ, Хангырыыр Хаан Тойон офоньньор,
3510 Бу чиэски нэһилиэк чиргэлин,
Туора улуус туйгунун,
Обобутун хара тыынын харыйдаабыт киһини,
Үрүң тыынын өрүһүйбүт киһини
Тугунан атах соболонноон,
Өттүк харалаан,
Илии тутуурдаан,
Маанылаан-күндүлээн,
Аан дойдутугар атаарар
Сүбэбин сөксүйэ тур,
3520 Санаабын сахсыйа тур,
Аан дойдулаах киһи буолуо,
Бар дьонноох барахсан буолуо,
Дьэ эрэ, ыт эрэ, – диэтэ.
Онуоха офоньньор эттэ:
– Сыат; тугу-тугу эттэбин буолла,
Сылгыта суох буолуо диэн
Сылгы чаастаары гыннабын дуу?
Ынаҕа суох буолуо диэн
Ынах чаастаары гынабын дуу?
3530 Хаччыта суох буолуо диэн
Хаччы биэрэн ытаары гынабын дуу?
Бэйэлэрэ эдэр дьон барахсаттар,
Тустарыгар чуолка буолуохтара,
Үтүөнү үтүөнэн боруостаһахтара,
Уонна тугуй? – диэтэ.

85

Эмээхсин эттэ:

- Дьэ хайдах гынай?
Эн биһигиттэн аны кэлэн
Итинтэн ордук тахсыа дуо?»
- 3540 Ити гынан баран биһи киһибитин
Күнү утары үс төгүл
Күрүөлүү хааман ылла,
Бу гынан баран иннигэр
Уун-утары туран кэбистэ,
Бу кырдыаҕас баҕайы эмээхсин
Этэн энэлийэ турда,
Сангаран салҕалыы турда:
– Дьэ буо! Биэбэккэм,
Уохтаах санаабын уолуккунан утаар,
- 3550 Күүстээх санаабын көмөбөйгүнэн күрэт,
Кыһыырбыккын кыырай маҕан халлаанҥа кыйдаа.
Мин диэтэх киһи
Ийэ биэбиттэн этэттээн ылбыт,
Улаан биэбиттэн уйгулаан ылбыт,
Кытылыыры сылгым кымыһа,
Матыарыйа ойуулаах матаарчах айахха,
Малым-салым арыылаах
Араҕас илгэбин амсай!
Иньньэ гынан баран
- 3560 Харылы көмүс хаппахчыттан киирэн,
Байтаһын биэ батыччахтаан тахсар,
Араҕас илгэ арыылаах кымыһы
Көтөбөн таһаарда.
Биһиги киһибитин эмиэ
Күнү утары үстэ төгүрүччү хааман ылла:
– Кукаам, уруйдаах чороонум
Айхаллаах аһын
Аһыныылаах санаалаах айыы оҕото,
Көмүскэллээх сүрэхтээх күн улууһа,
- 3570 Мин үс төгүл уруйдуобум,
Эн миигин үтүктэн уруйдаа!
Иккиэн үс төгүл уруйдаатылар.
– Эмээхсин аһыгар өс суох,
Аһы аһахха, аһы да аһаатарбын
Кэпсэтиэм ээ, – диэтэ биһи уолбут.

86

Ол гынан баран кымыһы ылан
Айабар ингнэри аньһан кэбистэ.

Күүстээх санаата көньһүөрэн хаалла,
Уохтаах санаата угаарыллан хаалла.

3580 Бу кымыс барахсан
Көхсүн санаатын сайа киирдэ,
Көхсө көньһүөрэн хаалла,
Быара маньһыйан хаалла,
Бэрт өртөн да кыһыбыт киһи этэ
Кини урукку өттүгэр,
«Һуу» – диэн налыс гына түстэ.

Эмээхсин дьахтар
Харылы көмүс хаппахчы иһиттэн,
Сэттэ сири өбүлүннэри тутан холбуур
3590 Кыһыл көмүс бииккэлээх,
Кыһыл көмүс ньуоскалаах,
Кыһыл көмүс тэриэлкэлээх,
Хара көмүс солотуулаах
Кыһыл көмүс остуолу
Ити биһиги киһибит хоонһуугар
Абылы-абылы уган,
Симэн-симэн кэбистэ.

Биһи киһибит иһигэр саныы турда:
«Оок-сиз, киһи дьиибэни да көрөр ээ!»
3600 Туох-туох малын аҕалан
Киһи хоонһуугар симэр
Баҕады эмээхсинэ», – дии саныы турда.
Эмээхсин көлөһүн-балаһын тахсыбыт,
Харалы көмүс хаппахчытыгар
Эмиэ бэрт түргэнник харбыалаһан тийдэ,
Хаппахчытын иһиттэн эриэн ыт оботун
Көтөбөн таһаарда,
Киһини эмиэ үс төгүл төгүрүйэ хаамта.

Ити сыдьһан эмээхсин
3610 Сыдьһарын былаһыгар
Өрүү тойуктаах сыдьһар,
Абылы-абылы ытын оботун
Биһиги киһибит хоонһуугар
Эмиэ симэн барда,

87

- Ол гынан баран маннык диэн
 Ырыалаах буола турда:
 – Биэбэккээм, биэбэккээм!
 Көрдөр харабым дьүккэтэ буолбут,
 Көтүрдэр тииһим миилэтэ тэннээх,
 3620 Сүрэхпиттэн быстан түспүт
 Сүрэбим ытарбата холобурдаах,
 Быарбыттан быстан түспүт
 Быарым тулаайаба холоонноох,
 Уон тарбабым сүрэбэ буолбут
 Сурт кэриэстээбин курдук,
 Өтөх төнүргэстээбин холобура,
 Уот кыымнаабын кэриэтэ,
 Биир эриэн ытым оботун,
 Биэбэйим оботоо, эйиэхэ чаастыыбын.
 3630 Тобо чаастыыгын диэтэргин,
 Мин оботун,
 Алталаах атыыр сылгы аттаах
 Иккилээх Эрбэхтэй Бэргэни,
 Үрүң тыынын өрүһүйбүт үтүөң,
 Хара тыынын харыһыйбытын хардата –
 Эриэн ытым оботун чаастыыбын.
 Бу эриэн ытым оботун
 Биирдэ чанчыгыттан тардангың
 Сарылатар буолаайабын,
 3640 Биирдэ иэнигэр «лап» гына охсонгун
 Биирдэ кыланнарар буолаайабын,
 Киһи быһыыта кийитийиэ,
 Сүөһү быһыыта сүөһүтүйүө.
 Дьэ биэбэккээм, эмээхсин бабадьы
 Иһити-хомуоһу ирээттээбэтэ диэнгин
 Иһирэхтик саныыр буолаайабын,
 Таһаһы-сабы саастаабата диэн,
 Санааргыы саныыр буолаайабын,
 Илин өттүгэр урабас тосторунан
 3650 Ынах сүөһүнү үүрдэрбэтэ диэнгин
 Өһүргэнэр эрэ буолаайабын,
 Кэлин өттүгэр быа быстарынан
 Сылгы сүөһүнү кэтит сэньэлгэни

- Сиэттэрбэтэ диэнгин кылыһарар буолаайабын!
 Аан дойдугар бараргар,
 Охтообор түргэнник,
 Түүтээбэр чэпчэкистик
 Айаннаан иһин эрэ,
 3660 Кэлин өттүгэр кэбир сыстыбатын,
 Илин өттүгэр ибир сыстыбатын
 Уон тарбахтаах утары уумматын,
 Уу харахтаах утары көрбөтүн,
 Ураһа курдук дыол тосхойдун,
 Өбүрүмэр сүөһү курдук өнг үрдээтин!
 Аал уоккутун отгон тийийин,
 Алаһа дыиэбитин аттаран тийийин,
 Алтан сэргэтэ аньнын,
 Дирин түһэлгэ буолун,
 Уолбат уу буолун,
 3670 Чөнгөрө чүөмпэ буолун,
 Үс-хас үрүн көмүс
 Бүтэй күрүө төгүрүйдүн,
 Аттаах кымныыта буолун,
 Оҕустаах үчэтэ буолун,
 Сатыы тайаҕа буолун,
 Киһини ииппиккит киһи төрдө буоллун,
 Сүөһүнү ииппиккит сүөһү төрдө буоллун,
 Дьэ, сэгэрдэриэм, быралыччы быраһаай!
 Биһи киһибит:
 3680 – Бу эмээхсин
 Кыыс биэрбит киһиэхэ дылы
 Тугу-тугу алгыы турдаҕай,
 Буокас да эмээхсин доҕор, – диир.
 88 Ити гынан баран
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун атын
 Үрдүк мындаатыгар
 Үрүн тулук курдук
 Чөмчөрүс гынан олоро түстэ.
 3690 Кытаанахтык кымныылаан истэ,
 Киэнг дойдуттан кэйбэйбит курдук,
 Улуу дойдуттан уларыйбыт курдук,
 Аан дойдуттан араһыбыт курдук,

- Түргэн түһүү буолла,
 Сыыдам сырыы буолла,
 Аллаах айан буолла,
 Ахсымнык барда,
 Аан дойдутун санаата,
 Хатаннык хаһытаата.
 Ити икки ардыгар –
- 3700 Олонхо буолан баран омурнаах,
 Тыл буолан баран сиикэйдээх,
 Сирин оттоугар тийэн кэллэ быһыылаах.
 Бу гынан баран санаан көрдө:
 – Оот-татай, оҕолоор, сүүрэр атахтаах
 Үстэ тугуттаан тийэр сиригэр,
 Үс бухатыр үйэтэ айанныр сиргэ,
 Үс сылынан эргийэн истэбим.
 Субу гынан бараммын,
 Эрэй бөбөнү
- 3710 Энээриттэн тутан сырыттым,
 Буруй бөбөнү
 Муннугтан тутан сырыттым,
 Айыы аймабын харыһыйдым,
 Күн улуунун көмүскээтим,
 Туспа улуус ааттаахтарын,
 Чиэрэс нэһилиэк чилгэлэрин,
 Нөнгүө дойду нөрүөннээх дьонугар,
 Сыдыбан кэллим, бу гынан баран
 Атабым соболоно,
- 3720 Өттүгүм харата,
 Илии тутуура
 Хайа тугуй диэтэххэ,
 Идьдэ иһэр бэлэбим туох баарый,
 Арай биир эриэн ыт оҕолоохпун дуу?
 Аа-айыа-айыы! Аан дойдубар,
 Бар дьоммор тийэн кэллэхпинэ,
 Сылгы уола Дыырай бухатыыр,
 Үс төгүрүк сыл эрэйдэнэн баран
 Эриэн ыт оҕотун аҕалбыт үһү диэннэр,
- 3730 Эриэн ыт элэгэ буолсубун,
 Күөт ыт күлүүтэ буолсубун,

- Хойут утуйар хоһооно буолуом,
 Эрдэ турар элэгэ буолуом,
 Ыта да суох сылдыһам син,
 Күтүрү улахан сиэтин,
 Хооймор ыт оҕолоох буола-буолабын.
 Илиитин хооньньугар уган баран
 Ытын оҕотун хостоон таһааран
 Сиргэ дэлби быраан кэбистэ.
 3740 Ол гынан баран, баран истэ.
 Ити гынан баран
 Ыта ардырбыы-ардырбыы
 Ойоҕолуу сүүрэн кэллэ,
 Ат ойоҕоһун быһаҕаһар дылы
 Иччитин диэкки өрүтэ көтүөлүүр.
 – Сьан, бу эрэйдээби,
 Үчүгэй майгыннаах буолуо эбит ээ,
 Мин хооньньум сылааһыгар бабаран,
 Хооньньубар киирээри, көр эмиэ,
 3750 Өрүтэ көтүөлүүр буоллаҕа,
 Иччимсэх да эрэйдээх эбит,
 Саманнык ыт дьиэмсэх буолуо эбит.
 Көр, ол миигин бар дьон
 Күлэн даҕаны диэн
 Тугу гыныахтарай, доҕоор?
 Уол оҕо хара көлөһүнэ
 Сир дойду үрдүгэр хаалла дии-дии
 Барыттан бары саата сырыттааха
 От тийиэ дуу, мас тийиэ дуу? – диэн баран
 3760 Ыты өрө күөрэс гынан эрдэбинэ,
 Ытыһыгар түһэрэн ылла,
 Ол ылан хооньньугар уган кэбистэ.
 Ити гынан баран
 Эмиэ айаннаан истэ.
 Барыта үс төгүл
 Аара сиргэ бырабан көрдө да,
 Санаан көрө-көрө аһынан
 Төттөрү хооньньугар угаттаата,
 Дьиэтигэр тийэн кэллэ.

3

- 90 3770 Отгубут уота убайбытынан турар эбит,
 Сүөһүтэ долуой көбүрээбэтэх,
 Оттоку тойон баабыр сэргэтигэр
 Түһэн кэбистэ да атын:
 – Харах уччурхайдан,
 Хат таманнан,
 Халын хаһалан,
 Суон сааллан,
 Хара быччыннан,
 Хаппар куннан, – диэн баран
 3780 Атын аан дойдутугар ытан кэбистэ.
 Сэбирдэх дьиэтин сэгэччи баттаан,
 Амыньньыар модьоботун атыллаан
 Көтөн түстэ.
 Били ытын оботун хооньнуттан ылан,
 Остуоллары, тэриэлкэлэри ылан
 Хаппахчытын иһигэр ыһа быраан кэбистэ.
 Саамал кымыһынан санаатын тарбатта,
 Көйүү кымыһынан көхсүн аста,
 Халын хаһанан, суон саалынан аһаата
 3790 Бичиктээх биллиригэр,
 Дьэрэкээннээх тэллэбэр,
 Чынырбастаах сыттыгар,
 Дуобаттаах суорбаныгар,
 Ырбыт-сылайбыт киһи быһыытынан
 «Дар» гына тиэрэ баран түстэ,
 Утуйан баччыгынаан хаалла.
 91 Өр да утуйбутун өйдөөбөккө хаалла,
 Өтөр син утуйбутун бэйэтэ да билбэтэ.
 Биир күн туран
 3800 Уһуктан олоро түстэ.
 Дьиэтэ диэн ип-итии,
 Сып-сылаас буолбут,
 Аһыыр аһа астанан
 Остуолга бэлэм өрөһөлөммүт,
 Таһаһа онгоһуллубут,
 Уота сабыс-саһа оттуллубут,
 Умайан тигинэйэ турар,

- 3810 Тобус тарбағын тосту баттаан
Олорон тойонноон көрдө:
– Бу утуйа сыттаһпына
Ким кэлэн аспын астаабыт,
Танаспын кэлэн туох онгорон барбыт,
Аспын ким бэлэмнээн бардабай,
Бу уоту ким отуннабай?
Бу Аал Луук Мас иччитэ
Кэлэн оноруо дуо,
Суох, бу курдук буолуон сатамMAT,
Тоҕо кэлэн онордоҕой,
Урут бэйэм астанар этим,
3820 Бу ыт оҕотун дьолугар
Бу курдук бэлэмнэнэн хаалла дуо,
Туран эрэн? – диэн баран,
Ойон тура эkkingээтэ,
Аһаата-сиэтэ.
- 92 Таһыдьдья сүүрэн табыста.
Тобус тиит чулуута тиит хайыһарын
Батарыта аһыһынан кэбистэ атабар,
Эргэнэ хара тыатын
Эргийэ сүүрэ сырытта,
3830 Табаны танытыттан талахачыччы тутта,
Бууру муннуттан тутан ылан муста,
Эһэни иэдэһиттэн тутта,
Иннигэр-кэннигэр
Илибирэччи-салыбыраччы сүгэн
Дьэтигэр сүүрэн киирдэ.
Киирэн көрбүтэ – уруккутунаабар бууса
Аһа-үөлэ элбээбит,
Таһаһа-саба онһоһуллубут.
Сыта-тура сыаналана сытта,
3840 Аһаан-сиэн утуйда,
Ол сытан дуумайды сытта.
Сассыарда эмиэ уһуктан турда,
Бу олорон толкуйга түстэ:
«Кыһырыыр Хаан Хотун эмээхсин
Кыыс биэрбит киһи курдук
Кыһанан туран алгыыр этэ,

- Көрдөр харабым дьүккэтигэр холобурдаах,
 Көтүрдэр тиһим миилэтэ буолбут,
 Сүрэхпиттэн быстан түспүт
 3850 Сүрэбим ытарбата буолбут,
 Быарбыттан быстан түспүт
 Быарым тулаайаба холобурдаах,
 Уон тарбабым сүрэбэр холоонноох,
 Уот кыымнаабын кэриэтэ,
 Сурт кэриэстээбин курдук,
 Өтөх төнүргэстээбин курдук,
 Биир эриэн ыт оҕолоохпун
 Эйиэхэ чаастыбын диэбитэ.
 Илин өттүгэр урабас тосторунан
 3860 Ынах сүөһүнү, суон дьонун үүрбэни
 Үүрдэрбэтэ диэн
 Өһүргэнэр буолаайабын диэбитэ,
 Кэлин өттүгэр быа-быстарынан
 Сылгы сүөһүнү, уһун кэтит сэньньэлгэни
 Сиэттэрбэтэ диир буолаайабын диэбитэ.
 Танас-сап чаастаабатах,
 Иһит-хомуос ирээттээбэт диэнгин
 Кэмчиэрийэр буолаайабын.
 Биирдэ самыытыгар лап гына охсонгун
 3870 Хаһыытатар буолаайабын,
 Чанчыгыттан тардангын
 Кыланнарар буолаайабын диэбитэ.
 Хата, били
 Абыс былас аалай солко сүһуохтаах
 Айталы Куо диэн
 Субу сыдьдьара буолаарай?» – диэн сыаналаата.
 93 Ити гынан баран
 Аһаан-сиэн баран,
 Таһырдыа тахсыбыта буолла,
 3880 Үн күрүс гынна,
 Күөлэһис гына түстэ –
 Күөх истээх күүгэс буолла.
 Тойон өһүөтүн хайабаһыгар
 «Дыык» гынан кылаллан көрө сытта.
 Бу көрө сыттабына,

- Эриэн ыт обото
 Харылы көмүс хаппахчы иһиттэн
 Ыстанан табыста, ытаата-сонгоото,
 Дьиэни үс-түөрт төгүл
 3890 Тула сүүрдэ, ирдээтэ-тордоото,
 Ити гынан баран
 Уҥа оронго ыстанан табыста,
 Суунна-тараанна.
 Ити гынан баран көрбүтэ —
 Эриэн ыт тириитэ нэмэлис гына түстэ,
 Ол гынан баран
 Этиэхтэн эриэккэс үчүгэй,
 Көрүөхтэн көрө үчүгэй,
 3900 Ыраас хааннаах,
 Сырдык ньуурдаах,
 Өрүөллээх көмүс хаччы курдук
 Үрэйэ-сарайа көрбүт,
 Уулаабатах улаан убаһа курдук
 Унаарыччы көрбүт.
 Хараны ыһыстыбыта*
 Хабарбатын төрдүгэр
 Хараарбытынан түһүтэлээтэ,
 Үрүнгү ыһыстыбыта
 Күөмэйин төрдүгэр
 3910 Күөдэйбитинэн түһүтэлиир.
 Эт бүтэй унуоҕа көстөр,
 Унуох бүтэй силиитэ дыаккыйар,
 Үчүгэй дыахтар,
 Көссүө-көссүөтүк көрөн барда,
 Нарын-нарыннык сангара сырытта,
 Астаан-үөллээн айбалдыһан барда,
 Күөстээн-астаан күөгэлдьийэ сырытта.
- 94 Итини көрөн баран
- 3920 Били биһиги киһибит
 Тобус токур ойоһоһун
 Дурдаланан үөскээбит,
 Тутум быһалаах нохтоолоох тойон сүрэҕэ
 Тулуйбата, толугураччы мөбүстэ,
 Абыс бакыр ойоһоһун

- Хаххаланан үөскээбит
Харыс былаах хайбахтаах
Хара быара тулуйбата,
Халыгыраччы мөбүстэ.
Ити гынан баран
- 3930 Итиннэ кини өһүө баһыгар
Тойон ыңгырыа буолан хатанан олонорон,
Онтон ыстанан кэлэн,
Дьахтары кууһа түстэ.
Дьахтар соһуйан өрө ыстаналаата,
Тустуу, лиһигирэһии буолла.
Дьахтары бокуойа суох
Уураабытын үөһэ уураан барда,
Сыллаабытын үөһэ сыллаан барда,
Дьахтар түөһүттэн кэдэргии аньһа сырытта,
- 3940 Мөхсөн тэлэкэчиһэн уһа оронго тийһэн кэллилэр.
Эр киһи оронго тиэрэ баттыырдыы быһыыланар.
Эриэн ыт тириитэ сытарын
Дьахтар сулбу тардан ылла,
Сулбу тардан ылла да,
Дьахтар уруккутун курдук
Ыт ытынан буолан хаалла.
- 95 Бу ыт оһотун биһи киһибит
Өрө тутта-тута илигирэттэ,
Таннары тутта-тута сахсыһан салыбыратта.
- 3950 Дьахтар да киһи буолбата,
Ыт ытынан буолан хаалла,
Кэлэйдэ-сиргэннэ,
Сиргэ быраан кэбистэ.
Ыты түһэн баран,
Ыт хаппахчытыгар дьылыс гынан хаалла.
Тоһус тиит чулуута
Тиит хайыһарын кэтэн кэбистэ,
Бултуу-алты тыаһа таххан баран хаалла.
Хара тыатын хайыта хаама сырытта,
- 3960 Эргэнэ тыатын эргийэ хаамта,
Табаны талагыначчы тутта сырытта,
Буур кыылы кум-хам тутта,
Эһэ кыылы илибирэччи-салыбыраччы иилиннэ,

- Дьиэтигэр көтөн-сүүрэн
 Киэһэ киирэн кэллэ.
 Аһаата-сиэтэ,
 Ойуулаах оронугар олоро түстэ,
 Чыгырҕастаах сыттыгар сыта баттаата,
 Оһуор дуобат ойуулаах суорҕанынан
 3970 Саба тардынан кэбистэ,
 Утуйан баччыгыныны сытта.
 Тын тыһы бараах түөһүн курдук
 Кылбайа хатан табыста,
 Халлаан атыыр бараах түөһүн курдук
 Арылла сырдаата.
 Аламай маҕан күнэ
 Араҕас маҕан халлаан арҕаһыгар
 Ахталыйан табыста,
 Толомон маҕан күнэ
 3980 Добун маҕан халлаан
 Орто суодьатыгар*
 Туоллан-тутуллан
 Туналыйан табыста.
 Итиниэхэ ити киһи
 Күөмэйэ көбүөх гына түстэ,
 Таныыта тартах гынна,
 Туран олоро түстэ.
 Саамал кымыһынан санаатын тарҕатта,
 Көйүү кымыһынан көхсүн көньһүөртэ,
 3990 Халын хаһанан хабыалаата,
 Суон саалынан уобалаата:
 – Уот-татай, оболоор, бу
 Абыс булас аалай солко суһуохтаах
 Айталы Куо диэн ааттаах дьахтар
 Бу кубулунан ыт буола сылдьар эбит.
 Кинини хайтах кыммыт киһи
 Дьиннээх бэйэ бодотун тутуо баарай,
 Бээ, мин эмиэ тыабар тахсыбыта
 Буолан көрүүм! – диэтэ.
 96 4000 Тоҕус тиит чулууга
 Тиит хайыһарын эмиэ кэттэ,
 Эттээх сылгы сиэллээх кутуругун

- Экчи баттаабыт курдук
 Эргэнэ хара тыатыгар
 Элийэ-халыйа турда.
 Бу тийэн
 Үнкүрүс-күөлэһис гына түстэ,
 Күөх истээх сахсырба буолла,
 Дьиэтигэр төттөрү көтөн дыыгынаан кэллэ,
 4010 Харабааччы мас диэн
 Маһыгар саһан хаалла.
 Ити саһа сыттабына,
 Эриэн ыт оҕото
 Харалы көмүс хаппахчы иһиттэн
 Мүччү ыстанан табыста,
 Бу таххан дьиэни
 Биэстэ-алтата тула эргийдэ,
 Ол-бу диэкки сытырбалаата,
 Таһадьдыа ыстанан табыста,
 4020 Дьиэни эргийэ көтө сылдьан,
 Тумсун сиргэ аньһа сылдьан
 Ирдээтэ-тордоото.
 Тириитин сулбу тардан ылла,
 Кэтэбэриин орон диэкки эһэн кэбистэ,
 Үнүргүтүн курдук
 Үчүгэй дьахтар буолан
 Күөгэс гына түстэ.
 Итини көрөн били киһи
 Сүрэбэ тилигирэччи мөбүстэ,
 4030 Хара быара халыгыраччы хамсаата,
 Унуоҕа халыр босхо барда:
 «Хайтах туппут киһи
 Куоттарыа суоҕай, оҕолоор?» – дии санаата.
 Тойонноон көрө сытта:
 «Бу албаһа аба буоллаҕа,
 Бу ийэлээх аҕата
 Манан албастааннар
 Былыттаах халлаанҥа быктарбатахтар эбит ээ,
 Күннээх халлаанҥа көрдөрбөтөхтөр эбит ээ,
 4040 Ол иһин чороон иһиккэ
 Тоорохойдотоллор эбит,

97

- Ыстакаанга чыыкаанныыр эбит,
 Бэлкэйгэ бэссэр эбит,
 Харалы көмүс хаппахчыга хатанар эбит,
 Маны тириитин былдыабыт киһи
 Үчүгэй буолууһу эбээт!»
 Иньньэ диэбитинэн суос-соботохто
 Тириитигэр ыстанан түстэ.
 Дьахтар часкыйбытынан тириитигэр кытта түһүстэ.
 4050 Киһи тийдэ да бокуойа суох
 Саба харбаан ылан
 Умайа турар кутаа уокка бырахта.
 Дьахтар тириитин батыһан
 Ыстанан кэлэн уокка тэнгэ түстэ,
 Ыт тириитин таһырдыа тарда,
 Өрүһүйэ сатаата,
 Эр киһи биэрбэт,
 Дьахтары хаххалыы көтө сылдьан
 Тириини уокка симтэ.
 4060 Тириини хара хоруо гына
 Харааччы сиэттэ.
 Дьахтар кыһырда,
 Эһэ сирэйин сирэйдэннэ,
 Эбэ харабын хараханна,
 Сирэйэ дьэс кыһан хаалла,
 Уодай хаанын хааннанна,
 Сырайын түнгэри хайыһан кэбистэ,
 Баай барыылаах маанылаан онгорбут,
 Суон баарабай бажанаба
 4070 Баран хам кууһунна,
 Атабынан бажананы кыпчийан
 Олорунан кэбистэ.
 Эр киһи баран ааттаһа сатаата,
 Көрдөһө сатаата,
 Сыллыы-ууруу сатаата,
 Ааттаһа-албынныы сатаата,
 Туох да иһин истибэтэ,
 Түнгэри дьыгигийэ олардо.
 Онтон киһи кууһан баран
 4080 Бажанаттан төлө тардан ылаары

Күүскэ тардыалыы сатаата,
 Туох да иһин арахсыбат.
 Улаханнык таттабына
 Оттотунан быстыах быһыылаах,
 Онтон бэккиһээн ыытан кэбистэ.
 «Хас хонукка бу маҕананы
 Харабыллыыр үһүгүн,
 Олордоргун олор» – диэтэ.
 Били тиит хайыһарын
 4090 Эмиэ кэтэн кэбистэ.
 Дьоллоох-соргулаах
 Соноҕос сылгы сиэллээх кутуругун
 Логлорута баттаан ылан
 Сыйыа-саайа таппыт курдук
 Олохсуйан үүммүт
 Ойуур хара тыатыгар
 Сүүрэ-көтө турда,
 Бултуу-алтыы баран хаалла.

VI

1

98 Ити баран хаалбытын кэннэ,
 4100 Күн отто буолбутун кэннэ
 Дьиэлэрэ буоллабына
 Тас өттүттэн көрдөххө,
 Иһигэр баар киһи курдаттыы көстөр,
 Иһирдэйттэн олорон көрдөххө
 Таһырдыа баар киһи курдаттыы көстөр
 Үрүң көмүс курустаал таас дьиэ этэ,
 Көнһүнүнэн туран төгүрүйэ көтөр дьиэ этэ,
 Иэрчэбинэн эргичийэ сүүрэ турар дьиэ этэ.
 Ити олорон били дьахтар
 4110 Туһааннаах тус илин диэкки көрдөбүнэ,
 Илин диэккиттэн туох да
 Көрөртөн көрө сүөргү
 Үтүө дьүһүннээх,
 Бэт диэн мэтириэттээх,
 Атын диэн айылгылаах

- Айыы киһи аймаҕа,
 Күн улууһун күөгэйэр үтүөтэ
 Атын үрүң көмүс тэһииниттэн
 Уҥа тонгонобор илииммит,
 4120 Хангас илиитинэн
 Үрүң көмүс торуоскатынан тайахтаммыт,
 Киис тириитэ килбэйэр
 Дайдаралаах саҕыньһаҕын нэлбэгэйдии кэппит,
 Үүс тириитэ үллүк саҕа
 Бэргэхэтин кырыыбалыы ууруммут
 Айыы киһитэ ааттааҕа быһыылаах,
 Атын илиитигэр сиэтэн баран
 Аргый аҕай айгыстан иһэр.
 Бастың томторболоох тойон сэргэбэ
 4130 Кэлэн атын баайан кэбистэ.
 Ити кэлэн дьиэни
 Үс төгүл эргийэ хаамта,
 Аанын булан көрбөтө,
 Туспа сибиир киһитэ кэлэ сылдьар.
 Ити аллараа өтгө иэччэбинэн тэбиэлээн
 Эргичийэ сүүрэ турар дьиэ этэ,
 Үөһээ өтгө көлөнөнөн* охсуллан
 Төгүрүйэ сүүрэ турар дьиэ этэ,
 Киирэр аана диэн
 4140 Ааттаах бухатыыр киһи
 Аппалдытан туран аһар
 Алтан дьаакыр халың халҕана диэн
 Буолар эбит – икки бэлиэ атахтаһан
 Тэннэхэ түһүүтүн кэтэхэн
 Төлө тэбэн тахсар-киирэр этэ
 Биһиги киһибит.
 Итини сатаан булан киириминэ
 Кэлбит киһи мунан
 Төгүрүйэ хаама сылдьар.
 4150 Уҥа диэкки өттүнээҕи
 Бастың айдаан тас түннүгүнэн кэлэн
 Нүрүйэн туран өңгөйөн көрөн турда.
 Ити туран эрэн
 Сангалаах-ингэлээх,

- 99 Тыллаах-өстөөх буола турда:
 – Дьиэ буо!
 Хангырыыр Хаан Тойон аҕалаах,
 Кынгырыыр Хаан Хотун ийэлээх,
 Абыс былас аалай солко сүһуохтаах
 4160 Айталы Куо диэн дьахтар дьаалы киһи,
 Дорообо бокулуон буоллун!
 Ким хайа кэллиг диэтэргин –
 Көтөр кынаттаах
 Сэттэтэ сымьыттаан тиййэр сирдээх,
 Сүүрэр атахтаах тобус төгүл
 Тугуттаан тиййэр дойдулаах.
 Итии муора эркиннээх,
 Ичигэс илгэ энээрдээх,
 Хонгоруу дуорсун хонуулаах,
 4170 Араҕас баараҕай аартыктаах,
 Иэримэ-дьиэримэ сибиирдээх,
 Эндэр таас хайа эркиннээх,
 Эриэн Тойон аҕалаах,
 Эбириэччин Баай Хотун ийэлээх,
 Тобус күннүк сири
 Тобуста дук гынан ылар
 Чучугур чуобур аттаах
 Тойон Дьобуруонтой бухатыыр кэлэн турабын.
 Тоҕо кэллиг диэтэргин,
 4180 Куоппуту ситэ, барбыты батыһа,
 Силискэ тэптэрэн, очурга оҕустаран
 Кэлэн турабын.
 Аллара өттө иэччэбинэн
 Эргичийэ сүүрү турар,
 Үөһэ өттө көлөсөннөн охсуллан
 Төгүрүйэ көтө турар,
 Күндүл көмүс күөрэнсэ
 Ампааргын аанын аһан биэрдэргин
 Төһөлөөх-хаччалаах буолуой, хотуой?!
 100 4190 Итинилээх дьахтар кыһаммата,
 Үс хос кутуу көмүс үрдүн
 Өрө көрөн озорор,
 Илиитин куустубута куустубутунан,

- Атабын кыпчыйбыта кыпчыйбытынан.
 Били киһи турбахтаан баран
 Эппиэт эргийэ хаама сырытта.
 Ити кэлэн оттоку түннүгүнэн
 Нүрүйэн туран эмиэ
 Сангалаах буола турда:
 4200 – Дьиэ-буо! Дьэ, хотуой!
 Айан киһитэ ааһаммын,
 Сырыы киһитэ сылайан турабын,
 Суол киһитэ тутайан турабын,
 Тыл кэпсэтиэм диэн кэлбитим,
 Ас аһаан салҕаныам диэн кэлбитим,
 Үтүө сураххытын сураан
 Кэлэн турабын,
 Бэт ааккытын ааттаан
 Кэлэн турабын,
 4210 Уһун улахан сураххытын
 Сураҕалаан кэллим.
 Хонук өрөөн сынһынанан
 Аһаары кэлэн турабын.
 Курустаал таас дьиэн аанын
 Аһан биэриэххин хайдах буолуой?
 Дьахтар кыһаммата,
 Олорбутун курдук олорор.
 Эмиэ эргиччи хаама сатаата,
 Ити гынан баран кэтэбэриин истиэнэнэн
 4220 Нүрүйэн көрөн турда.
 Итиэннэ эмиэ үсүһүн
 Ырынанан сангалаах буола турда:
 – Бу көньһүнэн сүүрэр
 Курустаал таас дьиэн аанын
 Аһан биэрдэххинэ киирэммин даҕаны,
 Дьэ, хотуой,
 Таптыырга наада буолумуна турабын,
 Сыллыырга кыһаммакка турабын,
 Кыныым диэн кыһайыам суох этэ,
 4230 Аһыныым диэн ааттаһыа суох этим,
 Аанһын аһан биэриэххин
 Төһөлөөх-хаччалаах буолуой?!

2

101

Эмиэ дьиэтин эргийэ хаама сырытта.

Ити кэнники ыллаабыт ырыатын
 Кыһыра былаан туран
 Ыллаабыт быһыылаах,
 Нөнгүө үрэх баһыгар сылдьан
 Сылгы уола Дыырай бухатыыр
 Били санатын дуораанын иһиттэ.

4240 Сэттэ көс сиртэн истэр
 Көр чуор кулгаахтаах баҕады этэ,
 Үс күннүк сиртэн көрөр
 Кэкэ чолбон харахтаах киһи этэ.
 Көрө-истэ баттаата,
 Үлүһүйэн түргэтээн дьиэтин диэки
 Сүүрэн-көтөн кэллэ.

Били бултаабыт буллун
 Иннигэр-кэннигэр сүгэн
 4250 Үгүһү өтөбөлөөбүт этэ,
 Быата быстара
 Быата быстан түһүтэлээтэ,
 Мүччү барара
 Мүччү баран түһүтэлээтэ,
 Үгүс өтгө тыаҕа хаалла,
 Сороҕун мас тардан хаалла,
 Үүнэн эрэр ойуурум
 Үрүт өттүнэн сүүрэн кэллэ.

Ити кэлэн ампаарын
 Арҕаа өттүнэн кэрийэ көрдө.
 4260 Били Тойон Дьобуруонтай бухатыыр
 Хоту өттүнэн кэрийэ кэлэн иһэр эбит.
 Ампаартан хаххалатан,
 Хайалара да хайаларын да көрбөтө.
 Собуруу муннук эргийиитигэр
 Икки бухатыыр күөннэринэн аньныһа түстүлэр,
 Уолуйбут-соһуйбут дьон быһыытынан
 Кэннилэринэн сугуһа* түстүлэр.

Бэйэ-бэйэлэрин одуулаһан кэбистилэр,
 Хайаларыттан да хайалара да хаалсыбат,
 4270 Эрбии биитин, ини-бии курдук

Тэбис-тэн дьон буолан биэрдилэр.
Сылгы уола Дыырай бухатыыр:
«Таптыам диэн наһыйыам суоҕа,
Сыллыам диэн кыһаныам суоҕа» –
Диэбитин истибитэ.

Итинтэн кыһыран тымтан туран
Ыллыы турбута, аһыйах тылынан,
Этиһэр киһи быһыытынан
Этэн-сангаран турда:

102 4280

– Дьэ, доҕоор,
Бу хайа дойду киһитэ кэлэнгин
Харабын халлааны билбэккэ,
Уллунабын сири билбэккэ,
Дьибэни тула хаама сылдыабын,
Хайа дойду тайбатын кыыла,
Далайын акаарыта мэнээк
Эргийэ хаама сылдыабын? – диэтэ
Онуоха биирдэрэ эттэ:

4290

– Дьэ, доҕоор!
Миигиннээбэр бэйэн эн
Акаарыны оноро сылдыар эбиккин.
Кыңгырыыр Хаан Хотун ийэлээх,
Хангырыыр Хаан Тойон аҕалаах
Абыс былас аалай солко суһуохтаах
Айталы Куону

4300

Эн иннигинэ кэпсэппит киһибин.
Кимтэн кэпсэппиккиний диэтэххинэ,
Бэйэтин бииргэ төрөөбүт убайа
Алталаах атыыр сылгы аттаах
Иккилээх Эрбэхтэй Бэргэнтэн
Халыым диэни халыччы биэрэн,
Сулуу диэни субуччу төлөөн,
Киһи буолар кэскил буоллун диэн,
Сүөһү буолар төлкөнү төрүттээн,
Ылыах буолбутум эбээт.
Ону эн тийэнгин
Ити киһини акаарылыыгын да,
Хата бэйэн акаарыны онороннун,
Өлөттөөрү гынан турангын

- 4310 Былдьаан-талаан ажалбыт буолбаккын дуо?
Акаарыны оноро сылдьангың
Киһи акаарылааххын, – диир.
- 103 Биһиги киһибит туран:
– Эң да буолларгың буол,
Дөксө акаарылааххын,
Эң хата
Халыым-сулуу биэрбитинг дуо?
Мин киһи киэнин
Үрүң тыынын өллөйдөөн,
- 4320 Хара тыынын харыһыйан,
Сырдык тыынын сыдбаайдаан
Киһини өрүһүйбүт үтүөбэр
Төрөөбүт ийэтиттэн бараммын,
Эриэн ыт оботун биэрбиттэрин
Киһи-сүөһү онороойобун диэн эрдэхпинэ,
Эң кэлэнгин сымыйанан этэн дуу,
Кидьдык этэн дуу ылан барыан дуо?
Киһи буолара дуу, буолбата дуу
Билигин даҕаны биллибэккэ сылдьар.
- 104 4330 Анараа киһи итинтэн кыһыран
Алтан дьаакыр харытынан
Аңаабыллаабытынан барда.
Сомоҕо көмүс сутуругунан
Сутурҕалаабытынан кэллэ.
Биһиги киһибит кыһырда.
Тутуһан туран охсуспутунан барда.
Бый аахпыт орулуур отут хонуга
Томтойо туолуор дылы охсуһа сырыттылар,
Ыһыы-хаһыы буолла,
- 4340 Ыһыылаах ырыаны ыллаан бардылар,
Хаһыылаах тойугу туойан бардылар,
Биилээх бөбөнөн бэссилэ сырыттылар,
Уһуктаах бөбөнөн угассан истилэр,
Кырыылаах бөбөнөн кыргыһа турдулар,
Иэн ингиирин курдук
Эрийсэ-сыыйса сырыттылар.
Таас Таалыйа хонууну наймылдыттылар,
Кыһыл кыппайка быһыттан түстэ.

- 4350 Улуу муора уута долгулдъуйа турда,
 Далай муора уута дьалкыйан табыста.
 Алта уон хонук аччайа туолла.
 Чэгиэн эттэрэ сэймэктэнэн барда,
 Үрүҥ эттэрэ үөрэбэстэнэн истэ,
 Кыһыл эттэрэ кырбастана турда,
 Хара хааннара тобунна.
 Аан ийэ дойдуларын
 Үөһээ курдуутунан
 Үрүҥ күдэни өрүкүттүлэр,
 Хара күдэни көтүттүлэр.
- 4360 Сяа дьоннор сылайан бардылар,
 Унуох дьоннор уйадыйан бардылар,
 Эт дьоннор элэйэн киирэн бардылар.
 Өнүргэс хабарбаларын бобута тутуһан ыллылар.
 Тэбэр тирэх хара тииккэ
 Тэмтээкэйдэһэн тийдилэр,
 Өйөнө түстүлэр.
 Бу өйөнөн турдахтарына,
 Айахтарыттан үрүҥ күүгэн
 Чаллырбаччы таммалыы турда.
- 4370 Тымырдара хамныы,
 Тыыннара хааттара турдулар.
 Бу туран эрэн
 Тойон Дьобуруонтуй бухатыыр
 Абыахтык айабынан сангара турар,
 Ыллыыр киэн-кэрэх суох киһитэ:
 – Дьэ, нокоо, мин эйигиттэн
 Үрүт уйалаах киһибин,
 Хайата да буоллар
 Эйиэхэ бу дьахтары
- 4380 Кэбиһэ барбат киһибин.
 Биирдэрэ этэр:
 – Дьэ эн төһө да үрүт уйаланнардын,
 Ордук мутуктаннардын,
 Сыйыы тимири сындааһыным
 Сыйылла илигинэ,
 Эрийии тимири ингиirim
 Эриллэ илигинэ биэрэн ыппат киһибин.

- 106 4390 Хааным хааппыла саба
Хаалыар диэри охсуна туруом!
Анараангыта этэр:
– Оо дьэ, нокоо,
Оччоҕо эт илиибитинэн,
Өлөрсөрбүтүн аастыбыт быһыылаах,
Ыһыктыһан кэбиһэн баран
Саабытынан ытыһан өлөрсүөх.
Дьэ биирдэрэ, биһиги киһибит
Сылгы уола Дыырай бухатыыр:
– Дьэ буоллун.
Биһиги диэтэх дьону
- 4400 Ыйаах бөҕө ытыспытыгар,
Сокуон бөҕө сутурукпугугар буоллаҕа,
Эбээһинэс бөҕө илиибитигэр буоллаҕа.
Икки өттүттэн өһүргэспэккэ өлөрсөргө
Эбээһинэстэ онгорсуох,
Хааннаах хабалата тутуһуох.
Буруйа-айыыта
Хайабыт да тийбэт гына
Бэйэбит сокуонна онгорсуох.
Сэрэтиспэккэ сиэспиттэр диэн,
- 4410 Өйдөтүспэккэ өлөрсүбүттэрэбит диэн
Ынырыктаах ыйаахтаах,
Сүрдээх дьүүллээх,
Соҕотох сокуоннаах,
Биир бириһээгэлээх,
Үүс-аас бэйэлээх,
Өгөбөлөөх Үрүң Айыы Тойон
Биир ордон хаалбышытын
Сэмэҕэ-сунхаҕа тиэрдэ
Сылдыыаҕа, баҕар.
- 4420 Хайабытын да баспытын билээччи
Киһи буолуо, ону өйдөө! – диэтэ
Сылгы уола Дыырай бухатыыр.
Анараа киһи:
– Бэт сөпкө этэбин, – диэтэ.
Ыһыктыһан кэбистилэр,
Хангас ылгыннарын хайыта баттастылар,

- 4430 Хаан таһаарыстылар,
 Хааннарынан аранга туоска*
 Хабала бөбөнү сүүртүлэр,
 Эр-биир хабалаларын атастанан туттулар,
 Хармааннарыгар уктулар.
 Ити гынан бараннар
 Дьэ хайабыт бастыыр дэсигэ турдулар.
 – Илин ырай киһитэ
 Ордук киһибин диигин дуу,
 Эн бастаа эрэ, – диир биһи киһибит.
 – Бэт сор, буоллар буоллун, –
 Диэтэ анараа киһи.
- 4440 Илин киһи саатын-саадабын туппутунан
 Илин быраан диэкки барда,
 Биһи киһибит арбаа киһи
 Арбаа быраан диэкки барда.

3

107

- Китиэн-итиэн дойду
 Киилэ кииллээх,
 Хатыан-итиэн дойду
 Хатынга хатыннаах,
 Тутуон-итиэн дойду
 Туоһа туттарыылаах,
 Хаһытыгыр хахай кыыл
- 4450 Хаана кырааскалаах,
 Үөгүлүүр өксөкү кыыл
 Үөһэ силимнээх,
 Өлүү дьэрибинэ балык
 Иэнин ингиирэ ингэрчэлээх,
 Улуу тайах кыыл
 Уорбатын тириитэ бүрэдэһиннээх,
 Тимир наахта балык*
 Чиркэйэр сийин үөһэ киристээх,
 Улахан Суола эбэ хотун
- 4460 Тоҕойдуу түһэн турарын курдук,
 Тарбагынан таарыйдахха «дан» гынан эстэр
 Чаачар саатын сулбу сүөдүйэн ылан
 Өлөссүүгэ туттар өһөхтөөх

- Кулан дьорбоот онобоһун туора ууран,
 Саатын нөнгүө кулгаах тааһыттан
 Нөнгүө кулгаах тааһыгар дылы
 Иэмэх курдук ингнэри тардан,
 Биһиги киһибит арбаа
 Туруук таас хайатыттан
 4470 Сэп кэлэрин кэтэһэн турар.
 Анараа киһи
 Хайбахтаах хара быара
 Манан буолаарай диэн ангаабыллаан*,
 Нохтоолоох тойон сүрүбэ
 Манан буолаарай диэн туһаайан,
 Чиркэйэн турар сиһин үөһүн
 Быһа көтүттэрбин диэн ыһыктан кэбистэ.
 Эрбэбин тыһа халлаан
 Түөрт өттүгэр түөрт күүстээх
 4480 Сүүл этингин тыһа буолан
 Таннары ньиргийэн түстэ.
 108 Онуоха биһиги киһибит
 Үс саһаан усталаах
 Түөрт өттүнэн кырыылаах,
 Икки өттүнэн уһуктаах,
 Үрүң көмүс үөрбэ буолан
 Аллараа диэкки күннүк сир холобурдаабы
 Сулбу сириэдийэн биэрдэ.
 Ол биэрбитин
 4490 Туруук таас хайатын
 Үрэн-үрэн көрдөххө,
 Үрүң хоруонка саба суох гына
 Үнтү тэптэрэн кэбистэ.
 109 Онтон биһиги киһибит
 Улахан үрэх тобойдуу түһэн турарын курдук
 Хомуһуннаах кураахтаах саатын
 Эмиэ нөнгүө кулгаах тааһыттан
 Нөнгүө кулгаах тааһыгар дылы
 Иэмэх курдук ингнэри тардан турда.
 4500 Тиингһыт ыал дьиэтин
 Тиэритэ тэбиэлээбит курдук
 Тимир тэмэлгэн онобоһун

- Туорайдыы ууран турда.
 Хайбахтаах хара быара буолаарай диэн,
 Хабарбатын алын өттө буоллун диэн,
 Хаһыыра түһэн баран ыһыктан кэбистэ.
 Эрбэбин тыаһа таннары ньиргийэ түстэ,
 Чабылбан уота өрө харбаһан табыста,
 Илин диэки эндэр таас хайатын
 4510 Үрэн-үрэн көрдөххө
 Үрүң күүгэс* саба суох гына
 Үнтү ытан кэбистэ.
 Итиниэхэ анараа киһи
 Тордохтоох хоноруулаах,
 Кутуругар хоболоох,
 Мооньньугар мойбордоох
 Кинкиниир киэн халлаан
 Ангаарыйар атыыр налык чыычааба буолан
 4520 Күннүк холобурдаах сири
 Өрө көтөн биэрбит эбит.
 Итинтэн анараа киһи ытар күнэ кэллэ.
 Саатын эмиэ уруккутун курдук
 Иэмэх курдук тардан,
 Обун туора ууран туран
 Толкуйдуу турда.
 «Көр, бу
 Хотугу ырай киһитэ буолан
 Аллара сириэдийэр эбит ээ, бадаба,
 Алларааннан тоһуйа тутан
 4530 Алларааннан ыһыктан көрүөххэ үчүгэй», – диэтэ.
 Биэрэстэ холобурдаах сири
 Аллараннан ыһыктан кэбистэ.
 Итиниэхэ биһиги киһибит
 Уруккутун курдук үрүң үөрбэ буолан
 Аллараа түһэн кэбистэ.
 Эрбэбин тыаһа халлаан түөрт өттүгэр
 Таннары ньиргийэ түстэ,
 Чабылбан уота күлүм гына түстэ.
 Биһиги киһибит аллараа дойдуга
 4540 Таннары сириэдийэн биэрдэ эмиэ,
 Сириэдийэн түһэн истэбинэ,

- Нохтоолоох тойон сүрэжин
 Алын өттүнэн,
 Хайбахтаах хара быарын
 Үөһээ өттүнэн,
 Чиккэйэн турар сийин үөһүн
 Ангаар өттүнэн
 Курдары сулбу көтүтэн таһаарда.
 Биһиги киһибит өлөөрү үөкэйдэ,
 4550 Быстаары быакайда.
 Ити гынан баран
 Били туруук таас хайатын
 Ангаар энэригэр
 Тонгонобунан өйөнөн турда,
 Кыргыһыга туттар кыырыктаах оноһонун
 Туора тутан турда.
 Бу гынан баран
 Хоту халлаан диэкки
 Өрө көрөн турда.
 4560 Хаалыабынааһар эрэ сангара турда,
 Буолуоһунааһар эрэ диэн
 Тойук туойа турда:
 111 – Дьыэ-буо!
 Хомуһуннаах оноһонум оһотоо,
 Холонһолоох хоту дойдуга
 Тоһус улуу ойун
 Туойан тийэр сиригэр,
 Остоолбо хайа обургу оройугар,
 Тоһус ойунунан туоттараммын,
 4570 Соһотох атахтаах,
 Үс өксөкүлүү бастаах,
 Түнгэри холорук,
 Кэдэрги иэччэх,
 Дуоһал хара остуолу
 Тоһулу сааттаран туруоттарбытым,
 Бу туруоттаран бараммын,
 Тоһус туора туоһахталаах,
 Үрүг өрөбөлөөх,
 Уйуллаах кутуруктаах,
 4580 Үс төгүл үс хаардаах,

- Куочай кугас ынах сүөһүнү,
 Сүрдүүлээх сүрэхтээх быарын
 Тыыннаахтыы хостотон ыламмын,
 Дуоҕал хара остуол обургуну
 Малааһын тэриттэрбитим эбээт,
 Тобус төгүл тобус
 Кыыда маҕан кыламаннаах,
 Урааньныктаах хонгоруулаах,
 Сиикэй тумустаах,
 4590 Токур кутуруктаах,
 Тобус хаардаах
 Дьэнкир муостаах,
 Таннары тараах туйахтаах,
 Хаччаҕай мангаас сырайдаах,
 Атыыр оҕус сүөһүнү,
 Отто дойду уйгута,
 Киэнг дойду кэһиитэ,
 Куйбаньныыр кутуруктааҕа,
 Хонкуйар хоолдуктааҕа,
 4600 Субу бааллар диэн,
 Сүргүүлээх сүрэхтээх быардарын
 Сылаастык хостоон
 Дуоҕал хара остуолга
 Оттотугар уурдаран тураммын,
 Бөтүүктээх Бөтүөхэй хотун
 Бөтөстөрүн таһааттааммын,
 Кууруксалаах Куллурҕай эмээхсин
 Хоһууннарын мустараммын,
 Сыарҕалаах Сыыланхай хотун
 4610 Сыыдамнарын ыңыттараммын,
 Дуолан хара остуолга
 Уурдаран тураммын,
 Хомуһуннаах кулан дьорбоот онобоспор
 Эн обургу хаанга хайыһар
 Хаан бас дэттэрэн,
 Өһөххө түһэр
 Өһөх төбө буол дэттэрэн,
 Илин өттүгэр
 Торбос быарын саҕа

- 4620 Субай бөлүөх хааны
 Айаххар туора быллаччы ытыттараммын,
 Кэлин өттүгэр
 Туруору ураанхай курдук
 Субай хаан сөгөлөөннөтөн*,
 Мооньньоох баскыттан төбөң оройугар дылы
 Сүрдээх тобус абааны кыыһын
 Абыс алгыстаах ойунун абаттараммын,
 Абааны аймабын батары силлэппитим,
 Эккэ эргийэр буол дэтэн,
- 4630 Хааннаахха хайыһар буолунг диэн,
 Абааны аймаға диэн дьаарҕаммат гына,
 Күн дьоно диэн көмүскээбэт гына
 Дьөлө силлэппитим эбитэ.
 Ол төлөбүрүн хойутун хойут,
 Кэнэҕэһин-кэнэҕэс,
 Аллараа абыс биис уустара,
 Туоһахтаах сүөһүнү
 Туора бааттарар буолуохтара.
 Ити кэлин өттүттэн кэпсээтэхпинэ,
- 4640 Туһааннаах тус собуруу дойдуга
 Сурахтаах ойун тобус кэдии онгору
 Туойан тахсан тохтуур сирэ
 Дьукдьуур чучумаас хайа уу дьулайыгар
 Икки бастаах,
 Сэттэ кутуруктаах,
 Сылбаран маҕан остуолу
 Ойун төрөөн көппүт
 Тобус уйалаах уйуук хара тиититтэн
 Үрүт мутугун ойунга уруйдатан аҕаламмын,
- 4650 Сэттэ кыталык элэмэс дьүһүннээх,
 Чоккуруос харахтаах,
 Абыс ардайдаах сиэллээх,
 Таннары тараах туйахтаах,
 Чонкуруун кутуруктаах,
 Томторуктаах хоноруулаах
 Ытык сылгыны
 Сүргүүлээх сүрэхтээх быарын
 Тыыннаахтыы хостотон

- 4660 Сылбаран маџан сибиэ остуолу
 Малааһыннатан тураммын,
 Сэттэ ырыалаах былыт кыһын
 Төбөнҥ оройугар, моонһьһоох баскар,
 Эккэ эргийэр буолун,
 Хаанга хайыһар буолун диэн,
 Абааһыттан саспат гына,
 Айыыттан куттаммат гына,
 Силлэтэн ингэттэрбитим эбитээ.
 Ытык тылбын ыкка ытыттарыман,
 Дьонун тылбын суорга тонгуттарыман.
- 4670 Дьэ эрэ, Үрүн Эриэн тойон аџалаах,
 Эбириэччин хотун ийэлээх,
 Тобус күннүк сири дук гынан ааһар,
 Чучугур-чуобур аттаах
 Тойон Дьобуруонтай бухатыыры
 Нохтоолоох тойон сүрэџэ буолуо диэн,
 Тобулу түһэн көрүн эрэ,
 Хайџахтаах хара быара буолуо диэн,
 Хайа түһэн көрүн эрэ,
 Чиккэйэр сийин үөһэ буоллун диэн,
- 4680 Оттотунан быһа түһүөххүтүн
 Төһөлөөх-хаччалаах буолуой!
 Дьэ-эрэ, дьэ эрэ!
 Кырыыс баһа хааннаннын эрэ,
 Сэттээх тыл ситгин эрэ! – диэн баран
 Халлаан диэкки
 Чаачар саатын иэмэх курдук
 Токуруччу тардан турда:
 – Сангарбыт сангам саталаннын,
 Эппит тылым иччилэннин! – диэтэ
- 4690 Ол гынан баран
 Үөһэ диэкки ыһыктан кэбистэ.
- 112 Өрө көрдөххө
 Өрөџөтө көџөрөн көстөр
 Үс хаттыгастаах
 Өндөл-маџан халлаанга,
 Дьирбии-дьиэримэ маџан былыкка
 Тахсан уһаты түһэн хаалла.

- Ити кэлин өттүттэн
 Үс харабалаах түргэн холорук
 4700 Дьүөрэлэһэн түстэ бу онобос үрдүгэр,
 Сэттэ харабалаах сипсиэр буурай холорук
 Онобос үрдүгэр дьиэлэнэн түстэ,
 Тобус харабалаах буурай хара холорук
 Онобос үрдүгэр сохсолоһон түстүлэр,
 Ити кэлин кырыытыттан онобос буоллабына
 Былыты быһыһынан аллараа диэкки
 Субурус гына түстэ,
 Хоту диэкки эргийэн көрөр,
 Арбаа диэкки хайыһан көрөр,
 4710 Илин диэкки эргилиннэ,
 Аллара сиргэ түһээри гыныха курдук
 Буола-буола,
 Кэннинэн арбаа диэкки бара турда.
 Ити гынан баран
 Бэйэтиттэн бэйэтэ күүһүрэн барда,
 Салгыныттан салгына кытаатан барда,
 Сипсиэр хара тыал сирдьиттэнэн барда,
 Буурай хара холорук добуһуолланан барда,
 Мастан бардамнаата,
 4720 Ууттан олустаата,
 Тииттэн тэбиэһирдэ,
 Тус илин диэкки
 Бэт күүстээхтик күрүлээн түстэ.
 Бу иһэрин көрөн баран
 Тойон Дьобуруонтуй бухатыыр
 Үөһээ дойдуга үс күннүк сиргэ
 Өрө көтөн даллас гынан биэрдэ,
 Онобос үөһэ диэкки
 Өрө кэбис гынан биэрдэ,
 4730 Хайбахтаах хара быарын
 Хайы түһэн кэбистэ,
 Нохтоолоох тойон сүрэжин
 Тобулу көтөн ааста,
 Чиккэйэн турар сиһин үөһүн
 Быһа түһэн кэбистэ.
 Итиниэхэ ити киһи

4740 Кыһыл кыппыайкаба,
 Таас таалыйа хонууга,
 Уруйдаах толоон оттотугар,
 Тиэрэ баран түстэ да, өлөн хаалла...
 Биһи киһибит саатын-саадабын
 Хангас хооньньугар туора кыбынна,
 Ыарыппыт киһи быһыытынан өкчөччү тутунна,
 Ойуулаах-оһуордаах оронугар
 Тиэрэ баран түстэ да,
 Утуйан хаалла.

4

113

4750 Итиниэхэ ити киһи
 Тобус күннүк сири
 Тобуста дук гынан ааһар
 Чучугур Чуобур ат
 Харабын харабааччыта,
 Кулгаабын курабааччыта,
 Сүрэбин сүүрүгү чыычааба,
 Быарын-быарыгын кырбый кыыла,
 Үөһээ дойду диэкки өрө көтөн табыста.
 Үөр тулук
 Өрө көтөн тахсан эрэрин курдук
 Үлүскэннээх үүт дьөһүөл ааттыгынан
 Өрө көтөн табыста,
 4760 Сиэр сылгы сиэллээх кутуругун
 Сэлэйэ баттаабыт курдук
 Сиэр күрдүгүс ааттыгынан
 Өрө силэйэн табыста,
 Абыс хаттыгастаах
 Арабас маһан халлаан
 Арбаһыгар тийэй
 Өрө көтөн табыста.
 Үөһээ дойдуттан
 4770 Көбөрөр күөх унаар ааттык
 Таннары саньньылыһан түстэ,
 Бу ааттык устун,
 Суруктаах халлаан уола Сорук Боллур,
 Бэт түргэн түһүүлээх киһи,

114

- Түһэн иһэр,
 Кынатын тыаһа кытаанах бағайытык
 Сылыбыраччы көтөн кэллэ,
 Хотобонун тыаһа
 Холугураччы көтөн кэллэ,
 Бэт түргэнник утарыта көссө түстүлэр.
 4780 Били кырбый кыыл
 Ат сүрэбин сүүрүгүя,
 Быарын быырыгыя,
 Харабын хараначчыта,
 Кулгаабын курабаччыта
 Сангалаах-ингэлээх буола олордо:
 – Чыыр-чыыр – диэтэ, –
 Ый-ыйдарбын,
 Ай-айдарбын,
 4790 Ытаатахпын-сонгоотохпун,
 Ыллаатахпын-туойдахпын,
 Суруктаах халлаан уола
 Сорук Боллур тойон убайкаам,
 Дорообо бокулуон!
 Мин иччибин
 Үрүң Эриэн тойон ағалаах,
 Эбириэччин эмээхсин ийэлээх
 Тобус күннүк сири,
 Тобуста дук гынан ааһар
 Чучугур-чуобур аттаах
 4800 Тойон Дьобуруонтай бухатыыр
 Арҕаа халлаан анныгар,
 Аатыран үөскээбит
 Сэтгэ уон киирэр эйиэн иэйиэхсит
 Биэрэгэр дьиэлэммит,
 Абыс уон айгыстан түһэр
 Айыһыт дьаарбангы анныгар
 Арҕаханан олорбут,
 Тобус уон хотой иэйиэхсит
 Оппуонун анныгар
 4810 Олобуран үөскээбит
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр

- Туһааннаах тойон иччибин
 Өлөрөн-сүтэрэн кэбистэ.
 Көмүскүүрүм эрэ көмүскэм уута буолла,
 Харьыйарым эрэ харабым уута буолла,
 Эйиэхэ кэлэммин
 Ытыы-сонгуу олоробун.
 Бэт түргэнник
- 4820 Өтөбөлөөх Үрүң Айыы Тойонно,
 Чыгырыыр Дьылҕа Хаан оҕоньньорго
 Этэн-кэпсээн көрүөххүн
 Төһөлөөх-хаччалаах буолуой!» – диэтэ.
 Соботох ууруулаах,
 Ынырыктаах ыйаахтаах,
 Сүрдээх дьүүллээх,
 Үүс-аас бэйэлээх,
 Өтөбөлөөх Үрүң Айыы Тойон оҕоньньор
 Орулуур Одун Буурай
- 4830 Дыгырыыр Дьылҕа Хаан
 Аан алаһатыгар,
 Көй киинигэр,
 Көмүс уйатыгар,
 Суостуганнаах суо-хаан олобор
 Олоро түстэ ити Сорук Боллур.
 Ол гынан баран:
 – Дьизэ-буо!
- 115 Өтөбөлөөх Үрүң Айыы Тойон оҕоньньор,
 Айыы дьонноро алдыатыспыттар үһү,
- 4840 Күн дьонноро өлөссүбүттэр үһү,
 Онон бу аллараа
 Абыс иилээх-сабалалаах,
 Атааннаах-мөңгүөннээх,
 Айгыр-силик аан ийэ дойдуга
 Алдьархай бөбө буолбут үһү.
 Тобус күннүк сири
 Тоуста олук гынан аһар
 Чучугур Чуобур аттаах
- 4850 Тойон Дьобуруонтай бухатыыры,
 Сэтгэ айыы кыһа эйэлэһэн ииппит
 Эдьиэлимэ Куо диэн ийэлээх,

- Халлаан буйун бухатыыра,
 Хаардыыр-мохсобол аҗалаах,
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
 Ол тойон Дьобуруонтайы
 Өлөрөн кэбиспит үһү.
 Ону мин иһиттим,
 Чучугур чуоҕур ат
 4860 Таныытын татыйыга,
 Харабын хараҕаччыта,
 Кулгаабын кураҕаччыта,
 Сүрэбин сүүдүгүйэ,
 Быарын-быыдыгый кыыла
 Кырбый кыыл кэлэн
 Миэхэ кэпсээтэ.
 Ый ытыыны ытаабыт,
 Сой-сонгууну соһообут,
 Куттаммыта-уолуйбута
 Бэт буолбут, – диэтэ Сорук Боллур.
 116 4870 Өтөбөлөөх Үрүҥ Айыы Тойон
 Оҕоньньор эттэ онуоха:
 – Оо! Ноккоо, Сорук Боллуор,
 Дьэ бу үлүгэри көр эрэ!
 Дьэ бэт түргэнник үс халлаан
 Үс чүөмэр маҕан суруксуттарын аҕалтыы тат,
 Ол гэннэ киэн халлаан
 Үс айыы дьаргыл удаҕаныттан оччугуйдара
 Айыы Дьаргыл удаҕана
 Бэрт түргэнник кэлэ таттын,
 4880 Үс мүрүс маҕан халлаан гиэнэ
 Үс күүстээх
 Балаас бухатыыра кытта кэллиһнэр,
 Киэн халлаан ситинэбин ол
 Үс балаас бухатыырдар илдэ кэллиһнэр! – диэтэ.
 Итиниэхэбэ барытын эргийэ сүүрэн аҕалтаата.
 Манна кэлэннэр
 Үс чүөмэр манган суруксут
 Сытар ынах саҕа
 Дьыала кумааҕыны

- 117 4890 Сыымайды олоордулар,
Арана туос курдук
Аркыыба кумаабыны
Арыяа олоордулар.
Бу арыян көрөн баран
Бу курдук диэн кэпсииллэр:
– Дьэ-буо!
Бу былыргы дьылга,
Урукку уларыйбыт хонукка,
Бу Өгөбөлөөх Үрүн Айыы Тойон оҕоньньор,
- 4900 Үс кыыстаах эбиккин.
Оччугуй кыыһын
Сэттэ айыы кыыһа эйэлэһэн ииппит
Эдьиэлимэ Куо диэн дьахтар,
Халлаан күүстээх буйун бухатыыра буолбут
Хаардыыр Мохсобол
Кэргэнинэн кэпсэппит эбит.
Ол дьахтар
Тобус ыйдаах хат сырыттабына,
Кулун кымыһа тэрийбиккин.
- 4910 Бу тэрийбиккэр
Күөх халлаан уола
Күөкэримэ суруксут баар эбит.
Үс нүөмэр манган суруксуттара кэлбиттэр эбит.
Маныхаба
Оһуор дьабыл ойуулаах,
Оһуор бочугурас ойобостоох,
Томторболоох аяхтаах
Чороон ымыһа иһиккэ
Үөһээ көбүөтүнэн,
- 4920 Арабас илгэнэн арыылаан
Айах туппут эбиккит.
Маны бу Эдьиэлимэ Куо түөһүгэр
Мараччы көтөбөн испит эбит.
Ол истэбинэ ийэтин иһигэр баар
Тобус ыйдаах оҕо
Тараһа бүтэй тэбэн
Тобо дьаккышпыт эбит.
Бу дьаккышпыта

- 4930 Үс илии быһаҕас түспүт эбит.
 Мантан төрүүр сүөһү
 Үс сыл хонугар төннүбүт эбит,
 Кэлэр киһи субу сибиир гиэнэ
 Үс сыл хонугар кэхтибит эбит.
 Бу кэхтибититтэн
 Куһаҕан мэник киһи үөскээбит диэн
 Бу айыы дыабыл ойунунан Эдьиэлимэ Куону
 Отто дойдуга түһэттэрбиттэр эбит.
 Ол түһэттэрэннэр
 Бу тобус ыйдаах оҕону
- 4940 Итэҕэс айыылааннар,
 Суорума соруктааннар,
 Мэник киһи үөскээбит диэннэр,
 Аҕыс салаалаах
 Аал Луук Мас төрдүгэр,
 Сылгы тиэргэнигэр
 Ийэтин иһиттэн
 Эмэрийэн-илбийэн түһэрбиттэр эбит.
 Бу түһэрбиттэрин кэннэ
 Аҕыс салаалаах
- 4950 Аал Луук Мас иччитэ
 Оһуор-ойуу,
 Аан эскэл,
 Айбал Мичик эмээхсин
 Сылгы тиэргэнигэр булан ылан,
 Икки суон баараҕай
 Көмүс ньылбэгэр туора көтөбөн,
 Икки эбир дыабыл
 Эмиийин эмсэхтэтэн,
 От-мас күүстээх сүмэһинин аһатан
- 4960 Биэбэйдээн иппит эбит.
 Бу иитэн баран
 Улахан оҕо буолан эрдэбинэ
 Толкуйдуур-тойоннуур эбит
 Бу эмээхсин:
 – Оот-татай, оҕом барахсан
 Киһиттэн төрөөбүтэ буоллар
 Ийэлээх-аҕалаах буолуо этэ,

- 4970 Мин кинини сылгы тиэргэнигтэн буллум,
 Оѳобор аат-суол биэрдэѳим диэн
 Сэттэ уон эйиэн иэйэхсит
 Биэрэгэр дьиэлэммит,
 Абыс уон айгыстар айыыһыт
 Дьяарбангын ааныгар арѳахтаммыт,
 Тоѳус уон суккуллан түһэр
 Хотой иэйиэхсит
 Оппуоһун ааныгар олоѳурбут
 Тыллаах-өстөөх
 Хара Кулун аттаах
- 4980 Сылгы уола Дыырай бухатыыр
 Буол, кукаам! – диэбит.
 Итинтэн бу
 Илин халлаан анныгар олохтоох,
 Итии муора экиннээх,
 Эндэл таас хайа кэрискэлээх,
 Эбир дуоссун хонуулаах,
 Хонгоруу дуоссун дойдулаах,
 Үрүң Эриэн тойон аѳалаах,
 Эбириэччин баай эмээхсин ийэлээх,
 Тоѳус күннүк сирин
- 4990 Тоѳуста дук гынан ааһар,
 Чучугур-чуоѳур аттаах
 Тойон Дьобуруонгай бухатыыр.
 Бу бухатыыр
 Төрдө-ууһа кимий диэннэр
 Аранга туос курдук аркыыбаны
 Арыян көрдүлэр.
 Бу Үрүң Эриэн тойон оѳоньньор
 Аан дойду иэйиэхситигтэн
 Ситимнээх киһи эбит,
- 5000 Аан дойду айыыһытыттан
 Айдарбыт ханыылаах киһи эбит.
 Абыс былас
 Аалай солко сунуохтаах
 Айталы Куо дьахтар
 Сиргэ түспүт сэрибиэйэ
 Кимиэхэ эбитий,

- 5010 Окко түспүт онгоһуута
 Туохха эбитий диэн,
 Сокуон бөбөнү хостоотулар,
 Дьыала бөбөнү ырыттылар.
 «Бу Одун Хаан онгоһуута,
 Тыйыс Хаан дьылбата,
 Мүччүрүйбэт бөбө сокуона
 Сылгы уола Дыырайга эбит.
 Маны баран Тойон Дьобуруонтай бухатыыр
 Былдыһаһа сылдыбыт.
 Бу да буоллар Дьобуруонтай ыйаабар
 Өлбөт үөстээх,
 Быстыбат тыыннаах киһи эбит.
- 5020 Маны харыйһыйахха, — диэтилэр,
 Тилиннэрэн дойдутугар аҕалыахха! — диэтилэр.

5

118

- Маны аҕаларга оччугуй
 Айыы Дьарбал удаһаны атаардылар.
 Харытынан охсуллар
 Хампа-солкону кэттэ,
 Сототунан охсуллар
 Солко-нуобайын кэттэ,
 Бэлэньньигинэн охсуллар
 Илбиргэс солкотун иилиннэ,
 5030 Күөх от былаайабын тутта,
 Көндөй от дүнгүрүн өрө тутта,
 Киэнг халлаан ситимэбин таннары состо,
 Үс нүрүс маһан халлаан
 Күүстээх бухатырын батыһыннарда,
 Анды сыммытын курдук
 Арабас илгэни хармааныгар угунна,
 Дүнгүрүн дынг-дынг оһуста,
 Атабын дыгак-игэк үктэннэ,
 Отто дойдуга таннары көтөн
 5040 Күүгүнээн түһэн истэ,
 Туруу аттанабыттан
 Тойугун туойан түстэ,
 Ырыатын ыллаан киирэн истэ:

- 119 – Урууй-урууй, айхал-айхал!
 Айхал-мичил буоллун!
 Уолан быстар уулаах,
 Олохсуйан хагдарыйар оттоох,
 Охтон баранар мастаах,
 Сингэн сиэмэтэ быстыбат,
 5050 Сиибиктэ күөх от сирэмнээх,
 Сиэмэлэс мас эккиннээх,
 Хара тыа олбохтоох,
 Дирин далай түһүлгэлээх,
 Сиибиктэ от үктэллээх
 Сиэр күрэн дыабыл дойду
 Оҕото буолбут
 Эриэн Тойон оҕоньньор аҕалаах,
 Эбириэччин баай эмээхсин ийэлээх,
 Тобус күннүк сири
 5060 Дук гынан ааһар
 Чучугур чуоҕур аттаах
 Тойон Дьобуруонтой бухатыыр.
 Дьэ, нокоо!
 Өлбүтэ үс сыл буолбут киһини
 Үтүөрдэргэ дьүһүттэриилээх киһи кэллим,
 Өлбүтэ сэттэ сыл буолбут киһини
 Сэттэ төгүл эргийэн тахсан
 Тириэрэн барарга тэримдьилээх киһибин,
 Арахсыбыта аҕыс сыл буолбут киһини
 5070 Аннынан аҕыста сүргүйэммин
 Абырыырга аналлаах киһи кэллим,
 Турбатаҕа тобус сыллаах киһини
 Тобуста сүргүйэммин
 Туруору дуомнуурга оҕоһуулаах киһи кэллим,
 Дьэ харааччы көр,
 Айаххын ат,
 Анды сыммытын курдук
 Араҕас илгэни
 Айаххар тамнааттыыр күнүм буолла!
 5080 Урууй буоллун,
 Айхал-мичил буоллун,
 Улуу дыансах буоллун!

- Наадалаах дьансабы
 Дьаныйан түһэр күнүм буолла, – диэн
 Отто дойдуга кэлэн тура түстэ.
 Өлбүт киһитигэр үс төгүл силлээтэ,
 Үс төгүл аннынан сүргүйэн табыста,
 Ити гынан баран:
 – Өлбүтэ үс сыллаах киһини
 5090 Үс төгүл сүргүйдэхпинэ
 Үтүөрдэргэ сүргүйэр киһи баарым.
 Уой-дом! Уой-айхал! Уой-дьангалыс!
 Улуутуйар улуу, хаалбат-сүшпэт
 Ааттаах айхалы арыйдабым буоллун!
 Сэттэтэ силлээтэ,
 Сэттэтэ аннынан эргийэн табыста.
 Сэттээх-сэлээннээх суолу
 Сэттэтэ эргийэммин тириэрэргэ
 Силлиир ситэриилээх онгоһуулаах эбитим!
 5100 Дьэ эрэ, эгий буурай
 Эккириир күнэ эргийдэ быһыылаах,
 Уруй буурай ооньһуур күнэ
 Онгоһулуннаҕа буоллун.
 Тобус сыллаах киһини
 Тобуста домнаан туруорарга
 Одун Буурайтан онгоһулуннум эбитээ.
 Ити кэнниттэн,
 Үс түргэн холлорук дьүөгэм,
 Бэттэх-бэттэх буолун эрэ!
 120 5110 Сэттэ сыыдам холорук дьүөгэм,
 Бэттэх-бэттэх буолун,
 Тобус буурай холлорук
 Доһуһоолум, бэттэх буолун!
 Хараарар хара дьулурҕа тойуктарым,
 Хаарыан сахха хаалыманг эрэ.
 Сэттэ дьэнкэ тойук ырыаларым,
 Эргийтэлээн эрэ.
 Ити кэнниттэн
 Уйгулаах отто дойдуну
 5120 Кэтэбиллээх ийэ дойдубар
 Кэскиллээх тыл диэммин

- Кэрийэн көтөр күнүм буолла.
 Сэттэ уон кэнэбэски үйэбэ
 Кэччэрийбэт кэскилгэ,
 Кэнчээри ыччакка
 Иннэ диэммин этэр тылым
 Абыйах да буоллар
 Манныктар бааллар:
 Ооньньоон түспүт сирбиттэн
 5130 Уйгулаах оһуор от
 Унаарыйан олохсуйдун диэммин
 Туойа турабын!
 Көрүлээн түспүт сирбэр
 Күөх от үүнэн өрүкүйдүн диэн
 Үөтэ турабын!
 Эккирээн түспүт сирбиттэн
 Кэнчээри от ситэн үүннүн диэн,
 Кэскиллээх тойугу кэнчээри ыччат
 Иннэ диэн кэнийдэбим буоллун!
 5140 Уой-дом! Уой-дуомал!
 Айхал-мичик аан дойдуттан
 121 Аңаарыйан табыстын! – диирин кытары,
 Түргэн холлорук дьүөрэлэхэн түстэ,
 Сипсиэр холлорук эркиннэхэн түстэ,
 Буурай холлорук добордоһон түстэ.
 Сытар киһини туруору көтөбөн таһаардылар.
 Ити өлбүт киһини аттары бэйэлэри,
 Күүстээх тыалынан өрө көтөхтөрөннөр,
 Туһааннаах тус илин диэки
 5150 Бэрт күүстээхтик өрө көтөбөн сөрөөн
 Тахсан бара турдулар.
 Саха киһи сатаан арҕары көрбөт
 Саппахтаах сатыы буурай халлаанын
 Алын кырыытынан аһары түһэннэр
 Айаннаан-айаадыан баран хааллылар.
 122 Итиниэхэ дылы били
 Абыс былас аалай солко суһуохтаах
 Айталы Куо баараҕай көмүс бағанатын
 Илиитинэн кууспута кууспутунан,
 5160 Атабынан кыпчыйбыта кыпчыйбытынан

- Үөһээ үс хос үрэлибэт
 Үрүң кутуу көмүс үрдүн
 Өрө көрдө-көрбүтүнэн олорор.
 Бу олорон көрбүтэ
 Били маангы Сылгы уола Дыырай
 Унга оронугар киирэн тиэрэ түһэн
 Сыппыта баара.
 Бу сыппыта сыппытынан
 Сытар эбит ээ, кини.
 5170 Бу дьахтар маны
 Санааргыы-хомойо быһыылаан барда.
 Били сытар киһи гиэнэ
 Сирэйин ыраас сырдык сардангата
 Дьиэтин үрэлибэт үрүң көмүс үрдүгэр
 Үс үрүң көмүс бүлүүсэ курдук
 Сирэйин күлүгэ үңкүүлүү турар эбит.
 Буурдук үтүө киһи эбит.
 123 Маны көрөн баран
 Бу дьахтар киһи ытыы-сонгуу олордо,
 5180 Ыллыы-туойа былаастаата:
 – Дьэ буо! Мин эрэйдээх
 Кыыс оҕо төрөөммүн
 Отто дойду онолфонноох оҕото
 Түбэспит эбит,
 Ол түбэспитин сириксэн буолан
 Силлэнгнээн сылдыбыт
 Анаай абам, туонай сүптүм
 Баар да эбит, оҕолоор!
 Мин эрэйдээх аны биирдэ төрөөммүн
 5190 Кыыс оҕо буоламмын,
 Саманнык үтүө киһини
 Күн дьүөгэлэнэммин,
 Көмүс доҕордономмун
 Сыдьдыам баара дуо?!
 Бу күн дьүөгэбин
 Мун саатар сымнаҕас оттоох
 Оронун онорбут,
 Сылаас аһын астаан аһаппыт
 Халын айыылаах,

- 5200 Харанга буруйдаах
 Буоллабым дуо, оѳолоор?!
 Мин эрэйдээх
 Аны биирдэ төрөөммүн
 Саманнык үтүө киһини
 Тэллэххэ сытар тэннээх кэргэним диэммин
 Сэргэстэһэн сылдыам дуо, оѳолоор?!
 Мин эрэйдээх
 Кыыс оѳо буоламмын
- 5210 Аны биирдэ төрөөммүн,
 Саманнык үтүө киһини
 Хоойго сытар холоонноох доѳорум диэммин
 Холонон сылдыам дуо, оѳолоор?!
 Мин эрэйдээх
 Саманнык үтүө киһини
 Суон баарабай көмүс ньилбэгэр
 Туора көтөхтөрөн олороммун
 Уон балыа көмүс тарбахтарын
 Таптаһа, кэпсэтэ олорбут
 Халын айыылаах, харанга буруйдаах
- 5220 Буоллабым баѳас дуо?!
 Тэннээх кэргэним диэммин
 Кэрингээх киэн оронго
 Кэккэлэһэн сытан турбут
 Халын айыым, харанга буруйум
 Суох буолбута хомолтотун даа, оѳолоор! — дии олордо.
- 124 Ити диэн баран тура эскирээн
 Таһардыа сүүрэн табыста.
 Таһардыа* араѳас ампаардарын
 Аанын арыяа баттаата,
- 5230 Ампаарын иһигэр көтөн түстэ,
 Кыталык кыыл кынатын силиитин
 Кыдымахтаан киллэрдэ,
 Туруйа кыыл сототун силиитин
 Муньньан киллэрдэ,
 Таба, тайах сыатыттан
 Хайыта быһан киллэрдэ,
 Эһэ сыатынан элбэтэн киллэрдэ,
 Олгуйга уулаата,

- 5240 Уокка уурда,
Ууллара батгаата.
Били Дыбрай бухатыыр аттыгар
Марайа-марайа көтөбөн ажалла,
Куба кыыл хотобой куоссунун
Унула тыытан ылла,
Били арыытын-сыатын
Дыбрай бухатыыр айабар
Ажала-ажала кута сатыыр,
Ажала-ажала аһата сатыыр.
Өлө да сытара биллибэт,
5250 Утуйа да сытарын кыайан быһаарбат.
Били быарын туһунан
Ох курдаттыгы көтөн тахсыбыт бааһа баарынан
Бии куба кыыл хотобойунан
Унуохтуу олорто.
125 Бу олортобуна
Үс кутуу көмүс үрдэ
Үрэллэ түһэргэ дылы гынна,
Абыс былас аалай солко суһуобуттан,
Тынгырахтаах кыыл быһыыта харбаата,
5260 Үрэйэ тэспит сиринэн өрө көтүтэн таһаарда,
Бэт күүстээхтик көтөн түһэн барда.
Ити барбытын кэннэ
Ити киһи туран олоро түстэ
Бии бааһа-үүтэ оһон хаалла,
Сүрэбэ өлүөр эбит,
Быара тыыннаах,
Сиһин үөһэ бүтүн
Көндөйдөтөн хаалбыт киһи:
– Һуой, добоор, бу тугуй?! – диэтэ да,
5270 Олоро түстэ.
Били бааһын үүтэ
Биэстээх хаччы саҕа
Бэргэ баас буолан
Мэличчи оһон хаалбыт.
Олорон эрэн одуулаан көрдө.
Арай иннигэр сыа-арыы
Ууламмыта баар, олохпос баар.

- 5280 Били маангы абыс былас
 Аалай солко суһуохтаах
 Айталы Куо ханна даа
 Суох буолан хаалбыт.
 «Бай, доҕор, – дии санаата, –
 Бу дьахтар утуйа дуу,
 Уҥа дуу сыттаһпына,
 Бу сыаны-арыыны
 Уулаан миигин кэлэн
 Эмтии сатыы олоҕбут эбит ээ.
 Киһи-сүөһү онороору
 Буонна* хайдаҕый, доҕоор,
 5290 Бу ханна бардаҕай.
 Өйдөөн өрө көрдө
 Үс үрэллибит үрүҥ көмүс
 Үрэйэ тэбиллэн хаалбыт суол баар.
 Уолуйбут киһи быһыытынан
 Дьиэтиттэн тахса ойон
 Дьиэтин үрдүгэр ойон тахсан,
 Көрө-истэ сырытта.
 126 Бу сыдьдьан көрбүтэ –
 Тынгырахтаах кыыл быһыыта
 5300 Хоту дойдуттан кэлбиккэ сыаналаата.
 Үрэллибэт үрүҥ көмүс үрдүн
 Дьөлө тэбинэн кэбиһэн баран,
 Дьахтары суһуофуттан кытаахтаан
 Түспүт сириҥэн өрө көтөн тахсыбыт быһыылаах.
 Хоту диэки хайыһан
 Кыыл дабыдалын суола тайанан көппүт.
 Маны көрөн баран
 Тобус тарбаҕын тосту баттаан
 Туран тойоннуу турда:
 5310 – Уот татай, оҕолоор.
 Бу хайа дойдуттан хамсаан
 Эмиэ туох дойду дьуофатыттан
 Туран кэлбит бэйэкэлэрэ буолуой, оҕолоор?
 Бу хотугу дойдуттан
 Аттаах аймаҕын аннараа өттүттэн,
 Офустаах улууһун унүоргу өттүттэн,

- Уот куптуй куорат хотугу өттүтэн,
 Бу бырах барбыт бырааттаах,
 Дьябыыл барбыт дьахтардаах,
 5320 Кый-барбыт кыыстаах,
 Сөрүөстүгэс уоллаах,
 Өкөр хара дьонноох,
 Тимир тэмэлээт сылгылаах,
 Хахай буурай ынахтаах,
 Харса дьайаан сибиирдээх,
 Хаан барылыкы байхаллаах,
 Хатан буурай хонуулаах,
 Уорааннаах уот муора олбохтоох,
 Онолфонноох онолуку дойдулаах,
 5330 Тимир Хороллообуй ийэлээх.
 Аан Дуурай бухатыыр аҕалаах,
 Илин өттүгэр уот дуксуй тумустаах,
 Кэлин өттүгэр кутаа уот
 Куйбуур кутуруктаах,
 Тоҕус тутуу тутум атахтаах
 Тимир Нуорадьдын диэн баар сурахтааҕа.
 Мин диэтэх киһиэхэ
 Киниттэн атын кыайан-хотон барыам диэн,
 Быдьдьаан-талаан барар санааны сананан
 5340 Кэлиэн сөбө суох кэриннээх этэ.
 Уот татай, оболоор!
 Ити аата эрэйим эбит,
 Бу аата мунгум буоллаҕа.
 Аны маны батыһан
 Кылгас унуохпун
 Ыкка ытыттарыахпар дылы,
 Суон дьонун унуохпун
 Суор тонсуйуор диэри,
 Биир сымыыт ханна сытыйбатай.
 5350 Ир суолун ирдээн,
 Тор суолун тордоон,
 Суол хааны тобулан,
 Ыллык хааны тэлэйэн,
 Амнахтаах аартыкпын эмиэ арыян,

- 127 Көмнөхтөөх суолбун көтөбөн көрдөбүм.
Аанай абам эбит, туонай сүптүм эбит, — диэтэ.
- Били маангы
Тыллаах-өстөөх Хара Кулун атыгар
Хап-бааччы хатана баттаан кэбистэ.
- 5360 Үрдүк мындаатыгар
Үрүң чыычаах курдук
Өрө ыстанан таххан олоро баттаата.
Били хангырбастаах тиэрбэстээх
Абыс өлүү салаалаах айыы сандырыыһа,
Киэнг халлаан сапсылбана
Айыы далбарба кымньыытын
Сулбу охсон ылан,
Атын киэнин күөс-күөс эти
- 5370 Көңүтэ дайбааттаан,
Солуур-солуур эти
Сулларыта охсуолаан,
Суон унуохтарын баһыгар
Туруорута саайталаан айаннаата.
Үүнэр мас
Үрүт өттүнэн көтүттэ,
Сыссар былыты
Алын кырыытынан сүүрэкэлэттэ.
Бэтэрээ өгтө
- 5380 Иирээн-мэнэрик сирин
Ийэтэх кырыытыгар түһэн кэбистэ.
Ойуун-удабан дойдутун
Унуоргу өттүгэр ойутан тийдэ,
Аптаах-дэриэтиньнык сибиирин
Аннараангы кырыытын ааста,
Хотугу дойду буолла,
Уорааннаах уот Тумары байхал оппуона буолла,
Ингэлээх Ингэри далай биэрэгэ буолла.
Маныхаа дылы
- 5390 Сайын диэни самыырынан билэр,
Кыһын диэни кырыатынан билэр,
Күһүнү өксүөнүнэн көрөр,
Сааһы хаксаатынан билэр.
Эмиэ өр айаннаата быһыылаах.

128

- Уот куптуй куорат
 Хотугу өгтүнэн
 Куоһаран түһэн истэ.
 Бу баран иһэн
 Биир сиргэ көрбүтэ –
 Уорааннаах уот муора туорайдаан кэбистэ.
 5400 Үрдүнэн көтүтэр биэрэк кыайан көстүбэтэ,
 Аннынан сургуйар сир суох буолла.
 Хоту баран көрдө –
 Уһугун булбата,
 Собуруу баран көрдө –
 Собуруу уһугун көрбөгө.
 Бэри диэн бэркиһии турда,
 Сөрү диэн сөбө турда.
 Бу, былыр аан дойдутугар эрдэбинэ
 Бухатыыры өлөрбүтэ-сүтэрбитэ баара,
 5410 Ол киһи сүрэхтээх быарын көндөйүттэн
 Үс хаһыытыыр хара суор
 Үөһээ дойдуга үөһээ көшпүттэрэ,
 Онтон икки бастакы суор
 Икки төгүллээн
 Икки төгүл буом-боһол буола сылдыбыттара.
 Абынан тоһуйан
 Албаһынан көрсөн сылдыбыттарын
 Ааһыталаан хаалбыттара баара.
 Маны саныы түстэ, бу туран:
 5420 – Уот татай, оҕолоор!
 Үс суор буолан куоппуттара,
 Кэнники суора обургу,
 Ааһар албаһа,
 Куотар кулан кубулбата
 Субу буолара дуу?
 Бу уорааннаах уот байбал иччитэ
 Соруйан бу боһойдоотоҕо дуу,
 Уот байбал иччитэ диэн
 Бэлэхтэ биэрэн көрүөххэ дуу? – дии санаата.
 5430 Ити гынан баран
 Атыттан түһэ эккирээтэ,
 Сиэллээх кутуругуттан үс сүүмэх кылы

129

Ойо тардан ылла,
Уорааннаах уот байбал диэкки далбаатыы турда.
Бу далбаатыы туран:
– Дьизэ-буо!

Уорааннаах уот муора иччитэ,
Уохтаах кылыннаах*
Отурулла ойун обургу,
5440 Дьэй эрэ, мин диэтэх киһи
Биэс тарбаҕым биэриитэ,
Уон тарбаҕым уунуута буолар күнэ кэллэ.
Хара тыа оттотунан
Ыллыктаах буолуох тустаах,
Диринг далай оттотунан
Биэрэктээх буолуох кэриннээх,
Аһаҕас аартыгы арийан биэрдэргин –
Айаннаан көрүүм этэ,
5450 Көндөй оппуоһу көнүллээн биэрдэргин –
Күүлэйдээн таххыам этэ.

Алтан талаһабын
Анаан тардан биэрдэргин,
Көмүс талаһаны
Ууран тутан биэрдэргин.
Күн улууһугар
Күн улууһа киһи,
Онон эйигиттэн көнүлү көрдөһө
Күртүөннээх биэриим
Үс хара мангаас
5460 Атыыр оҕус сүөһүнү
Бэлэх быраҕар күнүм буолла, – диэн баран,
Үс сүүмэх кылы ылан бырахта.
Маны бу уот муора
Күлүбүрөччи салаан кэбиһэн баран,
Буукса күүһүрэн убайда.
Итинтэн сэрэйэн өйдөттөн ити киһи:
– Хонкуйар хоолдьугар дылы

Суоракка уган ылбыт курдук
Балай мангаас өлүү харгыһа
5470 Хара суорун албаһа эбит буоллаҕа, – диэтэ.
Оччобуна айаҕымсах буолуох тустаах,

- Маны өлөрөр-сүтэрэр эбит буолта буоллар,
 Ааһар албастара бараныа этэ», – дии санаата.
 Итигирдик дии санаан баран,
 Этэ-сангара, эбэрдэлии-куоластыы,
 Ыллыы-туойа турда.
 Маннайгы хоһооно маннык:
 130 – Үс өлүү хараарар хара дыһансах кыыла
 5480 Эргичийэн көрөр уоттаах
 Эриэн мөбөй кыыла обургу,
 Чэй эрэ, эн айаххар аналлаах,
 Эн суон куолайгар оҥоһуулаах,
 Сымара таас куттаххар
 Сытыйа кэлбит
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
 Күн киһитэ ханна көтүөмүй,
 Айыы киһитэ ханна ааһыамый,
 5490 Аллараа сыһааххын аллараа дойдуга
 Таннары намылытан түһэр эрэ,
 Үөһээ чөмчөкөбүн үөһээ
 Үрдүк хара аартыгын
 Үөмэр үрдүк мындаатыгар
 Өрө аньһан таһаарангын
 Күлүүстээн тут эрэ.
 Дьэ айаххын ат,
 Хараххын көр,
 Мин диэтэх киһи аттыын бэйэлиин
 Сыр гынар сыһалаах,
 5500 Хар гынар хара хааннаах
 Албан дыһаһа ааттаах киһи кэллим.
 Биэс уон билир тиискэр,
 Бэргэһэ буолар киһибин,
 Уон одулуун хара тиискэр,
 Уурумдью отто дойду уйгута
 Бэйэбинэн оҥоһуллан кэллим,
 Дьэ, кытаат эрэ! – диэтэ.
 131 Били умайа турар уот муора
 Баһыттан атабыттан
 5510 Бардыгыначчы умулларга дылы гынна,

Хаһыытаан хабырынар
 Харгыйа хаан аартык айабын саҕа
 Айах быһыыта арылынна.
 Маны көрөн баран
 Биһиги киһибит аттыын бэйэлиин
 Үс күннүк сиргэ
 Кэннинэн чугуруйан турда.

Бу туран баран
 Хаһыытыы-үөгүлүү түстэ.
 5520 Үлүскэннээх үлүгэрдик үүнүн тутуста,
 Хатан үлүгэрдик хаһыытыы түстэ.
 Атын кытаанактык кымныылаата.
 Ат ол дойду сытар ынах саҕа
 Сымара тааһыттан тэбинэн кэбистэ,
 Күрбүү көмүс кынатын
 Кыптыыйдаан кэбистэ,
 Били кыыл айабын үтүн устун баран
 Аттыын бэйэлиин сулбу ойон түстүлэр.
 Түстүлэр да, куртабын түгэбиттэн ингиннилэр.

5530 Маныаха бу кыыл
 Үөһээ-аллараа сынгаабын төлүтэ түһэттээн
 Аттаах киһини ыстыах буолбута,
 Аннараатах диэкки аһан хаалбыттар эбит ээ,
 Сынгаабын тыаһа
 Икки суоруна таас хайа
 Утарыта быстан түспүтүн курдук
 «Лаас» гына сыһа ыстаан кэбистэ,
 Кураанабы ытыран хаалла.

132

Бу киһи бу киирэн
 5540 Саар булгуньнях курдук
 Сарайа тыллан барда,
 Туой булгуньнях курдук
 Туолла үллэн табыста.
 Аттыын бэйэлиин улааттылар,
 Били эриэн моҕой кыыл да буоллар,
 Киспэтэ туолан барда,
 Кэрин бодото кыараан барда,
 Тыына-быара кылгаан истэ.
 Өбүргүү-өбүргүү төттөрү таһаараары

- 5550 Кулгуйан хотуолаан көрдө.
Туох да иһин бэттэх диэкки биллибэт дьон буоллулар,
Түрдэстэ түһэ-түһэ
Эмэхэтинэн үннэ сатаата,
Туох да иһин кэннин диэкки
Кэлбэт дьон буоллулар.
Субу сыдьдьан
Сэттэ болгуоттан чээрэлээн ылбыт,
Кыын быатын быһыта сүүрэ сылдыар,
Тэриэккэлээх эти сэттэтэ эргийэр
- 5560 Быһыйа быһахтаах этэ,
Мантыкатын сулбу сүүдүйэ баттаан ылла,
Иһин-үөһүн
Тута-тута турута быһа сырытта.
Кини да буоллар
Ис өттүгэр сүрэхтээх быардаах эбит,
Сүрэбин оттотунан туора быһан ылла,
Хараарар хара быарын
Хайа баттаан кэбистэ,
Чиккэйэр сиһин үөһүн
- 5570 Оттотунан быһа баттаан кэбистэ,
Өлөн хаалла.
Сир сириэн буола түстэ,
Дойду дойдунан буола түстэ,
Уот муора диэн ханна да суох эбит.

6

133

- Итини ааһан
Түгэбэ биллибэт Түмэри байбал
Устата биллибэт Уот муора
Биэрэгэр* тийдэ да,
Итиннэ тийэн хааттаран хаалан
- 5580 Эргийэ хаамтара сырытта эмиэ.
Бу сырыттабына
Үөһээ былыт быһын диэкки
Бэт куһаҕан сангалаах
Кини сангата сангарар.
– Эчикээйиэм, эчикээйиэм,
Сэттэ уон эйиэн эйиэхсит

- 5590 Киирэр биэрэгэр дьиэлээх,
Абыс уон айгыстар айыһыт
Дьяарбангын айаар арбахтаах,
Тобус уон суккуллан түһэр
Хотой иэйээхсит
Оппуоһун ааныгар олобурбут,
Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
Сылгы уола Дыбрай бухатыыр,
Отто оноруулаах дойдутун
Букатын төрөөбүт буолунай бухатыыра,
Тойокоом, тойокоом, тохтоо-болбой эрэ!
Мин диэтэх киһини
- 5600 Кимниий-хайабыный диэтэргин,
Сэттэ ырыалаах былыт кыһа
Ырыа Бээбийдээн мин буолабын.
Былыргы дьылга, урукку хонукка
Сүрдээх сүүнэ Сүнг Дьяаһын бухатыыр
Сүлдүүлээх сүрэхтээх быарын
Хостуу тардан ылангын
Албан ааппын ааттаабытын,
Дьоһун сурахпын суражалаабытын.
Мааны-күндү онгоронгун
Үөһээ дойдуга аяхпар бырабан биэрбитинг,
- 5610 Куурбут тумуспун уунуохтаабытын,
Хатырбыт аяхпын ньалбарыппытын,
Луо-хаан куртабым буолугуйбута.
Сири-хаан куртабым сириэдийбитэ.
Ол үтүөтүгэр оҕобор, эйиэхэбэ, этэн биэрэбин:
Урааннаах уот байбал биэрэгин туппут
Уоттаах Отурулла ойун обургу
Тобус уон мастаах онгочо оностунан
Билигин киһини туораппыта,
Ону кэтэс.
- 5620 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аккын
Аан дойдугар бар диэнгин
Атааран кэбиһэ тат.
Ол атааран барангын
Отурулла ойун онгочотугар олоронгун
Унуоргу биэрэгин булан көр эрэ.

- Ол буллахына
Тобус былас
Уот дуксуур тумустаах,
Сэтгэ уон былас
- 5630 Тимир дэлэкиир кынаттаах,
Отут быластаах
Кутаа уот сугсурба кутуруктаах
Тимир Нуорадьдын бухатыыр
Олорор оппуоһа диэн
Тимир күкүр таас хайа үрдүгэр
Бур-бур буруо тахсыаҕа.
Эн диэтэх киһи,
Куотар кубулҕат бэйэн киэнэ буоллаҕа,
Аһар албас обургу баһын билиэ дии саныыбын,
- 5640 Ирингэ мэйиилээх
Иэдьигэй эттээх,
Тохтор субай хааннаах
Отто дойду оҕото
Утары көрөн туран
Кыайан охсуспатах киһитэ,
Бэйэбин бэйэн билин.
Өрөгөй бөбөн үрдээтин!
Соргу бөбөн улааттын!
Алгыһым тийдин,
- 5650 Мин диэтэх киһи
Инним-кэнним биллибэт.
Саныырым эрэ айабым иннэ,
Куудьуйарым эрэ куолайым уунуоҕа.
Кэнэбэһин кэнэбэс
Кыайдаххына-хоттоххуна,
Биирдэ эмэтэ биэрэрин курдук
Биэрэр буолаар эрэ,
Быдан тэгэл быралыччы бырастыы! – диэтэ.
- 134 Ити киһи итини истэн баран
- 5660 Атыттан түһэ экирээтэ,
Атын сиэллээх кутуругуттан
Үс сүүмэх кылы тары тардан ылан
Хангас хармааныгар аньһан кэбистэ.
– Дьизэ-буо!

- Дьоллоох соргулаах сонобоһум оҕотоо,
 Абыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөнгүөннээх
 Амыл-намыл алааскар,
 Айгыр-силик алаһаҕар
 5670 Айаннаан тийэр буолаар.
 Харабын уччуххайданнын,
 Харын быгчыннаннын,
 Хара сиэлин ханыыластын,
 Онгочо көмүс кутуругун добордостун,
 Хат таманнан,
 Халын хаһалан,
 Суон сааллан!
 Быралыччы бырасты! – диэн баран
 Атынаан уурастылар, сылластылар.
 5680 Атын бытан кэбистэ.
 Ити уорааннаах уот муораны
 Халааньны хаама сырытта.
 Бу сыдьдьан иһиттэбинэ
 Уу тыаһа диэн күллүргэс,
 Эрдии тыаһа тингиргэс,
 Онгочотугар олорбут лиэһэй киһи
 Килэрийэр бэрдин курдук,
 Адьарай киһи атамаан бэрдин курдук,
 Онгочото син икки өтгүнэн эрдиилээх быһыылаах.
 5690 Икки эрдии туттабын
 Соботох хомуһуннаах куорай далаан ытыһынан
 Бобуччу туппут.
 Эрдэн тингийэн-таныйан иһэр ээ киһи бөбө.
 Бу иһэн соботох да буоллар сангара-ингэрэ иһэр:
 – Һуой-һуой, һуот-татай, оҕолоор!
 Бу идэмэрдээх илин халлаан уола,
 Ыйдангалаах ытык халлаан ыччата,
 Буолунай бухатыыра
 Тимир Нуорадьдыны туораттым эбээт, добоор!
 5700 Бу баҕадыкаан кийи диэн
 Кокуоска эрэйбэт киһи.
 Бэйикэй-бэйикэй!
 Төһөнөр күннээх буоллаххына,

136

- Эн да буолларгын,
 Ыар дьыппа тылы этиэбим,
 Ыарахан санааны саныабым.
 Куурбут тумсубун уунохтаабат,
 Хатырбыт айахпын ньулбарыппат
 Бу үлүгэр уорааннаах уот муораба
 5710 Күнүстэри-түүннэри сыдьдьар эрэйдээххэ
 Тугу да билбэккэ
 Бэрээдэгэ суох сылдьалларыттан
 Ойоҕоһо да тостубат,
 Сырайа да сааппат,
 Былыр-былыргыттан
 Кини бэйэлээх киһи
 Сырытта эни, сыдьдьыбата эни.
 Иньньэ диир санга баар,
 Туох да бокуой суох
 5720 Эрдэн баллырбатын,
 Уун-утары бу тийэн кэллэ.
 Бу кэлэн оппуоһугар утары
 Аньньынан кэбиһэн баран
 Бу курдук диэн сангалаах:
 – Һой-буйака,
 Киирэр иэйиэхсит биэрэгэр дьиэлээх,
 Тахсар айыыһыт дьаарбангар арбахтаах,
 Суккуллан түһэр хотой иэйиэхсит
 Оппуоһугар олохтоох,
 5730 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр,
 Туспа дойду кулубата,
 Атын аркыыба абата,
 Чиэски сибиир кинээһэ,
 Дорообо бокулуон, добоор!
 Ким дорооболостун диэтэргин,
 Уорааннаах уот муора иччитэ
 Уот Кудулу эмээхсин ийэлээх этим,
 Хаан-байбал иччитэ буолбут
 5740 Аан Дуурай офоньньор аҕалаах баарым,
 Бэйэм буоллахпына
 Аан Дуурай офоньньор улахан уола

- Уот муора биэрэгин кэтииргэ,
 Кэлбиттэн бэрихиннэрэн аһырга
 Аналламмыт киһи этим,
 Уот муора оппуохун тутарга
 Онгоһуллубут киһибин.
 Маны ким онгорбутай диэтэргин,
 Абыс бииһин ууһун
 5750 Баһын билбит,
 Тобус бииһин ууһун
 Сокуонун тупшут,
 Дьулурбаннаах дьулурба хара диэн
 Үнгэр муоспут,
 Күлэр сүнньүбүт
 Анаан-минээн ыппыт киһилэрэбин.
 Дьэ, добоор,
 Айыы сири
 Ааттаах киһитэ буоллабын,
 5760 Күн улууһун
 Күөгэйэр үтүөтэ буоллабын,
 Күлэр сүнньүһүн тупшут
 Күөгэйэр үтүөтэ сурахтаабын,
 Туюхтааххыный-ханныктааххыный,
 Айахха бырабан биэрэр
 Астаах киһи буолаайабын,
 Күөмэйгэ бырабар
 Үтүө үптээх киһи буолаайабын,
 Абыс саха ааттаахтара,
 5770 Тобус саха туйгуннара
 Кэллилэр-бардылар эминэ тугуй,
 Айыытын аймаҕа аһаталлар этэ,
 Абааһытын аймаҕыттан
 Абааһыта аһыйах буолуо,
 Тугу да сизэбэтэбим сэттэ хонно,
 Адьас аһаабатабым абыс хонно, — диэн баран
 Илиитин тоһуйар,
 Илиитэ соботох этэ буолан баран,
 5780 Үс сүргүөхтээх тимир сөмүйэтин
 Сарбас гына уунна.

137

Онуоха биһиги киһибит
 Тыллаах-өстөөх буола турда:
 – Дьэ-буо,
 Мин диэтэх киһи эн обургуга
 Хайдах кураанах сыдьдьахпыный,
 Биэрэк бэрдэ буоллабын дии,
 Уон тарбахпынан
 Уунар күнүм буолла,
 Биэс тарбахпынан
 5790 Биэрэр күнүм буолла,
 Үс хара маңаас атыыр обус сүөһүнү
 Эйиэхэ айаххар анаан аҕаллым,
 Биэрэги чиэрэстээрэй диэммин,
 Муораны унуордаарай диэммин,
 Эн диэтэх киһиэхэ
 Үс үнэр хара күлүккэр
 Үнэн-сүктэн
 Сүгүрүйэ-боҕуйа турабын.

5790

5800

Дьэ илиигин уун,
 Хараххын көр.
 Сотон мадьайыар дылы,
 Түөһүҥ мөтөйүөр дылы,
 Төгүрүк ытыспынан
 Түөрэхтиир кэриэтэ,
 Кэттэгэй ытыспынан
 Кэбиһэн эрэбин, – диэн баран,
 Хангас илиитинэн

5810

Хангас хаппарыттан ылан
 Үс сүүмэх кылы ылан,
 «Үс хара маңаас
 Атыыр обус буол» – диэн
 Абааһы киһиэхэ ылан бырахта.
 Ол баран түөһүгэр түстэ,
 Үс дьүһүннээх сүөһү буолан
 Түөһүгэр көтөбүллэ түстэ.
 Баран били сүөһүтүн
 Көтөхпүтүнэн олоро түстэ.

138

Дьэ аһаата-сиэтэ,
 Элэдэһин-дуоһун ыйыһынна,

- 5820 Элэй-балай ыстаата,
 Бэрт өр гыммата –
 Сотору бүтэрдэ:
 «Тойокоом, тойокоом!
 Онгочобо киирэн омор эрэ!» – диэтэ.
 Бэйэтэ онгочобут хаба отготугар оморон кэбистэ,
 Бэйэтэ отготунан иэччэхтээх эрдиитин
 Куорай далаан ытыһынан хомуйа тутта.
 Дьэ эрдэн тиниргэтии да танырбатыы буолла,
 Улуу муора уута
- 5830 Түллэнниэр дылы тардар эбит,
 Аан дойдутун уутун дыаккылдытта,
 Муора уута барылас буолла,
 Эрдии тыаһа тингинэс буолла.
 Били баҕады көхсүн тыаһа
 Тиниргэчи ынчыктаан татта,
 Дьэ таннары тингийэн
 Туһааннаах тус хоту диэки бара турда.
 Унуоргу өттүгэр,
 Алдьархайдаах аартыгар,
- 5840 Содуомнаах оппуоһугар,
 Иэдээннээх биэрэгэр
 Онгочотун тийэн хантаччы астаран кэбистэ.
- 139 Маныха биһи киһибит
 Биэрэгэр ыстанан табыста.
 Онгочотугар оморбутунан эрэн
 Бу абааһы киһитэ
 Сангалаах-ингэлээх буола омордо:
 – Ыят-татай, эминэ тутуй, оҕолоор,
 Улаатыгар, улаатыгар, оҕолоор,
- 5850 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах
 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр,
 Тойонноотор тойонуом,
 Оҕолоотор оҕом,
 Дьэ эрэ, өрөгөйүн үрдээтин,
 Талаан бөбөн көтөбүлүннүн!
 Тоҕус саһааннаах
 Уот Хороллоомуй эмээхсин ийэлээх,

- Адьарай бастыга
 Тимир Хомурдуостай офоньнор ағалаах,
 5860 Илин өттүгэр үс быластаах
 Кутаа уот куорма кутуруктаах,
 Тобус тутум атахтаах
 Тимир Нуоралдын бухатыыры
 Былыр-былыргыттан
 Онгорбут айыытыгар
 Сэтэ-сэлээнэ сиппитэ буолуо дии саныыбын.
 Сэмэтэ-сунхата туолбута буолуо,
 Күн улуунун күөмчүлээбит күтүр этэ,
 Айыы улуунун атабаастаабыт баҕады этэ.
 5870 Былыр-былыргыттан
 Мин эрэйдээби
 Иннигэр-кэннигэр
 Илби-салбы көтүтгэ ини,
 Бухатыырынан дьулатан,
 Күүһүнэн кутгаан
 Көңүлүнэн сырытта ини,
 Кэнсэ эрэйдээх —
 Кэтэхэ сатаабытым этэ да,
 Күн бүгүнүгэр дылы
 5880 Кэбиһэн биэрэ илик,
 Манаһа сатаатым да,
 Маарынҥыга дылы
 Бырабан биэрэ илик,
 Оттотуттан охсоммун
 Киһи уйадыппат киһитэ буолуо,
 Анныттан алдыатанҥын
 Хайабаһы булуонг суоҕа,
 Дьэ, сэгэттэйим,
 Мин тугу билиэмий,
 5890 Бэйэбин бэйэнг билин,
 Быралыччы бырастыы,
 Төһнөргөр киһи буоллаххына,
 Миигиннэн да кэллэххинэ,
 Хас көрдөбүм аайы
 Ас көрдүөм суоҕа — диэтэ.

7

140

Биһи киһибит

Тус хоту диэкки
Илэ бэйэтинэн сүүрдэ,
Бу сүүрэн иһэн
5900 Хоту диэкки өйдөөн көрөн истэ,
Көбөрөр күөх муора
Хабыллар хаба оттотуттан быһыылаах,
Сүрдээх сүүнэ улахан
Күтүр таас хайа
Өрө үүнэн тахсан турара баар эбит.
Хабыллар хаба оттотунан
Үөһээ таллан таас буурай оройо
Хайа ыстаммыкка дылы буолан көстөр.
Маны көрбүтэ –

5910

Сүрдээх куһаҥан хап-хара,
Сүрдээх хара дьүһүннээх төлөн,
Хара буруо күдээрийэн тахсарга дылы гынар.
Маны көрөн баран
Биһиги киһибит
Бу Тимир Нуоралдьын обургу
Күлэр хара уоруга
Субу олордоҕо дии диэтэ,
Үнкүрүс гына түстэ,
Күөлэһис гына түстэ.

5920

Аҥаарыйар атыыр өксөкү кыыл
Аҥаарыйар бастыг үтүө дьүһүннээбэ буолан,
Үөһээ дойду диэкки
Суксурба хара халлаанын
Өрө көтөн дьирибинэйэн табыста.
Били хара күдэн буруо
Хабыллар хаба оттотунан
Кынатын кыптыыйды тытан кэбиһэн баран
Суос-соҕотохто үөлэһин үүтүнэн
Таннары сурулаан түстэ,

5930

Тимир килэнсэ дьиэтигэр көтөн түстэ.

141

Бу киирэн бэйэтэ-бэйэтинэн буола түстэ.
Бу киирэн көрбүтэ –
Абыс былас суһуохтаах Айталы Куону

- Тимир быаннан оттотунан быһа курдаан,
Тимир килэнсэ истиэнэтигэр
Тимир быаннан эпсэри кэлгийэн кээспит.
Дьэ, манна
Икки айыы киһитэ көссүһэ түстүлэр.
Биһи киһибит эттэ:
- 5940 – Дьэ, добоор,
Урут кэлэн билбит-көрбүт киһи
Сүбэлээ-соргулаа, хайтах гынабыт?»
Сүүс киһи сүбэтэ диэн сүбэлэхэ олордулар,
Отут киһи соргута диэн
Соргулаһа олордулар.
Биһи киһибит
Дьахтары кэлгийбит быаларын тууран,
Быһыта тыытан кэбиһээри гынна.
- 142 «Дьэ бэйи, тохтоо эрэ,
5950 Мантыкатын быһыта тыытан кэбистэхпитинэ,
Сатаан кэпсэтиэхпит суоҕа.
Ирингэ мэйиилээх,
Иэдьэгэй эттээх,
Иэгэйэр икки атахтаах,
Отто дойду киһитэ
Кыайан сатаан,
Тэннэхэн сэндэйдэхэн охсуспатах
Киһитэ быһыылаах эбит.
- 5960 Маны биһиги куотан даҕаны,
Саһан даҕаны
Харыс устата
Халбарыйар сирбит суох быһыылаах.
Бэйэтэ буоллабына миигин ойохтоноору,
Бий отут хонугар быһа муннаата.
Ону мин
Аһар алып албасынан,
Куотар үрүт кубулбаппынан
Отут атыыр оҕус үөл тириитин
Отут хонукка куустардым,
- 5970 Бу отут үөл тириини
Отут хонукка кини ойохтонно,
Ньяассын курдук

- Имиллэн хаалыар диэри ойохтонно,
 Бу гынан баран
 Килэгир тимир истиэнэтигэр
 Сэбин-сэбиргэлин
 Оттотунан булгу көтөн кээспит,
 Дьахтарга туттар сэбэ
 Бу киһи гиэнэ суох буолбут ээ,
 5980 Ол наадатынан
 «Сэп-сэбиргэл онотторо бардым», – диэн
 Бэбэһээ барбыта,
 Ол барарыгар тыл этэ-этэ барбыт:
 «Курбунмуттан куустаттарыам,
 Биэс болгуонан бэйэлэтиэм,
 Сэттэ болгуонан сэлээппэ онотторуом,
 Хорболдьунунан куолайдатыам,
 Аны үс хонон баран
 5990 Халлааны сырдата татыйык чыычаахпар,
 Күммүн таһаарар күөрэгэйбэр
 Көстө кэлиэм буоллаба» – диэбитэ.
 Маны хайдах гыныахха сөбүй диэн
 Икки айыы дьоно сүбэлэспиттэр.
 Дьахтар этэр эбит:
 Хайа астахха
 Хаан тахсыбат киһитэ буолуо,
 Дьөлө астахха
 Симэһин сүүрбэт киһитэ буолуо,
 Арай эн буолуох этин,
 6000 Мин баҕа санаабар,
 Устата үөмэр үс саһааннаах,
 Үс өтгүнэн кырыылаах
 Үрүң көмүс үөрбэ буолан
 Оһох энээригэр
 Сыстан туран көрөөр эрэ,
 Аны икки хонон баран кэлиэбэ
 Эн тураргын билиэбэ, – диир.

8

Биһи киһибит
 Үңкүрүс-күөлэһис гына түстэ –

- 6010 Ухуна үс саһааннаах,
 Үс өтгүнэн кырыылаах
 Үрүң көмүс үөрбэ буолан
 Оһоһо сыстан саһан турда.
 Бу туран иһиттэбинэ,
 Үөлэс үүтүн устун
 Абааһы бухатыырын сангатын дуораана бу иһэр:
 – Дьэ буйака-буйака,
 Үс ини-бии өлүү бичик,
 Кытатай бахсы Кыыра-Даххан,
- 6020 Хара салгылла,
 Өлүү-бүдүүк уустарыгар тийэммин
 Били өлүүньнүүк сэппин оноттордум эбээт.
 Күөттээни уус обургу
 Күөттээн биэрдэ,
 Кытатай бахсы
 Кытардан биэрдэ,
 Балтаанай уус
 Балталаан биэрдэ,
 Нарын уус таптайда,
- 6030 Алынгычаан уус аалла,
 Дьэ, күнү таһаарар күөрэгэйбэр
 Халлааны сырдатар татыйыкпар,
 Ырыалаах-тойуктаах чооруоһум оботугар,
 Кылбардыыр чыычаахпар иһэбин эбээт.
 Үөрүүлээх-көтүүлээх,
 Үчүгэй үтүө күнүм
 Үөскээтэбэ буолуо, – диэтэ.
- 144 Бу диэн баран кини обургу
 Төһө да хачча да гыммата,
- 6040 Таллан куоҕас кыыл
 Аңаарыйар атыыр буура буолан
 Үөлэһин үүтүнэн соботохто
 Таннары куугунаан түстэ.
 Ити киирэн:
 «Күммүн таһаарар күөрэгэйиэм,
 Халлааммын сырдатар сангалаах
 Татыйык чыычаабыам,
 Тураахтыгыгын дуу, доҕоруом?»

- 6050 Үс төгүл түнгнэри холоруктаата,
Ити гынан баран
Уруккута-уруккутунан,
Бэйэтэ-бэйэтинэн киһи буолла.
Сирэйин хаба оттотугар баар
Улуу обус сыарбатын курдук
Оңгою сытыйбыт соботох таныы үүттээх,
Онон сытырбалаан көрдө.
– Дьэ, күнү таһаарар күөрэгэйим,
Туох үчүгэй үтүө
- 6060 Миньньигэс сыта кэлэр, доборуом,
Дьэ, чыычаабыам, куһаҥан битим
Тоҕо аҕай быһыта тыыттаҕай?
Дьахтар эттэ:
– Дьэ, күн дьүөгээм,
Көмүс доборуом,
Эйигиннээбэр бэйэм бэккэ куттанан олоробун,
Эн обургу тимир быанан
Оттобунан бобо тардангын,
Килэгир тимир истиэнэбэ
- 6070 Кэлгиэлээх буоламмын куотуох киһи
Хаамыы устата халбарыйар
Бағалаах буолан турар,
Уллунгах устата уларыйар
Улахан суол буолан турабын.
Кут бөбөм
Куттахпар түһэн турар.
Эн барбытын кэннэ
Биир хонон баран
Үөлэспит үүтүнэн
Үөрбэ кэлэн түспүтэ.
- 6080 Ол түһэн баран
Оһохпут энгээригэр
Өйөнөн турар быһыылаах,
Ону барангын оттотуттан тутангын
Тоһута тэпсэрдии сорунар буолаайабын,
Доһорум эрэ буолларгын,
Ийэбэр эппэтэх иһирэх тылбын,
Аҕабар эппэтэх амарах өспүн

- 6090 Өйдөөн-дүүллээн тур,
Сүбэтэ сөксүйүөх,
Санаата саксийых.
Санаабычча-өйдөөбүччэ хамсанабыт диэн
Бэйэбитин былдыатыахпыт,
Абааһы да улууһуттан кэлбитин
Бэйэм билбэккэ олоробун,
Үөһээ үлүгэрдээх да улууһуттан
Үөһэ үлүһүйэн түспүтүн
Кыайан өйдөөбөккө олоробун,
Аллараа алдыархайдаах да аймағыттан
Хамсаан халбарыйан тахсыбытын
- 6100 Кыайан сыаналаабакка турабын,
Эн обургу,
Күн дьүөгэм,
Көмүс доборум,
Тэллэххэ сытар тэннээх кэргэним,
Хоонньоһо сытар холоонноох доборум,
Тараһабар таралыйар табаарыһым,
Үрдүбэр үнкүрүйэр үөлээннээбим буоллабын,
Сүүс киһи сүбэтин
Сүбэлэһиэх эрэ,
- 6110 Отут киһи соргутун
Соргулаһан көрүөх.
Бу кэдэрги кэлгийбит
Бөбө тимир быабын
Кэлэнгин төлөрүтэн көр.
Мин, айыы киһитэ ааттаах киһи,
Күөгэйэр күн улууһа дьүһүннээх киһи
Кинини бараммын
Иһиллээн-чинчийэн көрүүм эрэ,
Сүрдээх кутталлаах, ынырыктаах сэп
- 6120 Киирэн турар быһыылаах,
Бэйэбин былдыатыан,
Бэккэ сэрэн эрэ, — диэтэ.
- 146 Ону истэн баран:
— Оо, айыым аймахтара,
Күнүм улуустара
Былыр-былыргыттан даһаны

- 6130 Бэт үтүө өйдөөх,
Бэт сайафас санаалаах буолаллар этэ.
Ол иһин ити сүбэлээтэбэ-амалаатаба
Үчүгэйин-үтүөтүн баһаһын!
Ити миигин өлөн-сүтэн хаалыа диэн,
Харыһыйан, сэрэн, диэхтиир ээ,
Обом отут хонукка хооньньоспутугар
Таптаабыт да эбит, оҕолоор, – диэтэ.
Ол гынан баран
Суодабыс гынан тийэн
Бөбө тимир быатын
Быһыта тыытан кэлгиэтин сүөрэн кэбистэ,
Ити гынан баран:
- 6140 – Кукаам, мин ханна туруомуй,
Сэрэн диэбитинг ээ,
Айыы аймаба киһи,
Эн өйдөөх киһи,
Дьэ-эрэ, баран иһиллээн көр эрэ,
Аллараттан ааттаан тахсыбыт
Баһайы үөрбэ турар дуу,
Үөһэттэн түспүт үөрбэ дуу, – диэтэ.
Айыы дьахтара эттэ:
- 6150 – Дьэ, күн дьүөгээм,
Чинчийэн көрөн бараммын
Үөһэттэн түспүт буоллабына
Бири сүбэлиэбим,
Алларааттан тахсыбыт буоллабына
Бири сүбэлиэбим, – диэтэ.
Дьэ үөһэ-аллараа тутуталаан көрдө,
Бу гынан баран
Абааһытыгар туппутунан туран кэпсээтэ:
– Дьэ ыраах ыырдаах киһи кэлбит,
Туспа дойдулаах ураанхай эбит,
- 6160 Киһиттэн да атын эбит,
Абааһыттан да атын эбит.
Кинкиниир киэн халлаан гиэнэ
Ингсэлээх дьалына* буолбут,
Үрдүк халлаан гиэнэ
Мүччүргэннээх үөрбэтэ буолбут

- 6170 Үрүнг көмүс үөрбэ эбит.
 Маны алгыһын таба этэн
 Үөһэ үрүт дыалыныгар
 Өрө кыйдыахха сөптөөх
 Үөрбэ эбит,
 Онтон атыннга тоһута тэпсибитинг да иннигэр
 Быстар тыынын кыайан көрбөтүм.
 Элбэх гыннахха
 Элбэх үөрбэ буоссу.
 Куотар халлаан гиэнэ
 Кубулҕаттаах дьэллик дьиибэтэ
 Бу буолар эбит.
 Айыы киһитэ ааттаах киһи
 Айылаабын мин албаан көрүүм бастаан,
 6180 Эн миигин үтүктэн көрөөр эрэ,
 Туох диирбин барытын – диэтэ.
 148 Дьахтар үөрбэтин туппутунан
 Холумтаныгар өрө ыттан табыста.
 Абааһытын: «Кэл эрэ бэттэх,
 Мин аттыбар», – диэтэ.
 Абааһы били холумтаныгар
 Суодабыс гынан табыста.
 Дьахтар: «Дьэ-буо», – диир,
 Абааһы ону үтүктэн «Дьэ-буо» диэтэ.
 6190 – Үрүнг көмүс үөрбэ,
 Өрөгөйдөөх үөрбэ,
 Туос арангалаабынан,
 Торҕо сииктээбинэн
 Үөһээ дойдуга
 Өрө көтөн тахсангын,
 Ыраах сириэн ыырданангын,
 Тэйиччи сириэн тэлэкэчий эрэ!
 Ол тийэн барангын
 Тоҕус саһааннаах
 6200 Уот Хороллобуй ийэлээх
 Тимир Хомурдуостай аҕалаах,
 Уот дуксуй тумустаах,
 Күөх салахай тыыннаах,
 Кутаа уот куорма кутуруктаах,

149

- Тобус тутум атахтаах
 Тимир Нуорадьдын бухатыры
 Эргийэр киинигэр
 Төбөтүн оройо буоллаҕа диэнгин
 Таннары өнгөйөн көрөөр эрэ.
- 6210 Маны абааһы уола
 Барытын үтүктэн иһэр.
 Ол гынан баран
 Бэйэтэ эмиэ эттэ:
 – Оот-татай, оҕолоор,
 Хайдах-хайдах дойдунуй, добоор, – диэтэ.
 Дьахтар:
 – Үрүҥ сүньһүнэн,
 Сүрдүүлээх сүрэбинэн,
 Хара быарынан,
- 6220 Чиккэйэн турар сиһин үөһүнэн
 Эмэхэтин үүтүнэн
 Курдаттыы сүүрэн түһүөхтүн,
 Төһөлөөх хаччалаах буолуой, – диэн баран
 Үөрбэтин абааһытыгар туттарда.
 – Мэ эрэ, добоор, – диэтэ.
 Абааһы сап гыннаран ылла.
 – Кыайар-хотор киһи, маны эн бырах эрэ,
 Дьэ үчүгэйдик «кый» диэн бырах диэтэ.
 Тимир Нуорадьдын «кый» диэн баран
- 6230 Үөлэс үүтүнэн
 Өрө быраҕан кыгынатта,
 Үс күннүк сири
 Өрө быраҕан таһаарда.
 Бу бырахпытын гиэҥнэ,
 Дьахтар эттэ:
 – Били баҕайы сэп
 Хайа диэки халбарыйда,
 Үөлэскэ төбөбүн угангын
 Көрөн хаал эрэ! – диэтэ
- 6240 Онуоха үөлэһин үүтүнэн
 Баһын батары биэрдэ,
 Ол туран аҕыйахтык сангара турда:
 – Ким билэр, добоор,

150

- Тоҗо эрэ үчүгэйдик астымматым,
 Куһаҗан ханнык эрэ
 Халы-мааргы тойугу
 Туойдубут ээ, бадаҗа.
 Иньньэ диэн баран
 Көрө сатаан эрдэбинэ,
 6250 Үрүң көмүс үөрбэ
 Үс күннүк сиртэн
 Таннары түһэн кылыһыйан кэллэ,
 Төбөтүн оройунан
 Үрүң сүньһүн үүтүн устун
 Сүрэбин тобулу сүүрэн,
 Хааннаах хара быарын хайа түһэн,
 Чиккэйэн турар
 Сииһин үөһүн быһа түһэн
 6260 Эмэһэтин үүтүнэн
 Курдаттыы сүүрэн табыста.
 Тиэрэ баран түстэ да,
 Онно өлөн хаалла.
- 151 Айыы дьонноро
 Хара тыыннарын харыйданнылар,
 Үрүң тыыннарын өллөйдөннүлэр,
 Үөрүү-көтүү буолла,
 Харанга хаайыыттан халбарыйдылар,
 Суон түрмэттэн төлөрүйдүлэр.
 Үңкүрүс гына түстүлэр,
 6270 Таптайыы көмүс дабыдалланнылар,
 Кутуу көмүс хотоҗойдоннулар,
 Мөһүүрэ көмүс түүлээх,
 Өлбүргэлээх үрүң көмүс өгнөөх,
 Тордохтоох хоноруулаах,
 Аранас* көмүс кутуруктаах,
 Кылбайар кыһыл көмүс
 Хобо чуораан чымыдааллаах
 Аан дойдуларын диэкки айаннаан,
 Абыс былас
 6280 Аалай солко сүһүохтаах
 Айталы Куо диэн дьахтар бастаата,
 Тыллаах-өстөөх Хара Кулун аттаах

- 152 Сылгы уола Дыбрай бухатыыр
Кэнники буолла.
Бу гынан баран
Абааһы сибиирин халлаана –
Күдэрик хара халлааны,
Үрдүк өрөһөтүгэр
Өрө көтөн табыстылар,
6290 Абааһы сирин
Айыы сирин икки ардыгар
Үс нүрүс маҕан халлаан
Отто туонатыгар,
Соҕотохто таннары сурулаан түстүлэр,
Эмиэ да өрө көтөн тахсан истилэр,
Кинкиниир киэн халлаан
Кэтит кирбиитин кэтэхтэринэн кэтиэлээтилэр,
Кынаттарын кыптыыйдаатылар,
Орулуос кус кынатын тыаһын курдук
6300 «Куус» гына түстүлэр,
Түүтээбэр чэпчэкистик,
Охтообор түргэнник
Эмдэй-сэмдэй түсүһэн
Айаннаан истилэр.
Уу харахтаах утары көрбөтө,
Уон тынгырахтаах утары ууммата,
Биэс тарбахтаах диэлийбэтэ,
Татаар тыллаах таба эппэтэ,
Мэнийэр бэлиэ бэлэстээх
6310 Сытаан сангарбата,
Саха киһи арҕары көрөн таһаарбат
Саппахтаах сатыы буурай халлааныгар
Өрө көтөн тэһийэн табыстылар.
Саппахтаах сатыы буурай халлаан
Үрүт быллытын үөһээ тоһуутугар
Өрө көтөн табыстылар.
Ити тахсаннар
Былыт үөһээ тоһуутун
Кэтэхтэринэн кэтиэлээн табыстылар,
6320 Кынаттарын кыптыыйдаан бараннар
Абыс иилээх-саҕалаах,

- Атааннаах-мөнгүөnnээх
 Айгыр силик
 Аан ийэ дойдубут эргийэр киинэ,
 Туналыйар ньуура
 Дьокдьойор саала
 Саманан буолаарай диэн,
 Кынаттарын кытыыйды тутан баран,
 Таннары куугунаан түстүлэр.
 6330 Кытыыта биллибэт
 Кыталык кыстыыр,
 Кыырпах сыстыбат
 Кыйдан маҕан кырдалларыгар
 Тулата көстүбэт
 Туруйа тохтуур,
 Тобурах түспэтэх
 Дьулагыр маҕан хонуутугар,
 Айыыһыт арбадьдьыйар
 6340 Араҕас маҕан хонуутугар,
 Иэйиэхсит иэнигийэр
 Иччилээх иэримэ хонуутугар
 Таннары сурулаан түһэн тохтоотулар.

VII

1

- 153 Абыс салаалаах Аал Дууп Мастарыгар
 Өрө хааман табыстылар.
 Ити тахсан тураннар
 Сыппай сиэллээх сылгы сүөһүттэн
 Абыс сүүмэх кылы ыллылар,
 Дьахтар киһи күнү утары
 Эргийэ хааман кэлэн ыллаата:
 6350 – Дьиэ-буо!
 Абыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөнгүөnnээх
 Айгыр силик
 Амыл-намыл алааһым иччитэ
 Кэлэн эриллэр маһа,
 Ийэ хара тиитэ,
 Айыыһыта кэлэн аалынар маһа

- 6360 Абыс салаалаах
 Аал Дууп Мас иччитэ буолбут,
 Оһуор ойуу хоруол
 Аһгарыйар Аан Эскэл
 Айхал Мичик эмээхсин эбэкэм,
 Ким хайа кэллиһ диэтэргин,
 Үрүһ Эриэн тойон оһонһһор аһалаах,
 Эбириэччин баай эмээхсин ийэлээх,
 Абыс былас аалай солко суһуохтаах
 Айталы Куо диэн дыахтар дыаалы киһи
 Аат ааттааммыһ,
 Ат миинһһэммин
- 6370 Дьуон дыаһадыһан кэлэн турабыһ.
 Ол кэлэммин
 Киһи буолар кэскил,
 Саха буолар соргу,
 Сүөһү буолар төлкө
 Буолаарай диэммин
 Ситиһ баайан эрэбин,
 Сиэл ыһаан эрэбин.
 Мин туспар
- 6380 Илин бырааныһ иэйиэхсит буоллун,
 Арһаа бырааныһ айыһһыт буоллун.
 Тыал түспэт
 Сылаас быттыккар кыбытан көр,
 Холорук тохтообот
 Дьоллоох хонноххор хорһотон көр!
 Аас маһан сиэли хоодьдугар баайбыт
 Ыһһах хамыйаһа
 Эбир дыаһыл хамыйаһыһан*
 Ас биэрэн эрэбин.
 «Чуох!» — диэн баран
- 6390 Араһас илгэһи өрө ыһан биэрдэ.
 Ити кэлэн көй кииннэригэр
 Көмүс уйаларыгар,
 Алтан дыаакыр халһаннарыгар,
 Модурууннаах модун хаан
 Боруоктарыһ атыллаатылар.
 Хардаһас маһы

- Хайыта-тырыта сыстылар.
 Араллааннаах аан күнкүй оһохторун
 6400 Үөһээ хабарбатыгар дылы
 Уоту отгон тигинэтэн кэбистилэр.
 Тангалайдаах ыаҕайаҕа
 Маҕан биэни барылаччы ыатылар,
 Кугас биэни куугуначчы ыатылар,
 Ийэ биэни этэттээн ыллылар,
 Улаан сылгыны уйгулаан ыллылар,
 Сириэһиннээх сири иһиккэ
 Күөгүлээх күөмэйи олортулар,
 Синьньэлээх биһэйэбинэн лиһийдилэр,
 6410 Кэрэмэс ойуулаах кэриэн ымыйаҕа,
 Оһуор ойуулаах чороон айахха куттулар,
 Мандар ойуулаах матаарчахха бааралаатылар.
 Дьахтар киһи томторболоох
 Чороон ымыйатын мараччы көтөхтө,
 Сиэл дэлбиргэлээх*
 Эбир хамыйаҕы туора тутта,
 Оттоку туһааннаах тойон өһүөтүн анныгар
 Тобуктаан олордо,
 Ангаар атабын сиртэн үктэннэ,
 Ангаар атабын тобуктаан олордо,
 6420 Сиэл дэлбиргэлээх
 Эбир дьабыл хамыйабын
 Чороонун айаҕар туора уурда,
 Үс төгүл бокулуон уурда уонна
 Бу курдук ырыалаах-тойуктаах буола олордо:
 155 – Дьэ-буо!
 Үүт дьөһүөл аартыктаах
 Аас маҕан сылгы сиэллээх кутуругун
 Арыя баттаабыт курдук
 Маҕан дьаралык аартыктаах,
 6430 Чороон дьуолкалаах,
 Кэриэн эkkээйилээх,
 Хаан дьаралык атыырдаах,
 Сэйбэри маҕан биэлээх,
 Кугас кулун кумаардаах,
 Саалыр кулун сахсырҕалаах,

- Эриэн кулун тигээччилээх,
 Күрэн кулун күүгэстээх.
 Сиргэмтэбинэн сиэдэрэйдээн,
 Хангылынан ханыылаан,
 6440 Элэмэһинэн эгэлгэлээн,
 Кугас сылгынан булкуурдаан,
 Уйгулаах орто дойдуга
 Сылгы-сүөһү кутун-сүрүн
 Орто дойдуга уруйдаан биэрээччи
 Түүлээх түһүлгэ,
 Араҕас далбарга
 Уордаах Дьөһөгөй тойон эһэбит,
 Албан ааккын ааттаан,
 Дьоһун сураххын сураан,
 6450 Эн тускун диэн
 Кэнники төрүүр кэнчээри ыччат
 Кэччэрийбэккэ олорон
 Маннык кэскили тэрийдиннэр диэммин
 Кэскил кэбиһэ олоробун!
 Итигирдик диэн үс төгүл улаханнык уруйдаата.
 156 Эбир дьабыл хамыйагынан
 Оттоку тойон өһүө баһыгар
 Өрө ыһан биэрдэ.
 Ити гынан баран
 6460 Эргиллэн дьанысханнаах аан иннигэр
 Бокулуон ууран сүгүрүйэн олорто.
 Эмиэ туспа ыллаан барда:
 – Дьизэ-буо!
 Сытар ынах саҕа
 Сымара таас модьобом иччитэ,
 Хаардаах бугул от саҕа саҕаһалаах*,
 Хара тый быарын саҕа хататтаах,
 Эскэл тый быарын саҕа эстэриилээх,
 Көмөрөөһүнүк тэллэхтээх,
 6470 Күүркэһүнүк суорбаннаах,
 Көмөр сыттыктаах,
 Күннүк усталаах үрүң күдэн тыыннаах,
 Сэттэ быластаах кыһыл кыым кымныылаах,
 Харыс сото
 Хаччы бытык,

- Ангаарыйар Аан-Уххан
Тойон офоньньор эһэккэм, аһаа-сиэ! – диэтэ.
Үс сиргэ арыылаах кымыһы кутан биэрдэ,
Ити кэнниттэн:
- 157 6480 – Иэримэ дьиэ иччитэ,
Иэрэли-Бахсы,
Баарыма балаҕан иччитэ,
Баараҕай-Бахсы, аһаа-сиэ!
Эмиэ уокка биир сиргэ ас кутан биэрдэ.
- 158 Ол кэнниттэн:
– Диринг далай иччитэ,
Тоҕус былас куйалаах,
Уон былас манкылаах,
Түөрт былас түөрэйдээх,
6490 Мунха ийэтэ тэллэхтээх,
Кыната суорҕаннаах,
Ситим баттыыр торуоскалаах,
Үтүмэх* дьөллүргэлээх
Сүнгэ далай иччитэ
Хотун ийэкэм, аһаа-сиэ! – диэтэ.
Уокка эмиэ биир сиргэ ас кутан биэрдэ.
- 159 Ол кэнниттэн:
– Баай хара тыа баһаардаах,
Курунг хара тыа куораттаах,
6500 Кыһыл саһыл кымньыылаах,
Күөх тиинг көтөллөөх,
Хара улар сарбыньһахтаах,
Эрдэбэс улар илбиргэстээх,
Курупааскы көтөр туоһахталаах,
Бочугурас куортуктаах,
Кырынаас бытырыыстаах
Баай хара тыам иччитэ,
Баай Барыылаах тойон эһэм, аһаа-сиэ! – диэтэ.
Уокка ас кутан биэрдэ эмиэ.
- 6510 Ол кэнниттэн:
– Элбэрээхсит эмээхсин,
Осхордьут уол,
Тынгырайдыт кыыс,
Кыланыкы-часкыйдаан аһаанг-сиэн! – диэн баран
Эмиэ уокка ас кутта.

160

Ити гынан
 Саамал кымыһынан санааларын тарбаттылар,
 Көйүү кымыһынан көхсүлэрин көньһүөртүлэр,
 Халын хаһанан хаччы кэбистилэр,
 6520 Суон саалынан суомас уурдулар,
 Дьохун мүһэнэн мохсуо бырахтылар.
 Дьэ үөрүү-көтүү буолла.
 Сылгы уола Дыбрай:

– Улаатыгар, оҕолоор, – диир.

Бу үөһээ дойду

Үлүскэннээх үс бийһин ууһун

Нөрүөн көссөн көрдүм да,

Өлбөтүм-сүппэтим,

Аллараа абыс бийһин ууһун

6530 Ааттаахтарын кытары эмиэ

Хассыһан көрдүм да эмиэ,

Өлбөтүм-сүппэтим, добор,

Итиэннэ кэлбэтэхтэринэ,

Үчүгэйдик олордорбун

Киһи буолар кэскил диэн

Тэринэн көрүөм этэ,

Саха буолар салааһын диэн

Салаллан көрүөххэ сөп диэн этэ.

Айыы бухатыырдарын

6540 Ааттаахтарын кытары эмиэ

Адарайдаһан көрөн сылдыбытым.

Үс саханы үөскэтэр

Төлкөлөөх киһи буоллабым дуу,

Биэс саханы бийһэтэр

Кэскиллээх киһи буоллабым,

Абыс саханы ангаарытар

Аналлаах буоллабым дуу,

Тобус саханы туругурдар

Одун хаантан оҕоһуулаах киһи буоллабым, – диэн.

6550 Халаанһыны хаама сырытта.

2

161

Итинтэн көрбүтэ –

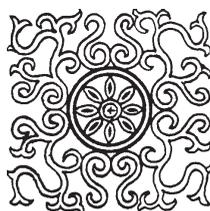
Кэмнээх кэрэ маһан күнэ

- Ситэн тийэн кэлбит,
 Киэһэ буолан хаалла.
 Бичиктээх биллириктэригэр киирэннэр,
 Синьньэлээх дьэрэксээн тэллэхтэрин
 Тэлгэгэн кэбистилэр,
 Чынырбастаах сыттыктарын
 Сыттыы баттаатылар,
 6560 Аллараа танһаһы арадьдьыта тэптилэр,
 Отто танһаһы уларытан бардылар,
 Үөһээ танһаһы үрэйэн-сарайан кэбистилэр.
 Дуобаттаах суорбаны саба тардыннылар,
 Уураспыттарын үөһэ уураһар дьон буоллулар,
 Сылласпыттарын үөһэ сыллаһан бардылар,
 Тарбахтара диэн таптаһан барда,
 Уостара диэн оҕорбоһон барда.
 Эр киһи буоллабына
 6570 Аттаных буутун атыллыы охсон табыста,
 Кымньыылыах буутун кыпсытан ылла.
 Дьахтар үрдүгэр
 Тоҕус мастаах хойуук онгочону
 Умсары бырахпыт курдук
 Дым-бааччы баттыы түстэ.
 Кулун бөбөлүү тэбиэлээтэ,
 Куомньалык* бөбөлүү мөнгүстэ,
 Бэдьэн-бэдьэнг сиэлэ ооньньуу сытта,
 Лэп-лэп эккирээтэ,
 Үс түүннээх күнү мэлдьи
 6580 Уурайбакка-тохтообокко
 Үлэ-хамнас бөбө буолла.
 Ол кэнниттэн
 Адарай орон тулуйбата,
 Алдьанан барда,
 Туорай бөбө тулуйбата
 Тоһута тэбинэн бардылар,
 Баһык-уһук диэн баранан барда,
 Тэбик-уһук диэн кээһэнэн барда,
 Истиэнэ бөбө ингнэстэн бараары гынна.
 6590 Бухатыыр киһи баҕайы
 Уохтаах-күүстээх үлэлээх киһи эбит,

- 162 Түннүккэ тийэ тахха-тахха,
Түһэ-түһэ түһүтэлээн барда.
Субу тыаһыттан хотоннообу
Ынах сүөһү үргэн бардылар,
Быаларын быһыта тыытан ыллылар,
Харсыһыы, айдаан буолла,
Орулаһыы-сарылаһыы буолла,
Онтон кыыһыраннар
6600 Улахан дуолан атыыр обустар
Күүстээх модьу быаларын
Тис-тас гына быһыта тыытан ыллылар,
Хассыспытынан бардылар.
Улахан атыыр обустар
Харсыһыыллара баһайы манна кэлэн
Тамыйабы хампы үктээн кэбистилэр,
Тамыйах сарылаата, иннэ кэлэн
Тингэһэни дэлби үктээтилэр –
Тингэһэ орулаата,
6610 Тыһаһас сүөһүнү быһыта тэпсэн бардылар.
Хотон иһигэр
Курулуур кумах буолан барда,
Барча бадараан үөскээтэ,
Атыыр обус атыыр обуһу туоратта,
Туораабыт обус
Хотон холлобоһун тосту көттө,
Таһырдыа ыстанна.
Бу тахсыбыт хайабаһынан
Сүөһү барыта даһаны
6620 Таһырдыа ой да ой буолла,
Таһырдыа ыстан да ыстан буолла.
Бу сүөһү орулаһытыттан
Сүөһү сиргэнэ-сиргэнэлэр,
Ынах ынабы муоһугар түһэрэн истэ,
Обус обуһу муоһугар түһэрэн барда.
Аан дойдуга биир гына
Аймалған бөбө үөскээтэ.
- 163 Мантан сиргэнэн
Сыһыыга баар сылгы сүөһүлэр
6630 Таныыларын тыаһа киэн халлаан,

- Эмэхэлэрин тыаһа кэтит үтүгэн,
 Хара тыаба сыссан табыстылар,
 Өрөһөтүн хайа көтөн
 Умсарыта баран өлүтэлээн истилэр.
 Сорох сылгы чөнгөчөккө
 Үтүрү түһэн өллө,
 Сорох сылгы арынах маска
 Хантаччы ыйанан хаалла.
 Хара тыа барча бадараан буолла.
 6640 Хара тыа мабан куобахтара
 Сылгыттан үргэннэр
 Сыһыыга сыссан киирдилэр.
 164 Ити дьоннор ити кэнниттэн
 Тохтоотулар, уоскуйдулар,
 Эр киһи тураары гынан көрдө,
 Арай дьахтар кытта өндөйөн таххыталыыр.
 Оттон: «Хайдабый бу?» – диэн
 Дьахтар тураары гынан көрдө,
 Эр киһи кытта сыһабастанан кэллэ.
 6650 Арахсыспакка хам сыстыһан хаалбыттар.
 «Хайтах буоллахпытый?» – диэн,
 Өйдөтөлөөн көрдүлэр.
 Ол көрбүттэрэ:
 Икки киһи өрөбөтө бастаан
 Иккиэн холбуу сиикэй баас
 Буолан хаалбыт эбит.
 Ол кэнниттэн хам оһон хаалбыт эбит.
 Иккиэн утарыта биир киһи буола
 Хам сыстыһан хаалбыттар.
 6660 Маны кэлэннэр
 Онтон-мантан сыдьдьаннар
 Эмээхсин дьахталлар көрдүлэр.
 Маны бу эмээхситтэр
 Ынах ыан аҕала-аҕала ыскайдаатылар,
 Сылгыны ыан аҕала-аҕала ыскайдаатылар.
 Ол ыскайдьы-ыскайдьы
 Хайаларын да тириитэ
 Хайаларыгар да барбат гына
 Сытыы быһабынан сүлэ сырыттылар.

- 6670 Үрүң көмүс төһүүнэн
 Үңкүрүтэ сыдьдыан сүллүлэр.
 Сүлэн сүлэннэр
 Сэлиэнэй чааскы айабын саҕаны
 Истэрин ортотугар ордордулар.
 Бу хаалбытын кэннэ
 Бу дыон ойута тыытыһан арабыстылар.
 Онтукалара киһи киинэ буолан
 Онгоччу оһон хаалла...
- 165 Дьэ үс саха үөскээн барбыта онтон,
- 6680 Биэс саха диэн бийһээбитэ,
 Сэттэ саха ситэн,
 Абыс саха ангаарыйан,
 Тобус саха туругуран,
 Дьол-соргу олбохтоһон,
 Айхал-мичил аргыстанан
 Күн бүгүнүгэр дылы
- 6687 Үөскээн-төрөөн олоһоллоро эбитэ үһү!

СЫН ЛОШАДИ БОГАТЫРЬ ДЫЫРАЙ

Г*

1

- 1 Осмотрелся вокруг, огляделся кругом,
Как же так зародилась сибирь-земля
На хребте суматошных веков,
На спине сражений годин,
На рубеже разрушительных лет:
Словно донный край бадьи из кожи бычьей,
Округла, полна
Сотворилась она.
Будто шкурка пяточки белки растянута,
Разостлана вширь,
Раздольно она раскинута.
Вытянута вроде белой отметины птицы лысухи,
Простирается в длину величаво.
Прикрыта покровом из чёрного камня,
Что от крика колыхаться не будет,
На подушке из твёрдого камня,
Что от битья мягче не станет,
На ложе из дресвяного камня,
Что будешь толкать — не шелохнётся...
Сплошного камня плитой
Услан низ,
С боков лежит необозримое
Море Ураабыл,
Дном же лежит
Бездонное море Тюмэри.
- 2 Взглянул я вверх:
Сияет незаходящее солнце,
Стеной стоят леса пышные,

* Разбивка на разделы и части Г.У. Эргиса сохраняется.

- 3
- Под ногой растёт
 Зеленая трава чибиксей,
 Зеркальные воды везде,
 Чёрный лес окружает плотно,
 Связанная с землей
 Веревкой волосяной,
 А с небом — ниточкой тонкой
 Произошла во славе и величии
 Эта восьмина начальная,
 Восьмипредельная,
 Полная борьбы и тревог,
 Цветущая несмотря ни на что
 Изначальная Мать-земля —
 Так говорят предания древние...
 Узнав об этом, взобрался
 На каменный утес обозреть
 Облик этой страны —
 Глазами с десятикопеечную монету
 Стараюсь охватить кругом,
 Шестилетним мальцом забирался
 На западную сторону,
 Глазами с шестикопеечные
 Медные монеты горящие.
 Что делать, обозревал
 С другой стороны все —
 Ну же, ребята,
 Спросите, обозревал почему —
 Чтобы поведать об увиденном
 Грядущим поколениям,
 Оставить предание на века,
 Так внимательно глядел:
- 4
- Подобно тому, как нарядные
 Девицы русские, собравшись
 На берегу, держась
 За бело-голубые платки,
 Играя бедрами,
 Заводят призывный хоровод,
 Растут пышно сосенки!
 Будто якутки — дочери купеческие,

- 5 Держась за ало-синие платки,
 Делая поклоны с возлиянием
 Во имя духа-земли,
 Плавной поступью идут –
 Березки молодые чинно стоят...
 Прилетая с китайской стороны,
 Белый стерх величавый,
 Обозревая глазами с ободками,
 Бросая голосом звонким,
 Подобным скрипичному, призыв,
 Семь дней и семь ночей
 Облетает по краям весь дол,
 Красным клювом граненым
 Не может схватить ни одного
 Красного червячка – такой чистоты
 Крепкие холмы белые
 Раскинулись вокруг...
- 6 Прилетая с далекой
 Турецкой стороны
 Знаменитый журавель,
 Возвышаясь на длинных голених,
 С клювами литого серебра,
 Сияя оперением, облетает
 Девять дней и девять ночей,
 Испуская призыв,
 Подобный звону гармоники,
 Взором светло-синих глаз
 Не обнаружит червячка
 Ни на один могучий клюв –
 Такая долина ровная
 Расстилается широко...
 В таком вольном раздолье
 В изобилии без преград
 Расцветает эта страна,
 Становясь знаменитой
 Сибирью Восточной.
- 7 Взглянул я оком внимательным
 Внутреннюю сторону (изнутри):
 Иэйиэхсит¹-духи наяву

8

Собираются на веселье
 На её поля благодатные,
 Айыысыт²-духи лично
 Спускаются сверху
 На ее пышные поля
 Играть, веселиться,
 Множа счастье для людей.
 Затем смотрю дальше:
 За долинами широкими,
 Облюбованными журавлями,
 За высотами чистыми,
 Где зимуют стерхи священные,
 Оглядел оком пристальным
 Заднюю сторону:
 Не князья³ шествуют важно —
 То ряды темных лиственниц,
 Гляжу поодаль за ними:
 Не головы господа
 Твердой поступью идут —
 То надвигается черный лес;
 За лесом этим густым —
 Не кангаласские женщины
 Не оставили в ящиках
 Заветные наряды шелковые,
 Нарядились на ысях,
 На свадьбу богатую,
 Идут не спеша, красуясь —
 То маслом, благодатью
 Исходит роща березовая;
 За рощей этой
 Раскинулась широка
 Река Килээбир;
 Поодаль за ней
 Длинная река Улаабыр
 Растягивается далеко;
 А дальше там,
 Чтобы буйный поток
 Не разыгрался, не смыл,
 Гора земляная преградой стоит;

9

10 Чтобы каменный поток
 Не разломал, не разнёс,
 Встает прочно каменная гора;
 А за горой поодаль,
 Подобно поставленным стоймя
 Тунгусским лыжам туут,
 Возвышаются утесы гранитные;
 За ними повыше
 Вроде с высоких небес
 Спускается вниз на диво
 Палатка охотничья,
 Трется о небеса —
 Громадина черной горы
 Тяжелого камня прочного;

2

11 В изумлении воскликнул:
 Уорт-татай, ребята!
 Чтобы все диво такого
 Великого аласа осмотреть,
 Отступил назад, встал твердо,
 Окидывая взором все:
 Посередине долины выросли
 Девять великих курганов,
 Будто девять могучих быков,
 Готовясь тут же вступить
 В жестокую схватку, стоят
 Супротив друг друга,
 С правой же стороны
 Особо великий курган
 Из глины вечной,
 Окружностью в день пути
 Вознесся вверх;
 12 Внимательно гляжу:
 С макушки самой
 Со связкой с землей
 В веревку волосяную,
 С небом же
 С ниточку волшебную

13

Выросло, оказывается,
 Священное дерево Аал Луук
 Восьмиствольное...
 Кисточки золотые,
 Желуди из серебра,
 Чёрного золота кора,
 Все цветом червленого золота,
 В этом дереве обитает
 Богиня-покровительница
 Всей земли, часто гостят
 Богини-созидательницы,
 Спускаясь с небес,
 Отдыхают, веселятся —
 Таково оно священное
 Дерево всемирное.
 На восьми его ветвях
 Серого шёлка листья,
 Будто развесили
 По половинке одеяла
 Дородной госпожи;
 Будто развесили, опрокинув,
 Чороны праздничные,
 С резными краями,
 С боками узорными,
 Из которых пьют кумыс
 Именитые господа,
 С крупными желудями.
 Эти восемь ветвей,
 Достигнув далекие истоки
 Восьми великих рек,
 Согнулись вниз,
 Источая изобильно
 Желтую благодать,
 Сметану жирную, которые
 Шумными потоками,
 Собираясь внизу
 Белой пеной густой,
 Будто копны сена,
 Покрытые снегом зимним,

14

Образуя на земле
 Восемь богатых речек,
 Растекаются
 По земле-матушке
 Обильной благодатью,
 Питая животных
 От оленей и лосей
 До волков и медведей
 И всех мелких зверей...
 Растекаясь по земле,
 Эти потоки питали
 Всю землю, давая
 Растениям буйный рост...
 Отсюда и пошло
 Размножение людей, животных, —
 Начинается род тунгусов и чукчей,
 Развивается счастливо
 Род саха на земле,
 Разделяясь на восемь ветвей.
 Охватил взглядом острим
 Верхнюю теменную ветвь:
 По тракту небесному роковому,
 Напоминающему видом
 Стремительный полет вверх.
 Стаи белых снегирей,
 Вырвалась макушка вверх.
 Успокаиваясь, оглядывается
 Взором внимательным,
 Отступив немножко назад,
 Задумалось крепко:
 «Оорт-татай, ребята!⁴
 По велению духа-хозяина
 Серединной земли всей
 Выросло на Серединной стране земной,
 С назначением следить за судьбой
 Грядущих поколений Серединного мира.
 Если вверх взглянуть, видно:
 Над видным глазу небом голубым
 Живут три рода верхних

15

Духов роковых.
 Ведёт туда тракт,
 Облитый кровью вязкой,
 Словно разрубили пополам
 Черное горло черного коня,
 На трясине мостки
 Там и сям, вкривь и вкось,
 Поля там покрыты гарью,
 Живут на остриях разных,
 Ступают по лезвию везде,
 Вместо кнута луки со стрелами,
 Владыкой их Улуу Хаан старик,
 В глотке у него угнезвился,
 Словно улегся навзничь
 Дух алчности лихой
 Пятилетним жеребцом;
 В начале его пищевода
 Улегся десятилетним мальчиком
 Жадности неукротимый дух;
 С завязки наколенника
 Копошатся червячки ненасытные,
 С завязки торбозов
 Вьются червячки всеядные,
 Просыпается с криком истошным
 Владыка, этот старик...
 Подданные трех верхних племен
 Собирались назначить-избрать
 Князем себе, головой
 Его сына старшего, уже
 Кривыми пальцами подписались,
 Корявыми руками проголосовали,
 И в это время в стремительном
 Росте своем пройду его
 Через задний проход,
 Поражу его мором брюшиным,
 Изойдёт он поносом неукротимым,
 Прорасту сквозь макушку,
 Три рода верхних дьяволов
 Предам гибели, пройду дальше, —

- 16 Думает древо священное,
И тут остановилось, отступило:
«Оорт-татай, оголоор!
Я ведь из мира Срединного!
Роковые духи Верхнего мира
Склонны ко злу, владеют
Проклятиями страшными —
Проклянут меня, тогда
Увянут листья мои,
Начну я сохнуть, упаду...
Нет, лучше уж
Направлю свой рост
По тракту светло-серому,
Подобному пышно раздвоенной
Гриве и хвосту серо-саврасой
Кобылы игривой, отмеченному
Чоронами роскошными,
Украшенному по сторонам
Монетами светлыми,
Золотым шитьём —
Достигну двора
Иэйиэхсит-богини,
Покровительницы жеребят
И кобыл щедрых,
Встану прочно
Медной коновязью,
Нижним концом своим
Пройду над средним окном —
Стану серебряной вешалкой
Для шапки и рукавиц
Миловидной Богини-Джёсёгёй».
- 17 И тогда
Главный дух-покровитель
Конного скота — бог
Грозный Джёсёгёй-старец —
Хозяин мохнатого круга
Щедрого благополучия конного скота
Трижды окружил кольцом
Из чистого серебра,

- 18
- Чтобы не бросали
 Алчные взоры духи нечистые
 Верхнего мира,
 Оберегал и от духов
 Серединного мира,
 По своему только уразумению
 Справлял подарки,
 В назначенные дни
 Кормили в ритуалах
 Священный огонь,
 Следуя его установлениям.
 С этого доброго дня
 Все идущие поколения
 На трактах больших
 Посохи пешеходов разбрасывают,
 Кнуты конных разбрасывают,
 Растягивают волосяные веревки,
 Украшая гривами лошадей –
 И так ведется по сей день...
 Что касается нижней части,
 Корявого его корня –
 За широкой Килээгир рекой,
 Проходя посередине
 Бесконечной Улаабыр реки
 Достигла блестящей вершины,
 Где зимуют священные стерхи,
 На светлой долине гнездятся
 Всегда журавли,
 Останавливается Иэйиэхсит,
 Обитает Айыысыт сама –
 Там взбугрилась вверх корнем,
 Будто уложили тело
 Белой кобылы нагульной
 С отсеченной головой и ногами,
 Затем стало бурно источать
 Белую благодать с маслом желтым,
 Сметаной густой...
 19
- От этого появились
 Молочные озера и потоки,

Щедрые аласы расцвели.
 По озерам снуют
 На лодках быстрых с сетями,
 С вершами легкими бегают;
 Размножаются без числа
 Круторогих стада,
 Пышногривых табуны
 Разбегаются, что звезды
 На небесах широких,
 Три якута⁵ шустрых
 С ношами на спине
 Побежали за ними,
 Сгибаясь от тяжести,
 Спереди едва
 Передвигают ноги
 Под тяжестью
 Добычи обильной —
 Безногие ноги обрели,
 Безрукие руки нашли,
 Слепые прозрели,
 Слабые и калеки
 Собираются здесь,
 Тонкие голоса чирков,
 Громкие призывы крякв,
 Стерхов пенье призывное,
 Журавлей крики зовущие,
 Соколы клычат, не уставая,
 Коршуны парят, не переставая,
 Полевые петушки не убывают,
 Утки поздние не улетают,
 Древо священное здесь
 Приносит благодать...

20

Макушечная ветвь его
 Прорастает прямо на север,
 Достигнув края, отстоящего
 На три дня пути,
 Приостановилось, задумалось:
 «Оорт-татай, ребята!
 Будучи деревом,

Росшим в мире Срединном,
 Бурно прорасту
 Через девять трясин
 Нижнего мира, до этого
 Семь его прочных слоев
 Пронзу до самого дна,
 Достигну улуса
 Дуолан Харсаат⁶
 С рогом в девять четвертей,
 Выросшего с упором
 В основном позвонке,
 У столба почетного, —
 И тогда
 Настанет черед
 Старика Буор-Могоя⁷,
 Истребившего все, что движается,
 Всех имеющих тени
 В том улусе большом —
 Прорасту, закрывая плотно
 И окно, и дымоход его,
 Пройду через макушку его,
 Предам гибели страшной
 И дальше пройду,
 Оставляя лишь гниль и тлен...
 После же этого
 Восемь племен,
 Родившихся в дохе изношенной,
 С колодками на ногах,
 С зубами как тесла
 Отборных из рода
 Арсан Дуолая знаменитого
 Поражу болезнями
 Носов и ушей, покалечу,
 Предам медленной гибели?!
 В отместку они будут
 Отнимать счастье — долю
 Будущих поколений
 Срединного мира,
 Заражать недугом,

Калечить зародышей скота, —
 Но ведь я было назначено
 Превечным роком высшим
 Защищать счастье солнечных родов,
 Поколения айыы спасать,
 Я — священное древо Аал Луук,
 Оорт-татай, ребята!
 Атаманы восьми родов нечистых,
 Владыки девяти родов злостных
 Запылают гневом-враждой,
 Все они близких соседей
 Отправили в желудки каменные,
 Отдаленных соседей не оставляли —
 Никого в живых — такие
 Утробы у них, такова
 Алчность неодолимая,
 Дыхание у них ледяное,
 Отцовские роды алчные,
 Материнские роды ненасытные,
 Все улусы неумные,
 Все твари страшные.
 Думку задумало, задумало —
 Снизу, с восьми корней
 Наверх проклянут они,
 Переполнится чаша бедствий,
 Настанет последний час,
 Пропаду, сгнию заживо.

21

Направило свой рост вниз
 С солнечной стороны,
 Чтобы не повредили шальные
 Из восьми улусов нижних,
 Прошло мимо вниз
 Под кучей мусора со снегом
 Кюскэс Буурайа,
 Под усадьбой Далдас Буурайа⁸,
 Обойдя северной стороной
 Жилье старухи Кубаадыс
 С рыжей коровой,
 С левой стороны жилья

Старухи Халаадай-хозяйки
 Черной коровы,
 Затем достигло древо
 Особой такой местности,
 Где холмы из жира,
 Горы из харта⁹,
 Луга из жира скотского,
 Иеджегей¹⁰ там сорная трава,
 Солончах съедобный,
 Речка, пенящаяся сметаной,
 Косогор там открытый,
 Как пасть открытая,
 В том краю дивном
 Князем – черный дятел,
 Тойоном – дятел-стукач,
 Головой – кукша,
 Табун молодых лошадей
 Стоит мысом лесным,
 Косогором – кобылицы молодые,
 Бычки бросаются на коров,
 Жеребцы не пропускают кобыл,
 Плодовиты кобылицы.
 Здесь же обитает
 Дух земли Сибиэ-баай,
 Дух страны Толомон-баай
 В северный угол коровника
 Старухи Аан Бичик,
 Серебряное переносье,
 Солнечное лоно,
 Мохнатые колени.
 Проросло макушкой
 В первый головной столб,
 Проникло прочно,
 Превращаясь тут же
 В мирную вешалку
 Для молочной посуды,
 Полной масла и жира,
 Дух земли ее
 Тройным кольцом обхватил,

Украсили гривой кобылы,
 Закрепили веревкой волосяной,
 Охраняя надежно
 От дьяволов восьми родов
 С нижнего мира,
 Не подпуская алчных духов
 Верхнего мира,
 В назначенный день
 Приносят подаяния святые,
 Растущие поколения
 Вскармливают через огонь,
 В клетях развешивают
 Белый волос конский и веревки.
 Так повелось с тех пор
 На благо жизни всей.

3

22

После этого предо мной
 Открывается поле,
 Как будто растянули вширь
 Шкуру пегой лошади
 С чулками на ногах,
 Кидаю взоры туда и сюда:
 Широкий двор гладкий,
 Что семилетняя лошадь
 Не пройдет, соскользнется,
 Восьмилетняя лошадь
 Не проскачет по камням вокруг,
 Десятилетняя лошадь-иноходец
 Не ступит на поверхность —
 Такое диковинное подворье.
 Напротив видны девять
 Больших столбов — коновязей,
 Будто девять знатных господ
 Идут навстречу, привечая
 Друг друга степенно.
 Сени дома, удлиняясь,
 Протянулись к солнцу,
 Называются они кёкериме¹¹,

Стоило коней потянулось
 К небу энергично,
 Называют его халларыма,
 Виднеется балаган из серебра,
 Окружностью в день пути круглом,
 Шириной в один кёс¹² –
 Кто сидит внутри – виден снаружи,
 Кто подходит снаружи,
 Изнутри, оказывается, этот дом
 Из такого светлого хрусталя.
 У двери наружного входа
 Сделан крюк для седла,
 Напоминающий непутевого,
 Напившегося чересчур
 Крепкого рома, бьющегося
 Неистово в истерике пьяной,
 Есть и вешалка
 Для лука с колчаном,
 Напоминающая живо
 Как дочь Ходоро девица,
 Дочь Бадыра образина
 Аника удалая,
 Приняв без меры внутрь
 Пьянящего спирта,
 Сойдя с ума, кликушествует –
 То, оказывается, колчан...
 Такой образ порождает...
 Приоткрываю дверь
 Из листьев растений,
 Переступаю порог
 Из сучьев сломанных,
 Оказываюсь внутри –
 23 Глазами, как монеты
 Медные светлые,
 Внимательно гляжу:
 Похоже, сам Баай Барыблаах¹³
 Собственной персоной
 Спустился с высот,
 Дал столбы опорные;

Эжен Иэйиэхсит¹⁴ наяву
 Поставила дома стены,
 Светлые духи свысока
 Положили стены,
 Чтобы из Нижнего мира
 Буйные вихри не расшатали,
 Проложили в восемь слоев
 Серебряный пол,
 Чтобы из Среднего мира
 Черным бураном не разрушило,
 В семь слоев серебра
 Положили потолок,
 Чтобы из Верхнего мира
 Не грянуло насквозь
 Губительным ветром зла,
 В три слоя потолок
 Из серебра закрепили.
 Взглянул я налево —
 Левая половинка шириной
 С ухоженный алас¹⁵.
 Посмотрел на запад —
 Западная половина шириной
 С алас, который
 Постоянно очищают;
 Кровати расположены
 С украшениями искусными,
 Правая половина —
 С большой алас величиной,
 Площадка перед дверью
 Как в песнях поётся,
 Особый закуток в коровнике,
 Для телят чистенький...
 На одной стороне
 Пятьдесят окон зеркальных,
 На другой половинке
 Окна шумного стекла,
 На единственной стороне
 Девяносто окон слюдяных,
 А дверь тяжеленная

Защита шкурами
 Семидесяти медведей крупных,
 Так прочно сделана,
 Что сильнейший богатырь
 Приоткрывает чуть-чуть;
 Горячая печь Суо-хаан
 Хаан-Кюнней так пышет, что
 Могучий богатырь
 Боится подойти...
 Хамыйах¹⁶ сама
 Подходит не спеша,
 Кытыйа¹⁷ подбегает,
 Прыгая высоко,
 Топор быстрым бегом
 Подбегает вприпрыжку,
 Сама гонится доска
 Для рубки мяса,
 Поющие громко лавки
 Стали рассказывать олонхо,
 Все вещи ему подпевают.
 Ловкие парни
 Споро варят пищу,
 Девуцы-сторожа
 Растапливают печь...

4

24

Затем я стал
 Интересоваться — кто же
 Хозяином всей этой
 Роскоши такой?
 Оказывается, есть, друзья:
 Сверху три печатных¹⁸
 Добрый молодец,
 Судить по пяткам —
 Бегун отменный,
 Средние кости толстые,
 Видать, сильный человек,
 На три маховых сажени
 Высокие бедра у него,

На пять маховых сажень
Тонкая талия у него,
На шесть маховых сажень
Широкие плечи развернулись,
Голени, что оголенный комель
Лиственницы крепкой,
Кости запястья как колоды,
Будто обрубленный ствол
Могучего дерева – мускулы,
Будто сложили десять шкур
Лисиц-огневок, пылают щеки,
Словно положили вдоль
Берцовую кость ретивого коня,
Выступает нос с горбинкой,
Как витые кольца уздечки,
Сверкают очи большие,
Как пышный хвост
Глухаря-косача,
Кудрявые волосы,
Хвостом тетерки
Вьются виски крутые,
Как аглицкие¹⁹ иголки
Купца, блистают ресницы,
Будто сложили валетом
Десять самцов горностаев,
Десять серебряных пальцев
Могучих у него.
Аарт-татай, ребята!
Оглядываю его вокруг –
Во что и как одевается
Такой видный человек?
Одежду из кожи
Тончайшей выделки
Любит он надевать,
Одеждой из грубой выделки
Накрывается снаружи,
Наряжается одеждой
Из шкур соболиных,
Волчья шуба, подбитая

Из шкур куньих,
Надета нараспашку,
Соболью шапку высокую
Надел набекрень.

5

25

Оорт-татай, ребята!

Решил я разглядеть
Вооружение молодца:
Копья, закаленные
В крови с лица молодухи,
Игряя черной молнией, настаигающие
С побережья близкого,
Оказывается, есть у него;
Разящий из дальнего леса
Роковой у него меч,
Закаленный в крови
Из губ и зубов
Юноши, лихой
Есть тоже у него;
Из лучшего железа
Меч боевой
Семидесятипудовый,
Палица в девяносто пудов
С ручкой прочной у него,
С древком прочного дерева
Неведомой страны Кимээн-Имээн,
Из березы Хамаан-Имээн,
Обернутой берестой
Из страны Тумаан-Имээн²⁰,
Окрашенный кровью
Ревущего зверя – льва,
Смазанный спинной кровью
Кричащего зверя – Ёксёкю²¹,
Скрепленный клеем
Из мочевого пузыря стерляди,
Покрытой спинной шкурой
Великана-сохатого,
Скрепленный спинным сухожилием

Рыбы смерти джирибинэ,
 С тетивой из аорты
 Рыбы смерти даарда,
 Величиной подобно тому,
 Как великой Таатты-реки
 Средний рукав обхватил полукругом,
 С громовым раскатом
 Спускаемый пальцем
 Есть лук богатыря.
 Похожие на кости голенные,
 Хозяина-молодца, веселящегося
 На первом кумысе весеннем
 Игровые стрелы у него;
 Похожие
 На кости плечевые лося
 Поры летних кумысов шипящих
 Серебряные стрелы светлые;
 Железные стрелы, могущие
 Опрокидывать ударом одним
 Хаты-временки охотника,
 Тоже есть у него;
 Балаганы деревянные рыбака
 Легко сносящие ударом
 С широкой головкой стрелы
 Крепчайшего дерева
 Тоже готовы тут;
 Стрела для брани жестокой –
 В передней части лежит поперек
 Стусток черной крови
 Величиной с печень теленка,
 Сзади течёт, сопровождая,
 В человеческий рост горячая кровь –
 Всюду проникает стрела,
 С хвостом вертким...

6

26

Оор-татай, ребята!
 Такой ведь человек
 На самом деле подобен

Иэйиэхсит-духу наяву,
 Действительно ведь равен
 Айыысыт богоподобной,
 Как же будет его имя,
 Недоступное смертным,
 Откуда он родом высоким —
 Допытывался в роде своем
 Материнском, узнавал
 В роде отцовском —
 Получается ведь, друзья,
 Он, оказывается, вырос
 Под берегом, по которому
 Семьдесят духов Иэйиэхсит
 Спускаются с вышины,
 Под трактом, по которому
 Восемьдесят духов Айыысыт
 Приходят на землю,
 Под высотой, где девяносто
 Духов орла-прародителя
 Имеют пристанище
 Возник, оказывается, он —
 Ездящий на вороном
 Говорящем жеребёнке
 Сын лошади Богатырь Дыырай —
 Таково его знаменитое
 Имя высокое,
 Так он прославляется
 Во вселенной всей —
 Оорт-татай, ребята!
 Вот такой милосердный
 Из родов добрых айыы
 С завязками с загривка,
 Такой с сердцем добрым
 С поводьями за спиной²²,
 Лучший из детей
 Солнечных айыы,
 Если упал с неба,
 Был бы отмечен снегом,
 Кабы вылез из земли,

Был бы отмечен глиной;
Если бы родился от отца —
Искал глазами вокруг
Прямого ростом видным,
Широкого в костях,
Громкогоголосого с усами
Славного отца-господина
Знаменитого не увидел нигде;
Если бы родился от матери,
Увидел б слева многоголосую,
Высокородную мать-госпожу
С косами белее снега,
С телом чистым,
Как куропатка, —
Нигде снова не обнаружил...
На левой стороне
Не галдят нахально
Девки-хамначитки
С торбозами со сбитыми
Наверх носками,
Вечно недовольные;
На правой стороне
Не гудят озорно
В перепалках бурных
Парни-работники
В разбитых торбозах²³.
Команды как лес
На косогоре не имеет,
Не имеет сопровождения
Как лес на правой
Солнечной стороне,
Справа не стоят,
Как журавли отборные,
Парни удалые,
Слева не видны
Девыцы, подобные
Птицам-стерхам.
Нет у него жены —
Украшения постели,

28

Нет у него подруги,
Радости в жизни!
 Несмотря на это,
Несметное имеет
Богатство и казну.
Черной масти скот,
В черных лесах разбегаясь,
Доходит до Камчатки –
И камчатские тунгусы,
Сколько бы ни ловили,
Ни съедали их – не убавится.
Белый скот²⁴ в бегах
Достигает Оймяконских гор –
Сколько бы оймяконский тунгус
В вертелах своих ни жарил,
Их число не уменьшить.
Полных восемь амбаров
Запас продуктов,
Девять амбаров полных
Хранится ценностей,
Кричащие клады у него,
Ревущие монеты у него,
Вопящий запас денег...
Оорт-татай, ребята!
Свежим кумысом
Разгоняет думы,
Шипящим кумысом
Радует себя,
Толстыми кусками хаса²⁵
Отмечая прыжки,
Салом с заливка
Играя в городки,
Отменным мяся²⁶
Ублажая себя,
В роскоши привольной,
В угощениях жирных
Живёт, наслаждается
Этот богатырь.
Живя так, однажды

29

Девять пальцев согнул
 В раздумьях таких:
 «Аарт-татай, ребята!
 В счастливом аласе высоком
 Жить бы-поживать вечно так,
 Где ветер не бушует,
 Вьюги злые не шумят,
 В покое и тепле
 Жить вечно — как бы
 Это было хорошо!
 Чтобы из трех беспокойных
 Родов Верхнего мира
 Не заглянули вниз по пояс
 На имя высокое моё,
 Снизу из восьми роковых
 Родов не выглянули,
 Косясь из-под пальцев,
 На имя славное моё —
 Было бы хорошо...
 Жил бы в свое удовольствие,
 Жирея хоть бы в своем
 Белёнёхе²⁷ густом и таре», —
 Сказав так, встал на лыжи туут²⁸
 Из девяти отборных
 Деревьев-лиственниц,
 Отправился пройтись
 Вдоль и поперек в великий лес,
 Хватал медведей за щеки,
 Оленей и сохатых за носы,
 Спереди и сзади нагрузил себя,
 Принес домой, приготовил наскоро,
 Наелся досыта, до отвала,
 Улегся на узорную кровать,
 Под шахматное одеяло,
 В постель расшитую,
 На подушку пышную,
 Тут же раздался храп...

II

1

30

Утром вспыхнула заря
 Как грудь курочки,
 Как грудь петушка,
 Засияло небо,
 Нежно-белое солнце
 Поднялось на гребень
 Желто-белого неба,
 Ярко-белое солнце
 Всплыло на лоно
 Светозарного неба.
 На восходе солнца
 Гортань его колыхнулась,
 На рассвете шевельнулись ноздри,
 Проснулся, сел.
 Дверь из листьев
 Открыл широко,
 Порог из сучьев перешагнул,
 По дороге широкой
 Протопанной пошёл,
 По середине воспетого
 В песнях аласа прошел,
 Приспустил широкие штаны
 Начал лить мочу,
 Как поток пойменный.

31

Взглянул исподлобья сумрачно,
 Задышал шумно носом,
 Из-под южного горизонта
 Выплывают быстро облака,
 Пёстрые, словно растянули
 Шкуру пёстрого коня,
 Затем ударили внезапно
 Сильные порывы чёрного ветра,
 Подуло затем воздухом горячим,
 Чёрным дождём окропило,
 Затем, будто растянули вдруг
 Шкуру черного медведя

С лапами и мехом,
 Черная туча ринулась вверх,
 Застыла над головой
 Стоящего человека,
 Испугавшись, тот
 Отпрыгнул назад
 Примерно на день пути
 И видит: туча черная
 Раскололась посередине
 На четыре горизонта,
 Как из трубки глиняной,
 Из тучи потянуло
 Дымом быстрым,
 Из центра дыма того
 Стремительно падает вниз,
 Стоя так прямо,
 Совсем голый человек.
 Теплую землю пробил
 До самой промежности своей,
 Мерзлую землю пробил
 По коленные чаши,
 Видно, так исхудал человек,
 Мяса на теле не осталось,
 Одни кости да жила,
 Истекает кровью
 Из семидесяти открытых ран,
 Рыдает безутешно,
 Меж ресницами золотыми
 Хрустальными каплями
 Текут слезы из глаз,
 Преклонил одно колено,
 Ступил на другую ногу,
 Сделал вроде поклона,
 Ладонями закрыл лицо,
 Затем
 Раскрыл уста застывшие,
 Медные челюсти раздвинул,
 Задвигал гортанью серебряной
 Заплакал и запел:

«Здорово тебе, друг мой!
Другого улуса видный человек,
Иного улуса знаменитый,
Другой страны уважаемый,
Внимай моим словам,
Спросишь, с какой целью
Прибыл к тебе, ответу
Из собственных уст,
Из гортани своей,
На допрос твой готов
Полный ответ держать:
Наслег мой далеко,
Жилье мое еще дальше,
Прибыл оттуда, куда
Лучший из крылатых
Долетает, трижды снеся яйцо,
Быстрейший из зверей четвероногих,
Семь раз отелившись,
Достигает моей страны.
Спросишь: от кого родился,
Каких будешь кровей,
Какова твоя поддержка?
Хангырыыр Хаан Тойон
Отец мой родной,
Кынгырыыр Хаан госпожа —
Моя мать родная,
Ездящий на шестилетнем жеребце
Двухлетний Эрбэхтэй Бэргэн —
Это буду я. Выросший грозой
На южной половине
Южного неба далекого,
Родившийся, переломав ногой
Рог бедствий больших,
Соллонг Туйгун лихой²⁹
Девять полных уже лет
Преследует меня, чтоб поймать и съесть —
От него я убежал
На дно преисподней,
Принимая сто видов

Рыбы проклятий,
 Выйдя в мир Срединный
 Убегал от него, спасаясь
 Под ста видами ста разных
 Быстроногих зверей;
 Взобравшись в Верхний мир,
 На виднеющийся сиянием голубым
 Гребень трехслойного
 Неба верхнего под ста видами
 Крылатых спасался как мог;
 Теперь-то негде спастись:
 Где просторно, приюти тайком,
 Где тесно, спрячь надежно», –
 Рыдает, умоляет,
 Закрыв ладонями лицо.

34

«Ну, вот же так, ребята!
 Я думал, мой дом на берегу,
 По которому ходят семьдесят духов
 Эйиэн Иэйиэхсит наяву,
 Был уверен, что гнездовье мое
 У входа в проход, по которому
 Спускаются гурьбой восемьдесят
 Восемь духов Айыысыт святых,
 Считал, что живу под горой,
 По которому путешествуют
 Девяносто господ Айыысыт;
 Не думал, не гадал,
 Что встречу здесь,
 Что смогу столкнуться
 С боронг-урангхайцем³⁰,
 Ступающим на конечностях,
 Опоясанным посредине,
 С носом продольным,
 С глазами поперечными,
 С душой земляной,
 Рассыпающейся –
 И что же увидел я:
 Красным телом голый
 Спустился ко мне человек.

35

Что мне делать? Как быть?» —
Задумался крепко наш человек.

А тот, лёжа лицом вниз,
Поёт и плачет вновь:
«Ну, старший мой брат,
Хозяин другого улуса,
Видный человек иного улуса,
Знаменитый господин
Чужедальней страны,
Мою просьбу собаке не кинь,
Мольбу не дай ворону склевать.
Сожрёт меня дьявол злой —
Короткие кости останутся
На топливо про запас,
Длинные кости сплавит
С весенним половодьем,
Ты собери хоть скелет мой,
На высоте на севере отсюда
Схорони, молю...

Дорогой мой родитель
Хангырыыр Хаан Тойон,
Прощай навеки,
Кынгырыыр Хаан матушка,
Прощай навеки!
Госпожа, сестра младшая
Арылы Куо с косою
Алого шёлка в восемь былас³¹,
Прощай навеки!
Защитой моей только слёзы,
Спасут ли одни они?
Бый-ыйбын, аай-аайбын!
Пою я горько как,
Рыдаю неизбывно как?
Теперь-то уж что меня спасет?
Наступил день смерти черной,
День гибели закрывает солнце!..» —

36

Наш парень, Сын лошади Богатырь Дыбрай
Думает так:
«Уот-татай, ребята!

Из родившихся среди айыы
 Лучший, кажется, он,
 Из появившихся среди племен,
 Кажется, самый видный он.
 И отец с матерью
 Благородные, верно, люди,
 И его родная сестра,
 Как имя её говорит,
 Лучшая из женщин, видать,
 Другую не нарекут именем
 Арылы Куо с косою
 Алого шелка в восемь былас —
 Стоит его спасать,
 Коли позволить на глазах
 Дать его истерзать абаасы —
 Будет ведь грех большой...
 Что Дыбрай-силач
 Прямо на глазах своих
 Дал абаасы растерзать
 Двухлетнего Эрбэхтэй Бэргэна,
 Ездящего на шестилетнем жеребце.
 Допоздна спящие люди
 Сочинят побасенки об этом,
 Рано встающие разнесут
 Таковую позорную молву,
 Стану я посмешищем
 Собак, называемых кёрт³²,
 Стану притчей пестрых собак,
 Этого человека я должен спасти», —
 Подошел решительно к лежащему,
 Взял за руки, поставил на ноги,
 На южной стороне
 К светлой высоте, имеющей
 Посередине светлый проход,
 К высокой горе, похожей
 На молодого жеребца, будто
 Готовится к прыжку,
 Быстро привел,
 На самой вершине

Мерзлую землю пробил
 Ногой до коленной чаши,
 Отбросил землю, открылась
 Яма окружностью
 Восемьдесят былас,
 Опустил человека в яму,
 Дерном сверху яму накрыл,
 Поплевал в ладони,
 Провел ладонями крест на крест,
 Яма закрылась плотно,
 Тут же заросла земляной травой.
 После этого сам
 Побежал в золотое гнездо своё,
 Надел богатырские доспехи,
 Вооружился как богатырь:
 Кровавую батыя³³ взял
 Острием вниз как посох,
 Сегёлен³⁴ со сгустком крови
 Поднял вверх,
 Изо всех сил ринулся бегом
 К восьмиветвистому священному
 Древу Аал Дуук,
 Подбежал, прислушался:
 «Дьявол, как водится,
 Невидимкой подкрадетсЯ,
 Застигнет врасплох – вот беда!
 Если подбежит с востока
 Стремительным бегом,
 С запада наступит
 Громадиной такой,
 С юга подберетсЯ
 Либо с севера прибежит,
 Буду готов его встретить
 Во всеоружии», – думает.

2

Точно с самого юга
 Грянул вдруг буран,
 Сопровождаемый

Гибельной бедой,
Чёрный смерч смертельный
Накрыл в мгновенье ока,
Огромная буря слепая
С девятью перекатами
Ударила вовсю,
Вырывая растения с корнями.
Сверху, с неба высокого
Повалил град со снегом,
Будто растерзали шкуру
Серого зайца, смешав
С землёй со льдом...
Затем
Плотный туман сырой,
Что идущие, взявшись за руки,
Так и блуждают сослепу,
Закрывает все пеленой,
Ничем не пробить мглу...
Опомнился, услышав,
Шум крыльев железных...
Звук оперений неземных
Приближается.
Видит: из зверей крылатых,
Кажется, старейший,
Из зверей с оперением,
Кажется, опаснейший,
Спереди у него
Тройная голова,
На каждой голове
Торчат, как косы сенокосные
Старинные клювы большие,
Три головы, как три
Огромных чанов старинных,
На каждой голове,
По три глаза, как
Три чаши большие,
Тройные оперения железные,
Как острые ножи,
Крылья, словно шкуры

Развернутые,
 Словно дымокур большой,
 Вьётся хвост,
 На лапах обеих
 Когти страшные, словно
 Десять закаленных ледорубов
 Расположили косыми рядами.
 Этот зверь огромный
 Трижды облетел страну,
 Затем четыре из восьми
 Ветвей священного Аал Дуук
 Схватил воедино лапами,
 Взгромоздился на них,
 Качнулся влево,
 Качнулся вправо,
 Почистил себе клюв,
 Вращая глазами,
 Взглянул на нашего парня.
 Аал Луук древо
 Покачнулось, наш человек
 Испугался сильно,
 Отскочил назад
 На поляну красную,
 На поле каменистое
 И оттуда смотрит вверх
 На птицу неведомую,
 А чудовище то
 Хоринский тойук³⁵ заводит,
 Начинает песню невнятную:
 «Аарт-татай, друг!
 Живущий на берегу семи
 Приходящих Эйиэн Иэйиэхсит³⁶,
 Имеющий берлогу у входа,
 Куда важно сходятся на ярмарку
 Восемьдесят торговцев лихих,
 Имеющий жильё под горой,
 Где место сборищ
 Девяноста Иэйэхсит,
 Ездящий на говорящем

Коня Хара Кулун —
 Сын лошади Дыбрай-силач,
 Здорово тебе!
 Ну, друг, хочешь знать,
 Какова моя цель,
 Что за нужда привела сюда:
 Уже исполняется девять
 Полных лет, как собираюсь
 Поймать и сожрать
 Сына Кынгырыал Хаан старухи,
 Хангырыан Хаан Тойона-старца
 Двухлетнего Эрбэхтэй Бэргэна,
 Ездящего на шестилетнем жеребце.
 От моих взмахов вниз
 Мозги костей крыльев
 Истекли водой,
 От замахов навстречу
 Мозги предплечий затекли,
 Потерял его следы
 В твоей обширной,
 Что не измерить, стране,
 Из-за чего ты прячешь
 Его в просторах широких,
 Держишь в узких местах?
 Если спешишь ты узнать:
 Я родился от матери,
 Привыкшей к угощению
 Лучшей пищей из первых рук,
 Отец тоже привык
 К лучшим кускам пищи —
 Пасть, что амбар пустой,
 С колодками на ногах
 Железный Лангкырдаан³⁷ —
 Мой великий родитель,
 А мать моя — неутомимо алчная,
 С духами жадности в глотке
 Старуха Ытык Куогайдаан³⁸,
 Почитаемая в мире Нижнем.
 А моё прозвание полное:

Во глубине южного неба
 Являющийся князем-головой,
 Переломавший ногой
 Рог духа несчастий,
 Выдающийся ненасытной
 Жадностью во вселенной
 Страшный Сюнг Джаасын³⁹ —
 Это буду я сам.
 Прибыл напиться
 Горячей крови
 Эрбэхтэй Бэргэна злополучного,
 Теплой кровью насладиться —
 Отдай его немедленно мне!
 Отдашь — возьму,
 Не отдашь — непременно отберу.
 Много слов — пресно,
 Меньше слов — слаще!
 Добрый молодец имеет
 Одно только слово,
 Доброго коня только раз
 Стегают кнутом.
 Заупрямишься, не отдашь —
 Тебя самого сожру!» —
 С такими словами
 Ринулся прямо вниз,
 Трижды резко крутанулся,
 Шкуру дьявольского орла
 Сбросил прочь далеко.

3

40

Видит наш человек:
 Литого железа человек,
 Нигде не видно слабинки,
 С треском качает головой,
 Подпрыгивает, издавая грохот,
 Увидя это, мелко затряслись
 Полы камзола — до того он
 Перепугался, перетрусил вдруг,
 Пригляделся повнимательней:

Из промежности растёт
Единственная нога,
А ступня подобна
Опрокинутой вниз лодке
Из девяти досок,
Из середины груди
Выросла черная рука
С ладонью огромной,
Что короб для льда.
Подобно оползню с горы
Безобразная харя,
Кривой рот подобен
Трещине на горе,
С твердого нёба выросли
Вверх и вниз зубы,
Подобные заступам большим,
Синим от ржавчины.
Единственная ноздря едва
Виднеется, как прорубь высохшая,
В самой середине лица
Различается основание глаза,
Подобное дну ушедшего пруда,
Посередине этого, будто
Перевернули медную тарелку
Нечистого духа, остался
Глаз, как сырая рана,
Над глазом торчат
Как вертела жадного
Железные ресницы,
На макушке торчат
Редкие волосы, будто деревья
После пожара в мелком лесу.
Щеки покрыты ржавчиной
В семь пальцев толщиной,
Лицо изъедено оспой
На восемь пальцев,
Покрыто гноем на девять пальцев,
Образина с несуразным видом,
Верзила с обликом отвратным,

41

В чёрно-серых штанах
 Величиной с невод для мунду⁴⁰,
 Весом пудов в девяносто;
 В восьмигранном железном кафтане
 Весом пудов в восемьдесят,
 Шапка весом в семьдесят пудов
 Прошита медью,
 Рукавицы в пятнадцать пудов
 Сделаны с напальчиками,

К этому образине
 Лошадиный сын Дыбрай-силач
 Обращается с речью,
 Уста застывшие раскрыл,
 Медный, как якорь, рот
 Открывает, гортанью серебряной
 Пошевелил, губы выпячивает,
 Горло поднимается,
 Взглянул глазами остро,
 Словно лезвием меча,
 Будто собирается тотчас
 Резать-кромсать:
 «Джэ-буо! Джэ-дуо!
 Из какой такой страны
 Нашел на меня, нечистых сын?
 Какая даль исторгла тебя
 Прямо на меня —
 Я и сам не пойму,
 На чистое мое поле
 Обиталище святых Иэйиэхсит
 Нечистоты свои не пускай,
 Убирайся прочь!
 В мою чистейшую страну,
 Облюбованную Айыысыт,
 Погань свою не распространяй!
 Откуда прибыл, туда
 Убирайся быстрее!
 Если не поспешишь убраться,
 Толстую шкуру твою
 Раздеру лезвием, потоком пролью

Черную, как смоль, кровь,
 Тело здоровое раскромсаю,
 Красное тело твое порублю,
 Верхнюю мощь сокрушу,
 Нижнюю силу уберу,
 Судьбы человеческой лишу,
 Счастье твое разгромлю,
 Пепел твой развею со смехом,
 Очаг твой играючи потушу!»
 На это сын дьявола
 Зашелся смехом:

4

42

«Хи-ха-хаах!

Послушайте, что говорит
 Этот дурной недоросль!
 Смотрите на дурня такого!
 Посмотреть спереди —
 Ты грязь из-под копыта,
 Посмотреть сзади —
 Только соскребли из котла —
 А какие слова озорные?
 Какая речь несуразная?
 Пять зубов коренных
 И не почувствуют тебя?
 Каменное нёбо мое
 Не удержит тело твое?
 Какую извергают
 Ядовитую брань
 Твой рот и глотка!».
 Поднял запястье корявое,
 Что старой сосны ствол,
 Начал удары наносить
 Кулаком огромным,
 Что голова быка.

43

На это наш человек
 Разящим с того берега
 Черным пляшущим копьём,
 Целясь в черную печень врага,

Стал бить с криком,
 Вскоре притупилось копьё,
 Искривилось, как чёрный стебель —
 Отбросил назад через плечо;
 С горы противоположной
 Бьющим со свистом мечом
 Стал врагу шею рубить,
 Сломался вскоре, пришлось
 Отбросить назад и его.
 Семидесятипудовым
 Литого железа мячами
 Старается печень поразить,
 Как олады бабы скупой
 Падают наземь мячи;
 Палицей девяностопудовой,
 Подскакивая вверх высоко,
 Бьет в темя из всех сил,
 Разлетается палица на части —
 Даже волосинка одна не упала,
 Даже шкура дьявола
 Не стерлась ничуть...
 Полупудовый кулак
 Из литого серебра,
 Подскочив вплотную,
 Сунул дьяволу в нос
 С возгласом: «На те, кукиш!» —
 Кулак прошел до пазухи.
 Упал на спину дьявол,
 Застигнутый врасплох.
 Разорвал ноздрю на харыс⁴¹,
 Изловчился наш парень,
 Нанёс слева удар внезапный
 Тяжелой ладонью серебряной
 В щеку дьявола, тот покачнулся,
 Одной рукой землю хватанул.
 Начинается схватка
 Взъярённых быков,
 Разгорается жестокая битва,
 Шум неслыханный гремит,

Разносятся крики проклятий,
 Раздается песня боевая,
 Никто не одолевает, словно
 Зубья одной пилы,
 Дрались тридцать дней
 Одного месяца они,
 Поле красных камней
 Ногами роковыми превратили
 В болотистую топь, где
 Даже паук водяной
 Еле передвигается вперед,
 Такою стало трясиной.
 Великое море Улаабыр
 Стало по колени им,
 Словно вода в тордуйе⁴²,
 Воды черного омута бездонного,
 Как вода в атыйахе⁴³,
 Колыхается под ногами,
 По верхнему поясу
 Срединного мира
 Покрыла белая мгла,
 По среднему поясу
 Всей вселенной
 Поднялась бурно
 Черная мгла,
 К тому времени уже
 Шестьдесят дней двух месяцев
 Истекло с начала драки.

44

У нашего человека
 Две голени ног,
 Как ярмо вола, несущего
 Тяжелый воз, согнулись,
 Жилы спинные сокращаются,
 Туловище гнётся кверху,
 Как дерявое кривое,
 Волосы на висках
 Дыбом встают,
 Макушка загорается
 Зеленым огнем,

Из глаз сыплются огни,
 Как из кресала,
 Мускулы бугрятся бурно.
 «Уорт-татай, ребята!
 У него ведь только
 Одна нога, одна рука,
 Что я делаю!» — подумал.
 Стал увертываться крича,
 Бросал с возгласом через бедро,
 Отрывает от земли-матушки,
 Не давая коснуться
 Почвы родимой,
 Крутит и вертит его,
 Бросает на деревья —
 Деревья отбрасывают,
 Взял на грудь,
 Отрывая, покружил над лесом,
 Над облаками низкими,
 Грянул оземь на семь печатных,
 Сел на грудь, обхватил ногами,
 Схватил острый нож,
 Выкованный из семи
 Отборных кусков железа
 Расплавленного в огне,
 Выскакивающего из ножен
 Не дожидаясь руки хозяина,
 Разрезал горло врагу,
 Вытащил мозг спинной,
 Растягивает правой рукой,
 Левую руку сунул в грудь,
 Схватил главную аорту,
 Стал вытягивать, рвать.
 Дьявол бьется затылком
 И пятками, три дня и ночи
 Пытался вырваться, рыдая,
 Слезы, как лёд с окна,
 Шумно падают вниз,
 Со стоном тяжелым,
 Стеная, умоляет:

45

«Тойокоо, тойокоом!
 Остановись, внемли!
 Убийством не дождешься
 Доброй славы.
 Дрова рубить, сено косить
 Я умелец большой,
 Сушить торбоза
 Тоже мастер,
 Буду мальчиком,
 Огонь разводящим,
 Мясо сварить —
 Буду парнем шустрим?!
 Прощайте, мать и отец,
 Прощайте, весь народ мой,
 Прощай, моя страна,
 Прощай, месяц из черной крови,
 Прощай, солнце мое
 Из сгустка крови,
 Люди мои, черные тени, прощайте,
 Дедушки мои, гагары пёстрые, прощайте,
 Бабушки мои, голодные петухи, прощайте,
 Женщины, как черные пни, прощайте,
 Поющие лошади, железные, прощайте,
 Коровы, духи колдовские, прощайте».

46

Хорошее ли, дурное ли,
 Он так говорит. Наш человек
 Не выказал ни радости,
 Ни недовольства.
 Главную аорту его
 Шумно порвал,
 Мозг спинной порвал —
 Погиб дьявол вконец.
 Схватил за каменную ступню,
 Разрывает, наступая на труп,
 Разбросал так, что вскоре
 Растаял дьявол, как дым,
 Испарился, что роса.
 Сердце и печень его
 Вытащил через рот,

- 47 Поднимая в сторону
Верхнего мира, поет:
«Джэ-эрэ, джэ-дуу,
Обитающий на той стороне
Пестрого облака,
Ырыа Бээбийдээн лихой⁴⁴
С пяти пальцев подачи,
С десяти пальцев дар тебе,
Подойдите поближе!»
Кинул вверх, из облака
Промелькнули три пальца:
«Ездящий на говорящем
Чёрном жеребёнке,
Лошади сын
Дыырай Богатырь,
И впредь буду платить
Добром за добро!»
Наш человек труп
Бросил в море Великое
Улаабыр, вырвал из леса
Черное дерево, поднимая валы,
Шумно размешал,
По волнам поплыли останки,
Из полости спины
Вырвались три ворона,
Белые по шею, словно
Подержали в суорате⁴⁵,
Взлетели прямо на юг,
Втроем одну песню поют:
«Чылып-чалып⁴⁶!
Кыыкыр-хаахыр⁴⁷!
- 48 Ну, погоди уж, погоди!
Пусть, когда ты забудешь,
А мы, лихие, вспомним,
Куда пойдёшь, мы там
Бедой черной подождем,
Куда придешь, мы там
Смертью подойдём! —
А покуда, прощай!»

Взлетели резко вверх,
 Направились на юг,
 Размахивая крыльями,
 То вправо, то влево.
 Наш человек им говорит:
 «Три несчастных ворона
 Смерти беззубой,
 Что сделаете вы мне?
 И тогда я буду
 Непобедимым!»

5

49

Невидимого дьявола
 Синяя мразь, наверно, пристала —
 Водой синего моря
 Смыл энергично.
 Нечистых абаасы злых
 Черный дух, наверное,
 Пристал к телу
 Вязкой грязью, —
 Водой черного омута
 Стер старательно.
 Затем взбежал
 На восточную гору высокую,
 Чтобы ветер с горы
 Свежестью своей
 Все тело проветрил,
 Наконец, на белую гору,
 С белой полосой посередине
 Стоящую, как будто собираясь
 Прыгнуть в схватку,
 Взбежал на место, где
 От дьявола спрятал
 Спасенного им богатыря.
 Мерзлую землю пробил
 До коленной чашечки,
 Вскрыл макушку
 Большого кургана ногой,
 Вытащил за руки

50

Спасенного им.
 Взявшись за руки, как друзья,
 Подходят к золотому гнезду,
 К медному подворью,
 К амбару светлому,
 К священному очагу.
 Как сто человек
 Жили в согласии, совете,
 Как тридцать человек
 Одним счастьем живут,
 Свежим кумысом
 Пробавляются они,
 Шипучим кумысом
 Разгоняют тоску,
 Толстыми кусками хаса
 Угощают друг друга,
 Салом с заливка
 Ставят городки,
 Отборным мясэ
 Выбивают фигуры,
 В сытости и довольстве
 Живут-поживают,
 Одеваются одежды из отборной
 Кожи выделки тонкой,
 В шкуры прочные,
 В соболиные шкуры
 Отборные,
 Прячутся, играя,
 В рысьих шкурах,
 В шкурах лисьих
 Прячутся друг от друга,
 Как братья родные,
 Веселятся, живут...
 С востока со священной горы
 На запад к каменной горе
 Бегут наперегонки
 Как равные бегуны,
 С северной высоты
 До южной горы

Бегут взапуски наравне;
 Берут в прыжках
 Одинаковую высоту
 И руками, и ногами —
 Долго ли так жили
 В радости и веселии —
 И сами не знают,
 Коротко ли жили так —
 И сами не ведают.

III

1

51

Солнце ясное заходит,
 Наступает вечер,
 На узорную кровать,
 На роскошную постель,
 На подушки шелковые,
 Под одеяла шахматные
 Рядом ложатся спать.
 Так и спали всегда.
 Ездящий на шестилетнем жеребце
 Двухлетний Эрбэхтэй Бэргэн
 Привык спать вторым,
 В сторону к печи,
 Вставал первым, топил печь.
 Примерно в полночь, когда
 Лошади сын Дыырай Богатырь
 Спал сладким сном,
 Слышит, кто-то говорит —
 Прислушался.

52

Слышится: «Джэ-буо,
 Похваляешься тем, что имеешь
 Жильем под берегом
 Семидесяти духов Эйиэн Иэйиэхсит,
 Гордишься, что имеешь
 Берлогу под ярморкой
 Восьмидесяти духов Айыысыт,
 Кичишься, что живешь
 Под горой, где девяносто

Орлиных Иэйэхсит,
 Сходясь вместе, веселятся –
 Тебя, бедняжку, кто не знает?
 У тебя одна мать,
 Пятьдесят отцов,
 Родился ночью,
 Кланялся пню,
 Крестился в омуте,
 Роса – тебе постель,
 Туман – одеяло,
 Подушка – опавшая хвоя,
 Дитя блуда – ты.
 Спереди у тебя
 Грехов – полная охапка,
 Сзади – провинностей –
 Не снести на спине!
 Бедняжка, у тебя
 Сено жухлой травы,
 Вода у тебя гнилая.
 Я ль, молодец,
 У себя дома, на родине
 Имел мускулы могучие,
 Полные телеса,
 Даже пуп был жиром покрыт,
 У тебя же грудь высохла,
 Кости выступают голые,
 На животе только жила.
 Пусть разойдутся наши пути,
 Если станешь преследовать,
 Последуешь по теплым следам,
 Побежишь по остывшим следам,
 На груди твоей
 Обломаю гибкий чернотал,
 Сброшу навзничь, на спине
 Попляшут розги мои,
 Толстую шкуру твою
 Разорву, как ветошь,
 Черную кровь пролью,
 Заставлю говорить слова,

53

Не сказанные матери,
 Заставлю умолять словами,
 Не высказанными отцу,
 Лицо белое покрою позором,
 Имя славное развею,
 А пока, прощай навеки!» —
 Шумно ступает по полу,
 Дверь резко стукнула,
 Наружный вход загремел,
 Побежал на юг.
 Дыбрай Богатырь сел на кровать,
 Загнув резко
 Девять пальцев,
 Задумался крепко.
 «Блаатыгар⁴⁸, ребята! — сказал, —
 Дурной же он — какой же
 Достойный человек позволит
 Гнаться абаасы за собой,
 Из-за глупости это,
 Привел ко мне злодея
 Чуть было не погубил.
 Откуда он знает меня?
 Рассказывает побасенки,
 Что, мол, одна мать у меня,
 Пятьдесят отцов,
 Родился ночью,
 Молился пню,
 Постелью мне — роса,
 Одеялом — туман,
 Сын блуда я!
 Откуда он узнал,
 Я сам даже не знаю
 Своих мать и отца.
 Смотри, какие гадости
 Извергает его гортань,
 Какой яд льет изо рта,
 Грозится на груди моей
 Обломать гибкий чернотал,
 А на спине розги,

54

Обещает шкуру рвать,
 Черную кровь пролить.
 Сейчас на твоей спине
 Обломаю розги,
 Шкуру с тебя самого
 Спущу до самых костей,
 Заставлю высказать
 Последние слова!» —
 В мгновение ока
 Скинул всю одежду,
 Выскочил наружу,
 Поверх деревьев молодых
 Побежал взад-вперед,
 По нижним краям
 Плывущих туч запрыгал,
 Выбежал посередине
 Восьмикрайнего, восьмипредельного
 Аласа великого,
 Взбежал на вершину
 Гранитной скалы, подобной
 Воткнутой в землю
 Лыже тунгусской,
 И видит: через каждую версту
 След одной ноги:
 Прыгает то с камня,
 То с дерева, то с песка.
 Наш человек подумал:
 «Аарт-татай, ребята!
 Не простой, оказывается, парень.
 Прокладывая пешком извилистый путь,
 Проходя овраги и высоты
 Не смогу преследовать его.
 Орт-татай, ребята!
 Имел неисчислимыя табуны,
 До сих пор не видел
 Верхового коня-помощника,
 Не знал, кого взнуздать,
 Неужели нет у меня
 Надежной опоры в пути,

Мостков для перехода
Водных преград», – сказал,
Обратно домой побежал.

2

55

Встал на левый край
Благодатного поля,
Куда спускается наяву
Иэйиэхсит-хотун радостно,
Начал ждать на заднем конце,
Желто-белой поляны,
Куда спускаются гурьбой
Важные Айыысыт играть,
Смотрел зорко на восток.
Смотрит вверх по тракту
Божественных айыы,
Белым сиянием играющему,
Словно стан белых снегирей
Взлетает вверх без остановки.
Стоя так говорит: «Джэ-буо!
Имеющий проход, словно
Разложили хвосты и гривы
Серых лошадей,
Указатели из кэриэн ымыя⁴⁹,
Отмеченный чороон ымыя⁵⁰,
Украшенный разноцветными
Поясами из шелка, меха,
Приветствуемый пением сладким,
С подношением масла,
С двором изобильным,
Где гуляет досточтимый жеребец,
Белая кобыла завершает сэлэ⁵¹,
С вольными жеребятами
Светло-рыжей масти,
Не загнанными в стойла,
С жеребятами чалыми,
Не знающими загона,
Не дающими прикоснуться к себе,
С темно-серыми жеребятами,

Не дававшими хватать за гриву,
 Не стоявшими в сэлэ —
 С изобилием желтым,
 С кругом меховым
 Грозный бог — Джёсегей,
 Господин мой дедушка,
 Здорово тебе говорю!
 Если спросишь, схватив за клюв,
 Не дашь рта открыть, то
 Отвечу из глотки своей:
 Имеющий жильё на берегу
 Семидесяти Иэйэхсит,
 Устроивший берлогу
 Под самой ярмаркой
 Восьмидесяти Айыысыт,
 Под входом в ярмарку
 Восьмидесяти Айыысыт
 Устроивший гнездо,
 Живущий под горой
 Девяноста Айыысыт орлиных,
 Ездящий на говорящем
 Гнедом жеребёнке
 Сын лошади Богатырь Дыырай,
 Я говорю с тобой.
 Если спросишь: с какой целью,
 Какая нужда привела,
 Обращаюсь с просьбой редкой:
 Начинаю извилистый путь,
 Собираюсь проторить
 Опасную стезю,
 Начинаю дорогу.
 Настал день догнать ушедшего,
 Преследовать сбежавшего,
 С сильным потягаться,
 С отборным состязаться.
 Верного ездового мне,
 Который станет мостками для перехода
 Водных преград,
 На кого смогу опираться

56

Изнуренный погоней,
 Друга – коня прошу указать,
 Составит ли это вам труда?»
 Навстречу солнцу
 Сделал круг, смотрит вверх:
 Словно растянули
 Лошадиную шкуру пегую,
 Рябые облака быстрые
 Покружились над ним,
 Подуло ветром горячим,
 Полило мелким дождём
 Сверху, с Верхнего мира,
 Из тракта серо-жёлтого
 По проходу, напоминающему
 Развернутые гриву и хвост
 Серой лошади вольной,
 Появляется образ коня,
 Похоже, гривы и хвост
 Заменяют ему
 Серебряные крылья,
 Вскоре показали
 Четыре серебряных копыта.
 С шумом оглушающим
 Стремительно понёсся вниз,
 Когда четыре могучих копыта
 Коснулись поверхности
 Прославленного кургана,
 Воспетого в песнях,
 Великого дола
 Деревья и травы
 Колыхнулись вовнутрь,
 Словно притянутые, а затем
 Были отброшены назад.

57

Наш человек моментально
 Схватил за повод, внимательно
 Разглядывает облик коня:
 Могучий порыв не сдержит повод,
 Недоуздок не остановит мускулов игру,
 Подпруга не затянет брюхо,

Поперёк на целый кёс,
 Вдоль в длину на день пути,
 С тройным серебряным мехом,
 Которого ветер не шевельнёт,
 Питается воздухом свежим,
 С черной чертой по спине,
 Будто господин голова
 Провел кортиком своим,
 Будто господин князь
 Приложил печать,
 С темными крыльями — пятнами
 На обоих плечах,
 С двух сторон спины
 Растут крылья серебряные,
 Волосы на загривке
 Вьются на расстояние в три дня,
 На девять дней пути
 Играет грива пышная,
 На девять дней пути
 Расстиляется буйно
 Серебряный хвост лодкой,
 Под горлом
 Озеро-пруд, где водятся
 Стаи уток-самцов,
 Караси юркие,
 Жирные утки — анды⁵²,
 Окуней полно —
 Ловцы рыб с вершами,
 Клычет сокол-рыболов,
 В лесу растущем рядом;
 В подколенном суставе
 Озера с хвощами,
 В ноздрях гнездятся птички,
 В ушах — кулики,
 На затылке кукушки,
 На спине глухари,
 На хвосте лебедь,
 Под брюшиной снегири,
 Тяжелый потник,

58

Обширного неба образ — седло,
 Тебеньки из близких облаков,
 Подпруга из плывущих облаков,
 Чепрак из перелетных облаков,
 На крюке седла
 Подвешен восьмивостый кнут,
 Что молния небесная⁵³.

Как черный глухарь,
 Взлетевший с проталины весной,
 Наш человек вознесся вмиг
 В высокое седло,
 Вроде тетерке весенней,
 Уселся на коня,
 Подобно белой пуночке,
 Ловко уместился,
 Недоуздом с неба высокого
 Направил коня,
 Кнутом небесным
 С кольцом звенящим
 Ударами с гузна
 Вышибает мяса по бедру,
 Передние копыта
 Оставляют за собой
 Пруды на лугу,
 От задних копыт
 Образуются озера.
 Крылья чистого серебра
 Могучими взмахами
 Направляет в Верхний мир —
 Ломаются сучья толстые,
 Обернувшись юнцами,
 Остаются драться,
 От щепы деревьев молодых
 Буйными молодцами шумят,
 Разбивает деревья подгнившие,
 Остаются стонать, кривляться
 Старухами-кожемяками,
 Сбивает с корнями пни,
 Остаются голодными

Волками выть,
 Валежники перебитые
 Остаются сердитыми медведями
 Гнаться друг за другом...
 Будто отказался
 От великой земли,
 Будто оставляет навеки
 Родной широкий дол,
 С каждым взмахом
 Отдаляется от земли
 Все резче, все буйнее,
 Даже подмышки загремели,
 Волнуется и пах,
 Быстрее быстрого ринулся
 Бурным ходом несказанным.

3

59

Затем этот человек
 Задумался, девять пальцев
 Сильно перегнув:
 «Оорт-татай, оголоор!
 Имел ведь я
 Священный огонь,
 Уютный свой дом,
 Священное древо Аал Луук,
 Изначальную великую страну...
 Собираюсь в далекий путь,
 Проторить неизвестный путь,
 Пройти-проехать
 Тракты неизведанные,
 Тропки неведомые;
 С мыслью задорной
 Потягаться с лучшими,
 С сильными побороться
 В чужедальних странах,
 На неизведанных путях, —
 Как же так? — должен
 Поклониться священному очагу,
 Стране родимой,

Бросить жребий вещей!» —
 Краем глаза взглянул
 Остро назад:
 Щедрая родимая страна
 Виднеется вдали, будто
 Растянули шелковые
 Зеленые полотна вширь,
 Вся изначальная Мать-страна
 Виднеется светлым пятном,
 Как роскошный налобник меховой
 Богатой женщины.

60

Повернул коня в ту сторону,
 Взял в руку огромный лук,
 Скрепленный прочной древесиной
 Страны Китиэн-Имиэн,
 Сделанный из березы
 Страны Хатыан-Имиэн,
 Обернутый берестой
 Страны Томоон-Имээн⁵⁴,
 Окрашенный кровью со спины
 Рычащего зверя хахай⁵⁵,
 Смазанный отборной желчью
 Кричащего зверя Эксёкю⁵⁶,
 Скрепленный связкой из жилы
 Рыбы смерти джирибиней⁵⁷,
 С тетивой из главной жилы
 Великой рыбы смерти даарда,
 Завернутый в шкуру спинной части
 Огромного великого сохатого,
 Как средняя излучина
 Широкой реки Таатта,
 Растянул тетиву лука
 От уха до уха в круг,
 Вложил стрелу серебряную,
 Подобную плечевой кости лося,
 Набравшего игривую силу
 От первого летнего кумыса,
 Пустил, стараясь попасть
 В шею главного столба,

61

Священной коновязи —
 Большой палец загремел,
 Будто с четырех горизонтов
 Сорвались четыре грома,
 По краям небосвода
 Полоснула молния,
 А стрела вонзилась на харыс⁵⁸
 В голову главного столба.
 А затем поет он так:

«Джээ-буо!

Подобный чёрному быку,
 С угрозой разбросав землю,
 Развевя, в пыль улегшемуся
 Поперек входа в дом мой,
 Порога тяжелого
 Могучий дух-хранитель!
 Имеющий растопку
 С копну, покрытую снегом,
 Держащий огниво
 С печень вороного жеребенка
 С сыном — длинный дым,
 С дочерью — близкие искры,
 Усы торчащие врозь,
 Пламенеющая макушка,
 Светлые виски —
 Сээркээн Сэсэн⁵⁹,
 Дух-советчик мудрый,
 Величавый Аан-Уххан,
 Господин дедушка мой!
 Я — ваш питомец —
 Отправляюсь в трудный путь,
 Преследуя убежавшего,
 Проторить путь тяжелый,
 Чреватый опасностями,
 После отъезда моего
 Подступят с чайниками в руках
 Духи-дочери хвори,
 С котелками подкрадутся
 Духи-дочери мора,

С чашами кытыйа⁶⁰
Подбегут дочери напастей всяких,
С ложками-хамыйах
Пристанут девки — духи голода —
Всех разгоняй горящей палкой,
Длиной в девять былас,
Помешивая огонь в очаге,
Никого близко не подпусти,
Гляди в оба!
Прощай надолго!
Затем еще скажу:
Дух восьмиствольного
Великого Аал Луук древа,
Великая матушка,
Излучающая радость!
Своим кнутом волшебным,
Величиной с пышную берёзу,
Размахивай постоянно,
Разгоняя всякую нечисть.
Духи зла соберутся,
Наедут с улусов дурных
С духом дурным,
Пытаясь ослабить, прорваться,
Чтоб посеять дурноту
На оберегаемых тобой,
Гляди всегда в оба,
Прощай надолго!
Дух-хранитель великий
Восьмикрайнего, восьмипредельного
Родного мира земного!
Четыре запора заговоренных
Ненароком не ослабь,
Не открывай никому
Восемь медных дверей,
Замкнутых навечно,
Холодное дуновение
Снаружи не подпускай,
Дышащих теплом
Изнутри не выпускай!

Духи деревьев, нарядные женщины,
 Духи трав, парни, рисовальщики,
 Духи местностей всех, девчата,
 Радующие нарядами живыми,
 Все, до одного
 И до единой, прощайте надолго!
 Пусть множится добро!
 Пусть возрастает слава!
 Пусть маслом бьёт всегда
 Мое благословение — алгыс!»
 Затем направил коня
 На южный край южного неба,
 Ринулся бодрым галопом,
 Поехал быстрой рысью,
 Удаляется, спешит;
 Высказанные им слова
 Легкими облаками понеслись,
 Крики его быстрыми облаками
 Плывут резво,
 Возгласы его облаками густыми
 Растянулись по небу,
 Его голос раздаётся
 Ветром в поднебесье.

IV

1

62

Земля айыы кончается
 Край земли становится тундрой,
 Пошло мелколесье густое,
 Начала рек становятся
 Падью мелкой,
 Цветом недоваренной ухи
 Глядит унылое небо,
 Растут травы жесткие, кривые
 С крюками на стеблях,
 Хилые деревья будто
 Поломаны бурей на болотах,
 Березы кривые, витые —
 Лежит земля духов нечистых...

До сих пор он ехал,
 Различая зиму морозным инеем,
 Весну – непогодой с ветрами,
 А лето – дождями,
 Не понял, долго ли едет,
 Коротко ли скачет куда-то,
 На глазах меняется природа вся:
 Летают жуки величиной
 С младенца сидячего,
 Резвятся ящерицы с бычка,
 Прыгают лягушки величиной
 С ожиревшую на воле кобылу,
 Начинается край бешеных кликуш,
 Достигает того края
 Страны шаманов и шаманок,
 Проехал мимо сосны
 С семью гнездами,
 Оставленными шаманками,
 Мимо великого дерева черного
 С девятью опустевшими
 Гнездами, где были
 Выпестованы шаманы.
 За этим местом
 Лежало расположение
 Колдуна-дэриэтника⁶¹,
 Затем дэриэтника на быке,
 Затем оказался на берегу
 Колдовского байгала⁶² Кудулу,
 Куда впадают волнами,
 Как длинные ручки сачка,
 Духи колдовства,
 Оказался под высоким берегом,
 И тут же с южной стороны
 Наступил берег колдовской,
 Остановился напротив богатыря,
 Затем подошел еще
 Коварный берег впритык,
 А наш человек, на это
 Не обращая внимания,

Прямо на юг продолжает путь,
 Едет по болотистой низине,
 По странной части вокруг.
 И вдруг видит впереди:
 Горит костер большой,
 С урасу⁶³ с тремя опоясками.
 Видит: туши жирного
 Медведя отборного,
 Лося-великана и оленей
 На вертелах деревянных
 Вокруг большого костра.
 Немерено много пищи
 Жарится, истекая кровью и жиром.
 Увидев такое раздолье пищи,
 Наш человек почувствовал,
 Что за долгий путь
 Сильно оголодал.
 Соскочил с седла, коня
 Ударом ноги превратил
 В дерево сухое, кривое,
 Кафтан свой застелил,
 Седло положил, как подушку,
 Быстро вытащил острый нож,
 Где поспело, резал, кромсал,
 Кидая себе в рот
 С рукавицы выделанной кожи,
 Проглатывает быстро,
 Со старую шапку меховую
 Сует суетно в рот,
 Большую часть готовой еды
 Съел он так полулежа,
 Разморившись от еды и тепла,
 Начал сладко дремать.
 Засыпая, сквозь ресницы
 Видит, как подошел
 Голый человек отвратительного вида:
 Вокруг корпуса грудь,
 И живот вокруг тела всего,
 Насквозь угадывается желудок.

64

Голова, как чан большой,
 Как чашки большие,
 Выступающие навывкат глаза.
 Глядит на нашего парня
 Сквозь слезы упорно,
 Голосом не то дьявольским,
 Не то человеческим начал
 Не то выть, не то петь такое:
 «Блаатыгар, ылаатыгар!
 Родившийся под небом западным
 Во славе большой,
 Имеющий на берегу
 Семидесяти Эйиэн Иэйэхсит⁶⁴,
 Под трактом восьмидесяти восьми
 Великих Айыан Айыысыт
 Устроивший себе берлогу,
 Устроивший себе жильё,
 У входа в стойбище
 Ходжон Айыысыт⁶⁵, нисходящей
 На землю сверху с небес,
 Ездящий на говорящем
 Черном жеребёнке
 Сын лошади Богатырь Дыбрай,
 Здравствуй и поклон!
 Если хочешь знать,
 Кто я такой, откуда родом:
 Мать моя — узнавай сам,
 Откуда родом отец мой —
 Расспрашивай всех.
 Меня же самого зовут
 Сыном нищего восьми улусов,
 Бродящего с салазками
 Знаменитым Укумалом.
 Спросишь: откуда у тебя
 Это щедрое угощение —
 Базаром ему — черная тайга,
 Городом ему сухой черный лес,
 Синие белки на упряжи,
 Красная лиса — вместо кнута,

Черная лиса как кошель,
 Куропатка – кокардой на лбу,
 Рябчик – кортиком на боку,
 Черный глухарь – шалью,
 Тетерка – украшением,
 Горностай – бахромой,
 Колонки – на косах,
 Дух-хозяин тайги
 Аан Байгырдаан
 Баай Барыылаах-старец Тойон
 Позволил выпросить мне
 У его резвых слуг –
 Парней, направляющих стрелы,
 Девчат, следящих за прицелом,
 Старух, следящих за курками.
 По их милости собрал
 В поте лица своего
 Столько добра не для тебя –
 Ты же ограбил меня,
 Наелся до отвала и лежишь
 С рожей бесстыжей,
 Красной, как луна
 В день седьмой месяца седьмого, –
 Как это обидно, досадно мне!
 Разнесу я в семи наслегах,
 В восьми улусах,
 На девяти окраинах,
 Как ты ограбил меня,
 Оставил голодать.
 Заставлю почернеть
 Белое лицо твое,
 Покрою грязью облик твой –
 Ыыйдарбын-аайдарбын!»

65

А наш парень думает:
 «Вероятно, это дух растений
 Этого края ругается.
 Что за такая уродина?
 Действительно, разнесет

По семи налегам,
 Что я ограбил его,
 Сожрал всю его пищу...
 Ославит меня на все восемь
 Земель сибирских,
 Наполнит слухом дурным
 Девять улусов Сибири.
 Зря я съел его пищу,
 Теперь позора не оберешься.
 Я так проголодался
 В долгом пути, что не сдержался,
 Теперь-то все равно — один ответ,
 Нужно разбить негодяю голову,
 Уничтожить и уйти».
 Лежа, хватает левой рукой,
 Но тот увернулся ловко,
 Только огонь схватил
 Наш парень, а тот
 Вовсе с глаз пропал,
 Будто его и не было.
 Живо встал наш парень,
 Остатки пищи быстро доел,
 Расколдовал коня,
 Белой пуночкой взлетел
 В седло, продолжает путь.

2

66

Едет он быстро,
 Спешит всегда вперед,
 Спорой рысью идет.
 В одном месте его конь
 Четырьмя подвижными копытами
 Уперся о землю,
 Четыре ноги расставил как столбы,
 Испражнился с копну,
 Покрытую снегом зимой,
 Шумной струей пустил мочу,
 Так, что образовался пруд.
 Из самой глубины нутра

Шумно выдохнул воздух,
 Опустил два уха широко,
 Четырьмя серебряными копытами
 Разрушил стоящую изгородь,
 Носом звонко зашумел,
 Взглянул вверх острыми очами.
 Хозяин слез быстро с коня.
 «Что случилось с верным
 Другом моим?»
 Конь смотрит в небо,
 Разинул пасть, подобную
 Медному чайнику,
 Серебряной гортанью задвигал.
 До большого размножения
 Людей и скота,
 Пока грехи не объяли мир,
 Лошадиный род умел говорить
 (Нет сказа, чтоб не приврать.
 Олонхо не обходится без преувеличения.)
 Конь начал говорить:

67

«Тыбыырахпын, тыбыырахпын!⁶⁶
 Мой господин, мой назначенный богами,
 Смысл слов моих пойми, вникай!
 Двумя золотыми очами,
 Подобными солнцу сияющему,
 Двумя ушами, подобными
 Полной луне тэргэн,⁶⁷
 Разбери, пойми!
 Если ты, взяв меня за нос,
 Будешь допытываться:
 От кого я родился,
 Каких буду кровей,
 Из страны какой вышел,
 Поведаю, слушай:
 Если вверх вознестись
 С самого востока,
 Поднять глаза, обозреть;
 Над тройным небом светлым
 Произошел, говорят, живет

На тройном круге света
 Имеющий три слоя
 Молочной волны седалище,
 Три города серебряных,
 Имеющий дымокур
 Из желтого ладана,
 Окруженный светом
 Вечных фонарей и свеч,
 На чистом майдане,
 Как широкий алас,
 За престолом серебряным,
 С архивом из бумаг,
 Сложенных кипами, как береста,
 С чернильницей с лежащую корову,
 С пером, как вила стогометательная,
 С посохом с крестом,
 С рукавицей с изображениями орла,
 С шапкой с портретом,
 Держащий одну присягу крепкую,
 Единым законом владеющий
 Грозный и милостивый,
 Сияющий старец
 Юрюнг Айыы Тойон,
 Неумолимый Джылга Хаан,
 Недосягаемый Одун Буурай Тойон⁶⁸ –
 Его любимец Атыыр Киппэ⁶⁹
 Западного неба жеребец
 Мне отец-господин,
 Восточного неба кобыла
 Илэ-Ньямагай – моя мать.
 Я родился и рос под именем
 Говорящий Черный Жеребёнок.
 Мой жребий с рождения,
 Мой жребий земной –
 Предназначен тебе служить.
 Теперь слушай о себе –
 О своем происхождении высоком.
 Самая младшая из трех дочерей
 Славного Юрюнг Айыы Тойона,

Воспитанная семью дочерьми
 Высоких айыы Эджелимэ Куо,
 Была матерью твоей.
 Отцом же твоим был
 Восьмислойного желто-белого
 Неба великий богатырь
 Хаардыыр Мохсогол.
 Спросишь, отчего же стал
 Срединного мира богатырем?
 Славный Юрюнг Айыы Тойон
 Созвал на первый кумыс –
 На малый праздник
 Первого жеребёнка людей:
 За серебряный престол
 Писаря трех небес
 Белого писаря Юс Номер –
 Твоя мать несла к гостям
 Полный чорон праздничный,
 Полный масла жёлтой благодати,
 А ты, будучи девятимесячным,
 Забился сильно ногами
 В лоне матушки своей,
 Через брюшину матери
 Сплеснул на три пальца
 Ритуальный священный кумыс,
 За этот грех на целый год
 Перестали плодиться табуны
 Самого господина Юрюнг Аар,
 Стада коров на три года
 Перестали приносить телят,
 На три же года перестали
 Женщины рожать детей...
 За этот же грех Юрюнг Айыы Тойон
 Повелел шаманке Айыы Джаргыл
 Разродить досрочно твою мать –
 И ты из лона матери серебряной
 Был исторгнут и направлен,
 Как совершивший тяжкий грех,
 Черную провинность недоносок

В мир Срединный земной –
 Решили, что такой необузданный
 Не может расти в светлом царстве
 Верхнего мира, дали тебе
 Новую судьбу, благословили
 В Срединном мире стать князем
 Над жизнью и судьбой черного люда –
 Знаешь ли это?»

А наш человек подумал:
 «Аарт-татай, оголоор,
 И я, и мой конь верный,
 Оказывается, от Одун Хаана,
 Тыйыс Хаана прямо наделены
 Высокой судьбой, значит,
 Не пропадем за просто так!»
 Подумал радостно, и на коня
 Так легко, словно белая птичка,
 Вскочил, направил как прежде
 На юг. Едет рысью быстрой,
 То ходом бодрым,
 То галопом вскачь.

3

68

Подъехал к месту, где
 Раздольно угощают
 Друг друга рюмками вина,
 Чашками полными привечают,
 Бутылкой вина мирятся,
 Дарят флягами вина,
 Четвертной бутылью вина отдаривают,
 Половинной меры виной дружат,
 Ведами вина сговариваются.
 Увидев это, конь наш
 Крыльями серебряными быстро замахал,
 Синее облако грудью рассеял,
 Поёт на лету:
 «Анньыхапын, анньыхапын!
 Тыбырахпын, тыбырахпын!
 Господин мой единственный,

В далеком прошлом,
 В ушедший давно день,
 Когда еще был в своем
 Благословенном мире,
 Дьявольского сына коварного,
 Хитрого врага жестокого
 Победил в схватке, убил,
 Однако из крови его
 Три ворона, белых по шею,
 Будто подержанных в суорате,
 Взлетели вверх, в Верхний мир.
 Коварное колдовство
 Последнего из тех воронов
 Обернулось тремя женщинами
 Молодыми, пригожими
 Поджидают тебя впереди.
 Разостлали листья свежие,
 Поставили священный чэчир⁷⁰,
 Приготовили яства всякие,
 Чтоб щедрым угощением
 Завлечь в гибель тебя.
 Будь умным молодцом,
 Будь настороже, даже не моргни,
 Колени в поклоне не сгибай,
 Сверху покажутся прекрасными,
 В наряде из лис и рыси,
 А снизу они дьяволы,
 Полные гибельной водой,
 Ждет тебя
 Их колдовство смертельное,
 Сильней меня бей кнутом,
 Не жалея нисколько!»

69 Бьет он коня сильней,
 Думая: «Мой верный конь
 Почуял недоброе». Взлетает конь
 Бурно вверх. Вдруг опустилась тьма
 Беспросветная тяжело вокруг,
 Семикратной жарой
 Семерного лета, такой, что

Мясо свежее сваривается вмиг,
Обволакивает их...
Тут он видит чернотал,
Оказалось, войско черное,
Думает, белые кусты,
Оказалось, белое войско,
Думает, зеленые кусты,
Оказалось, войско зеленое,
Сверкает серебряный оплот,
Во дворе дворец золотой.
Теснится в рядах посуда,
Сшитая из кожи и бересты,
Для кумыса и молока,
Для масла и сметаны
Ритуальная посуда, украшенная
Волосом конским, полна,
С резным узором чороны
Особой группой стоят;
Соревнуются в ловкости и силе
Крепкие ребята здесь,
Быстроногие бегут вперегонки,
Бегуны-прыгуны собрались
Порадовать успехами всех,
Раздаются раскатами песни
Старинные и новые,
Сказители олонхо сидят
В почетных кругах –
Прибыли они в разгар
Удалого веселья, где радость
И счастье на всех лицах.
Вокруг золотого здания
Воздвигнута ограда особая,
Внутри ограды три девицы
Красоты неописуемой,
И в мечтах невообразимой,
Блистая, как луна,
Водят веселый хоровод,
Увидев нашего богатыря,
Первая женщина в честь гостя

70

Запела песню такую:
 «Ну, девицы, посмотрите,
 Перед нами стоит человек,
 Выросший под небом западным,
 Ездящий на черном
 Говорящем жеребенке
 Сын лошади Дыырай Богатырь —
 Именитый из улуса другого,
 Лучший из улуса чужого,
 Сильнейший из Сибири иной,
 Сын милосердного мира,
 Сын доброго солнечного племени айыы,
 Наш старший брат,
 Бьём тебе сердечный поклон!
 Именитые люди мы,
 Со времен предков отца,
 Выросшего на пище отборной,
 Встречаем тебя с угощением;
 Со времен предков матери,
 Выросшей на крепком кумысе,
 На молоке лучших сортов,
 Внесенных в списки и сегодня,
 Для тебя приготовили все лучшее.
 Во имя счастья наших
 Поколений подрастающих
 Для напитков и масла
 Доили старейших кобыл,
 Породистых кобыл молодых;
 На благо поздних потомков
 Приготовили праздничный пир.
 Взгляни на нас
 Хоть краем глаз,
 Посмотри прямо добрым взором.
 На пути длинном,
 Верно, оголодал,
 Далекая езда требует
 Много сил, остановись,
 Вкусных яств прими,
 Понежись в объятиях жарких

71

На постели мягкой!
 Шустрые парни стременные,
 Примите у него поводья,
 Быстрей расстелите шкуры
 На проход ему,
 Откройте вход в дом,
 Приготовьте ему олбох⁷¹» —
 Слушая эти призывы,
 Конь богатырский пуще
 Навостряет крылья,
 Продолжает удаляться прочь.
 А парень же думает:
 «Кровь у меня от жажды закипает,
 Нужно бы остановиться здесь,
 Напиться, наесться, повеселиться!»
 Дергает за узду, чтоб остановиться,
 Конь крепко закусил удила,
 Пытается соскочить с седла,
 Седло будто срослось с конём,
 Лишь сильнее свистит в ушах,
 В голове стоит звон,
 Проскочили мимо. Краем уха
 Слышит шум позади,
 То раздаются крики досады,
 Смысла слов не разобрать,
 Мелодий песни не понять,
 Дьявольская ругань, проклятья
 Остаются далеко позади.

4

72

Так проехали, конь на ходу
 Снова заговорил: «Хозяин мой!
 Внимай моим словам,
 Мысль мою уразумей.
 Впереди нас ждет еще
 Одна преграда опасная —
 Бездонное море Тюмэри
 Раскинулось с угрозой немой.
 Внизу на дне готовы поглотить

Четыре преисподних страшных,
 А сверху горящее море,
 Опаляющее бесконечное небо,
 Мышь остроносая по низу не пройдет,
 Сверху не пролетит птица быстрокрылая.
 Ну, мой господин, посильней
 Взнуздай, понукай меня,
 Крепче бей пятками меня
 По каменным бокам,
 Не жалея ни меня, ни сил своих,
 Бей почаще тяжелым кнутом!»
 Богатырь вырвал великий кнут,
 Дарованный богами скрепой облаков,
 Ударом выбивает с тела коня
 Огромные куски до костей,
 Уздой растягивает до ушей
 Рот лошади, пятками чугунными
 Стучит нещадно по бокам,
 Взмывает к небесам конь,
 Сердце его трепещет сильней,
 Волнуется бурно печень.
 Во всю мочь крыльев серебряных
 Пролетает синеющий дол
 Тройного неба великого,
 Достигает сияющей вершины,
 Поворачивает резко назад,
 Нацеливаясь на самую середину
 Безмерного огненного моря,
 Чтобы попасть в центр его
 Вертящегося круга, поёт,
 Несясь стремительно вниз:

73

«Джэ-буо! Послушай, мой господин!
 Меня произвели на свет
 Славного Юрюнг Айыы Тойона
 Любимый белый жеребец,
 Славного Юрюнг Айыы Тойона
 Любимая кобыла благородная,
 Родился от них говорящим
 Хара Кулун конём.

Мой брат единоутробный
 Айыы Дугуй конь
 С крыльями лунного камня,
 Его хозяин прославленный
 Богатырь Восходящее Солнце Туйгун,
 Очами зрячими взгляни,
 Ушами чуткими услышь —
 Смертельная опасность грозит!
 В центре лона светящегося
 Бездонного моря Тюмэри
 Есть поле для схватки
 Сильнейших богатырей —
 На поле том утёс Табий,
 Связанный с землей и небом,
 Если б смог я задним копытом
 Попасть в вершину его роковую,
 Дети айыы с удачей
 Вознеслись бы в страну айыы,
 В солнечный счастливый мир!»

74

Внезапно раздался великий звон,
 В мозгу отозвалось
 Резким ударом медного котла,
 В уши ударило звуком
 Десяти пар крыльев быстрых
 Утки-гоголя небесного...
 Наш парень сумел уловить
 Звук удара копытом
 О вершину утёса опасного...
 От удара вверх взлетел конь,
 И вдруг перед ними оказался
 Кюн Туйгун Богатырь
 На коне Айыы Дугуй —
 Так и не поняли, откуда
 Они появились внезапно...
 За хвост длинный серебряный,
 Бьющий волной за девять дней,
 Задний конь схватился зубами —
 Двойными усилиями двух коней
 Вмиг оказались рывком

На том берегу горящего моря.
 Тут же сверху с поднебесья
 Падает на них железный мяч
 Окружностью в сорок дней пути —
 Успели всего на три сажени
 Увернуться от него, мяч
 Упал с грохотом в море огня,
 Этот мяч сбросили
 Те три ворона, некогда
 Улетевшие, спасаясь, в небо, —
 Задумали они погубить
 Богатырей айыы — не удалось.
 Наши люди обернулись назад,
 Посмотрели, что происходит.
 За девять суток круглых
 Испаряется огненное море,
 Затем семь дней и ночей
 Оно поднимается вверх, крутясь,
 И тогда от моря не осталось и следа.
 Два богатыря айыы
 Отправляются вместе в путь.
 Затем скакавший впереди
 Кюн Туйгун Богатырь
 На коне Айыы Дугуй
 С крыльями лунного камня
 Начинает петь:

75

«Ну, друг солнечный,
 Золотой мой друг!
 Вникай в смысл моих слов,
 Никто из имеющих
 Слезающиеся глаза,
 Не бросит на тебя взгляд злой,
 Десять пальцев на тебя
 Не поднимут, не протянут
 И пальцев пять,
 Спереди пусть сопутствуют
 Удача и счастье величиной,
 Как ураса великая
 В три опояски;

С левой стороны пусть
Спутником постоянным везение будет
Величиной с быка шеститравного,
Со светлой полосой на хребте;
Справа будет постоянно
Шествовать, торжествуя, победа,
Как жеребец девятилетний
Буланой масти другом!
Сзади пусть не отстает
Победное счастье величиной
С четырехтравного быка молодого —
Уруй-айхал тебе навсегда!
Пусть
Из семи ураса твой дым
Потянется в небесную высь,
Из восьми ураса твой дым
Вьется в голубую даль,
Из девяти ураса твой дым
Будет вестником счастья всем!
Пусть будет у тебя высокая
Человеческая судьба!
В грядущем в будущие времена,
Всегда, пока будем жить,
Будем друг другу
Опорой надежной в беде.
Когда настанет от врага
Гибельный тебе час,
Только назови меня:
«Ездящий на коне Айыы Дугуй,
На крыльях из лунного камня
Богатырь Кюн Туйгун,
Ушами чуткими услышь,
Глазами зоркими посмотри!» —
Тогда я моментально
Натяну наизготовку
Свой лук роковой,
Положу на тетиву
Стрелу из тальника,
Воскликну: «Пустил стрелу

Роковую, берегись!» —
 Ты мигом обернись
 Небесным соколом алым⁷²
 С клювом крутым,
 С крыльями чистого золота,
 С маховыми перьями
 Из литого серебра,
 С перьями тонкого серебра,
 С хвостом из желтого серебра,
 С мастью переливающейся
 С кольцом волшебным
 Вокруг шеи, с кольцами
 На хвосте, взлети быстрее вверх
 На расстояние в три дня пути,
 Прощай надолго!» — ринулся
 Вверх на восток, пронзая
 Сумрачное, неоглядное человеком
 Небо бурное, исчезая с глаз.

V

1

76

Наш человек, держась
 Прямо на восток, продолжает путь:
 Бодрым аллюром, рысью,
 То шагом широким,
 То галопом бурным.
 Оставляет позади широкие реки,
 Проезжает через быстрые речки,
 Богатые аласы остаются по пути,
 Подобно каравану крупных гусей
 Протянулись по бокам
 Урочища большие.
 По суставу подколенному
 Доброму рысаку вьется
 Сочная трава зеленая,
 По колени коню-иноходцу
 Волнуется пышно трава,
 Рослому коню бьется по тазу
 Осока-трава густая,

Едет и не заметил как,
 Откуда вдруг появился
 Забытый в давнее время
 Богатырь-двухлетний ребенок
 Эрбэхтэй Бэргэн
 На шестилетнем жеребце,
 Оказался впереди
 Впритык к его коню,
 А говорящий конь
 Чёрный жеребенок
 Положил челюсти на круп
 Шестилетнего жеребца.
 Вместе они полетели на юг.

77

Наш богатырь про себя думает:
 «Не прострелить ли ему спину?
 Пролью на забаву кровь подлецу,
 Пусть течет порожистой речкой!»
 Затем, загнув резко девять пальцев,
 Снова подумал: «Он тоже
 Из племени айыы. Я, будучи
 Из милосердных солнечных айыы,
 Защищающих всех добрых айыы,
 Навлеку на себя тяжкий грех,
 Позор несмыаемый,
 Если убью его. Лучше поехать с ним,
 Познакомиться с его семьей.
 Сказал, что у него есть
 Красавица сестра с косой
 Из алого шёлка, длиной
 В восемь сажений маховых,
 По имени Айталы Куо.
 Нужно узнать её, поговорить с ней,
 Вкусить еду, приготовленную ею,
 Посмотреть жилище, как живет,
 Если дурные люди они,
 Разберусь там на месте,
 А ему теперь не сбежать
 От меня», – решил он.
 Поехали дальше вместе.

78

Издалека виднеется
 Восьмиствольное Аал Дууп древо,
 На западе от него
 Стоит большой дом из серебра,
 Блистая издалека,
 Стоят девять больших сэргэ,
 Передний конь направился
 Прямо к первому сэргэ.
 В северном углу хотона
 Оказалась нора проходная
 Для собак, оттуда высунула голову
 Старуха Симэхсин⁷³,
 Разинула рот широко,
 Высунула длинный язык до груди,
 А глаза мутные загорелись,
 Блестят, как самоварный бок,
 Носки стоптанных торбозов
 Бьют по лбу до крови,
 Завязки торбозов хлещут по заду.
 От завязок коленных захромала,
 Увидев гостей, заковыляла спешно
 К госпоже и господину своему.
 Всполошённо подпрыгнула,
 Впопыхах заговорила, закричала,
 Едва переводя дыхание,
 Топчась, прыгая на месте:

79

«Хангырыыр Хаан Тойон, отец мой!
 Кынгырыыр Хаан⁷⁴ госпожа-матушка!
 Увидела невиданное,
 Услышала неслышанное –
 Первый из них вроде бы
 В прошлом наше дитя
 Двухлетний Эрбэхтэй Бэргэн
 На шестилетнем жеребце,
 За ним
 Посмотришь на солнце –
 Спиной солнце загораживает;
 Взглянешь в небо –
 Плечи загораживают небо,

От саха на сажень выше,
 От нуучча⁷⁵ на вершок высок,
 Какой страны княжеский сын
 Прибыл к нам — не поняла,
 Какого края далекого
 Сын головы — не разобрала;
 Примите повод быстреей,
 Положите срочно олбох,
 Слышите вы, парни-слуги!
 Приготовьте в лопатах золу,
 В хамыйах⁷⁶ снег,
 В уджа⁷⁷ воду!
 Вскрикнула, упала в обморок.
 Падая, воскликнула: «Моххоо!»
 Полную лопату горячей золы
 Сыпанули ей прямо в рожу,
 Полную ложку снегу
 Сыпанули ей в лицо,
 Полной уджа водой обрызнули,
 За ногу уволокли
 В северный угол хотона
 И оставили там. Часа через три
 Ожила мышью серой,
 Выскочила через северный угол
 Хотона, исчезла без следа.

80

Господин Хангырыыр Тойон
 Сказал: «Эта негодница исстари
 Никогда не говорила попусту.
 Человек, за которым три года
 Погнался абаасы, смог ли
 Воскреснуть теперь либо убежать,
 Выйдите, посмотрите быстреей,
 Что за чушь она несет?»
 Выскочили, увидели:
 К первому столбу с тигром
 Подъехали два богатыря айбы.
 Приняли поводья,
 Разостлали почетную дорожку,
 Положили олбох,

Медную тяжелую дверь
 Открыли настежь,
 Перешагнули толстый порог,
 Первый сел на почетное место,
 Второй сел на правую кровать,
 Стойка кровати не выдержала
 Богатырскую тяжесть —
 Погнулась посередине,
 Смутившийся богатырь
 Подсунул, поддержал кровать
 Своей ногой, крепкой икрой,
 Завели приятный разговор,
 Что тридцать человек не смогут,
 Совет и мир ста человек завели.
 Торжественная суета:
 Все радуются, ликуют,
 Волнуется многочисленный род.
 На левой стороне режут
 Скот одной черной масти,
 На задней стороне
 Валят масти сивой,
 На правой стороне
 Та же участь постигла буланых,
 У входа масти серой
 Повергают на угощение;
 Близких созывают колокольчиками,
 Дальних торопят барабанами,
 На щедрый пир горой —
 Три дня и ночи.

81

Двухлетний Эрбэхтэй Бэргэн
 На шестилетнем жеребце
 С каждым днем
 Меняется ликом: стал
 Выглядеть, как медведь,
 Забурлила в нем дурная кровь,
 Растянулся на кровати неподвижно,
 Держась за затылок ладонями,
 Перестал разговаривать вовсе.
 Видя такое, и наш парень

Начинает выходить из себя,
 Гневом вскипает грудь,
 Грозные мысли теснятся в голове,
 Хочет вырваться из горла
 Буйное слово, сдержался.
 Осматривает все их жильё:
 «Говорил, что есть у него сестра
 С косой в восемь былас,
 Неужто приврал или что?»
 Старик Хангырыыр Хаан Тойон,
 Старуха Кынгырыыр Хаан Хотун,
 Которым исполнилось сполна
 Девяносто и восемьдесят лет,
 Сидя важно, полуразвалясь, говорят:
 «Слева девицы мои, подобные
 Семидесяти стерхам чистым,
 Справа парни мои удалые,
 Подобные девяноста журавлям,
 Мы очень хотим посмотреть
 На лучшего из наслега иного,
 На отборного из улуса другого,
 Откройте нам глаза!»

82

Одна из девиц подняла
 Веки серебряными крючками,
 Один из парней-журавлей
 Взбежал по спине старика,
 Встав на оба плеча, поднял
 Веки крючками серебряными,
 Так держали три часа,
 Дали вволю насмотреться.
 «Ах, больно, жжёт веки, отпустите», –
 Взмолились старик со старухой.
 Отпустили, веки закрылись
 С хлестким шумом.
 Старуха говорит:
 «Старик, ну, каков, на твой взгляд,
 Лучший из другого улуса?»
 На то старик:
 «Э, лучший из другого улуса,

Прославленный из другого улуса,
 Оказывается, добрый молодец.
 Напоминает меня молодого».
 На то старуха:
 «До сих пор, оказывается, еще
 Есть у тебя остатки былой бравады,
 Тебя-то и тогда все видели,
 Ты был толстым только пузом,
 По сравнению с тобой этот
 Во всем молодец: какие руки,
 Какие ноги!»

83

Порывисто встал наш человек,
 Ступил на середину дола:
 «Хангырыыр Хаан Тойон старец,
 Кынгырыыр Хаан Хотун старуха!
 Это ваше дитя
 Двухлетний Эрбэхтэй Бэргэн
 На шестилетнем коне-жеребце,
 Убегая от абаасы,
 Достиг еле живой
 Моей страны, я спас его
 Светлое дыхание, помог ожить
 Его чёрному дыханию⁷⁸.
 В благодарность за это,
 Окрепший убежал, облив
 Меня грязью, и меня,
 И предков моих. Преследуя его
 По теплым и остывшим следам
 Пришел в его золотое гнездо.
 За это он разозлился,
 Растянулся молча на кровати,
 Я намерен спросить с него
 За всю его низость.
 Положу лицом в грязь,
 Пусть отвечает спина,
 Переверну его лицом вверх,
 Пусть глоткой отвечает;
 Разорву его толстую шкуру,
 Выпущу его черную кровь,

Тогда он скажет слова,
 Которые матери не говорил,
 Расскажет про все, о чем
 Не говорил родному отцу.
 Поверг меня он трудностям
 И мукам жестоким. Сегодня
 Заставлю за все отвечать». —
 Оказался у него в руке
 Кровавый меч, вонзил его в землю,
 Стоит, касаясь рукояти бедром.

2

84

Кынгырыыр Хаан Хотун старуха
 Набросила на плечи волчью доху,
 Отороченную рысьим и соболиным мехом,
 Положила на голову косо шапку
 Высокую из рысьей, соболиной шкуры,
 Оперлась о посох серебряный, говорит:
 «Ну, Хангырыыр Хаан Тойон старец,
 Отборного из иного наслега,
 Лучшего из другого улуса,
 Спасшего белое дыхание,
 Оживившего черное дыхание
 Нашего дитяти, чем думаешь
 Отметить, как думаешь отблагодарить,
 Проводить с честью великой
 Его в родную страну —
 Расскажи замыслы свои,
 Подай благородный совет», —
 Старик на это отвечает:
 «Эка, о чем ты толкуешь,
 Думаешь, он оскудел табунами,
 Хочешь выделить лошадей,
 Думаешь, скота не хватает,
 Хочешь одарить скотом круторогим?
 Думаешь, денег у него не хватает,
 Хочешь монетами одарить?
 Молодые сами разберутся,
 Заплатят добром за добро,

- 85 Еще чего ты хочешь?»
 Старуха тут же воскликнула:
 «От нас, отживающих,
 Чего же можно ждать?» –
 Тут же трижды обошла
 Нашего человека против солнца,
 Остановилась прямо перед ним
 Напротив солнца, повела речь:
 «Джэ-буо! Биэбэккээм⁷⁹,
 Гнев свой прогони с груди,
 Буйные мысли из головы изгони,
 Обиду свою отправь в небеса.
 Мое преподношение в почетном кубке,
 Приготовленное лично мной для тебя –
 Кумыс настоящий с маслом свежим,
 С благодатью светлых айыы, вкуси, прошу», –
 Из светлицы серебряной выносит
 Шипящий кумыс с маслом свежим,
 Снова обходит против солнца
 Нашего парня:
 «Кукаам! Милосердных айыы потомок,
 Солнечного улуса доброе дитя,
 Из чорона благословенного вкуси
 Благодатный напиток, я трижды
 Воскликну «уруй». За ней трижды
 Повторяет и наш парень, думая:
 «Подношению старухи обиды нет,
 Нужно принять угощение, все равно
 Разберусь с ним».
- 86 Проглотил быстро кумыс.
 Грозные думы будто испарились,
 Мстительные мысли будто забылись.
 От этого кумыса чудесного
 Кипение в спине прекратилось,
 Волнение печени успокоилось,
 Долго он был поглощен
 Мрачным настроением,
 Вдруг успокоился: «Хуу».
 А старая женщина

Из светлицы серебряной
 Выносит вилки золотые,
 Ложки золотые, стол золотой,
 Оправленный черным золотом,
 Дыша с натугой, все это
 Запихала в подмышки
 Нашему молодцу,
 А наш думает про себя:
 «Ух ты, чего только не увидишь!
 Что это запихала мне за пазуху
 Эта старуха странная?»
 Старуха вся в поту,
 Снова быстро ковыляет
 В светлицу серебряную,
 Выносит на руках пёстро-го щенка,
 Снова обходит трижды
 Нашего молодца.
 Все время старуха
 Что-то негромко поёт,
 Щенка также втиснула
 За пазуху нашему.
 Затем старуха поет:

87

«Биэбэккээм, биэбэккээм!
 Ставшего зеницей зрячих очей,
 Десной крепкого зуба,
 Оторвавшуюся от сердца частицу,
 Равную душе сердца живительной,
 Отпавшую от печени частицу,
 Подобную сердцевине печени,
 Ставшую душой десяти пальцев,
 Подобного кресту возле дома,
 Последнему пню у старого жилья,
 Дорогого, как искорка очага,
 Пестрого щенка назначаю тебе
 Как дар священный за то,
 Что спас дыхание белое,
 Сохранил дыхание черное
 Моему дитяте, сыну бесценному
 Двухлетнему Эрбэхтэй Бэргэну

На шестилетнем коне-жеребце.
 Береги этого шенка, будь нежен,
 Не дергай больно за вихор,
 Ударом грубым плакать не заставь,
 Станет ласковым, как член семьи.
 Милый мой, не обижайся,
 Что старуха не дала посуды дорогой,
 Не наделила одеждой, мехами,
 Не таи зла, что не дала спереди погнать
 Стадо коров, ломая палки;
 Не отправила вслед табун лошадей,
 Столько, что могут веревку держать!
 Отправляйтесь в дорогу
 Быстрее стрелы, легче пуха.
 Пусть сзади не преследуют
 Вас наветы дурные,
 Спереди не дожидается грязь;
 Пусть имеющие десять пальцев
 Не тянут руки с враждой,
 Не бросают косые взгляды
 Имеющие глаза слезящиеся.
 Пусть будет вам счастье полное
 С поставленную в праздник урасу,
 И благодать с быка четырехлетнего!
 Разожгите священный огонь,
 Пусть уют заполняет ваш дом,
 Поставьте во славу медный столб,
 Растяните широкий тюсюлгэ⁸⁰,
 Изобилие ваше будет бездонным прудом,
 Тройной изгородью серебряной
 Обнесите владения свои,
 Конному дарите кнут,
 Кто с волом – накормите,
 Пешему дарите посох.
 Воспитанные вами пусть
 Умножают человеческий род,
 Вскормленный вами скот
 Пусть даст размножение на века,
 Ну, милые, прощайте надолго!»

Наш думает: «Странная старуха,
 Говорит прощальное благословение
 Словно дочери, выданной замуж».
 Как белая пуночка, легко
 Уселся в седло говорящего
 Вороного жеребца – коня своего,
 Сильно бьёт кнутом,
 Словно покидающий широкий мир,
 Словно отлучающийся от великой страны,
 Как разлучающийся от мира
 Начался поспешный отъезд,
 Быстрая езда, словно гонка
 Бурным галопом,
 Вспомнил родимый мир,
 Вскрикнул звонко...
 Олонхо не сказывается
 Без преувеличений, рассказ, бывает,
 Содержит и вранье.
 Между тем, он проехал
 Уже половину пути, подумал:
 «Оорт-татай, оголоор,
 От страны, куда быстрееший
 Из четвероногих доходит,
 Трижды отелившись,
 Возвращаюсь за три года...
 Претерпел много мук,
 Защищал людей айыы,
 Спасал детей мира солнца,
 Навестил именитых иных улусов,
 Погостил у избранных
 Другой страны, но где же
 Плата за ноги натруженные,
 Подарок гостевой, что кладут
 В суму дорожную, держат в руке?
 Несу только щенка пёстрога.
 Аа-айыа-айыы! Когда приеду
 В страну родную, к людям родным,
 Поднимут меня на смех:
 «Сын лошади Богатырь Дыырай

Целых три года мыкал горе
 В далеких странах, в плату принес
 Только щенка одного».
 Поднимут на смех пегие собаки,
 Стану насмешкой собак кёрт⁸¹
 Стану басней поздно ложащихся,
 Притчей во языцах рано встающих.
 Обойдусь и без собаки, пусть
 Его чёрти подберут», — сунул руку
 В пазуху, достал щенка,
 Серdito бросил на землю.

89

Едет дальше. Щенок, тьявкая,
 Бежит рядом, подскакивает вверх,
 Глядя умоляюще на хозяина,
 Подскакивает до середины бока коня.
 «Сыан⁸², вот бедняжка,
 Будет собака доброго нрава,
 Тянется к теплу моей пазухи,
 Будет верной хозяевам,
 Предан дому моему, как родному.
 Ну, что из того, что посмеются
 Люди надо мной? Из-за того,
 Что пот молодца остался
 Пропитывать землю, нельзя
 Стыдиться так!» Когда щенок
 Подскочил в очередной раз,
 Поймал его в ладони,
 Сунул в теплую пазуху,
 Продолжает путь.
 Еще раза три он сбрасывал
 Щенка на землю, но каждый раз
 Оглядывался назад, становилось жалко,
 Ловил снова, совал в пазуху,
 Так добрались до дома они.

3

90

Разожженный им огонь
 Не потухая горит,
 Скота не убыло нисколько.

У среднего столба большого
 Слез с коня со словами:
 «Пусть тело обрастает жиром,
 Хаса да будет толще,
 Загривок да будет мощней
 Пусть увеличатся мышцы крепкие,
 Нагуляй сил на воле!» —
 Отпустил коня на волю.
 Открыл дверь из листьев,
 Перешагнул через порог из хвороста⁸³
 Вошел в дом. Щенка
 Вместе с тарелками и столом
 Бросил походя в кладовку.
 Свежим кумысом наслаждается,
 Выдержанным кумысом пробавляется
 Толстым хаса и салом с загривка
 Закусывает вдоволь.
 На резную кровать почетную,
 На постель с узорами,
 На подушку из пуха,
 Под одеяло шахматное
 Как усталый с пути,
 Упал-улегся спать.

91

Не знает, долго ли проспал,
 Не чувствует, коротко ли дремал,
 Однажды проснулся, сел.
 В доме стало уютно, тепло,
 Вся одежда прибрана,
 На столе готовая еда.
 Печь, затопленная недавно,
 Горит с шумом веселым.
 Загнув девять пальцев своих,
 Стал думать, рассуждать.
 Когда я спал, кто же
 Смог приготовить еду,
 Прибрать в доме, кто
 Разжёл огонь в печи?
 Неужели дух Священного древа
 Аал Луук сделал все это?

Не может быть, зачем ему
 Заниматься этим? Раньше
 Все делал я сам.
 На счастье ль этого щенка
 Все сделалось само собой?»
 Вскочил на ноги. Поел, подкрепился.

Выскочил наружу,
 Встал на лыжи туут
 Из девяти деревьев лучших,
 Обежал лес вокруг,
 Лося схватил за ноздри,
 Самцов лосей хватал за косы,
 Медведя ловил за щеку⁸⁴,
 И спереди, и сзади
 На себя все нагрузил,
 Вернулся быстро домой.
 Видит: еды приготовлено больше,
 Все прибрано еще лучше.
 Поужинал, лёг спать, думая...
 Проснулся рано утром, вспомнил:
 Кынгырыыр Хаан Хотун старуха
 Старательно так благословляла,
 Будто дочь отправляет замуж:
 «Ставшего зеницей зрячих очей,
 Десной крепкого зуба,
 Оторвавшуюся от сердца частицу,
 Равную душе сердца живительной,
 Отпавшую от печени частицу,
 Подобную ее сердцевине,
 Ставшую душой десяти пальцев,
 Подобного кресту возле дома,
 Последнему пню у старого жилья,
 Дорогого, как искорка из очага,
 Пёстрога щенка назначаю тебе
 Как дар священный».
 Еще сказала она:
 «Не таи зла, что не дала
 Спереди погнать стадо, ломая палки,
 Не отправлю вслед табун лошадей,

93

Сколько могут веревки держать
 Не обижайся, что не наделила
 Посудой дорогой, мехами и одеждой;
 Береги щенка, не бей пятерней.
 Не дергай за висок, плакать не заставь».
 Может, Айталы Куо
 С косой алого шёлка в восемь былас
 Ходит в этом образе?».

Сделал вид, что наелся,
 Выходя наружу крутнулся,
 Перевернулся быстро,
 Превратился в слепня с синим животом,
 Забился в щель потолочной балки
 И смотрит оттуда:
 Пестрый щенок выскочил
 Из светлицы, заплакал, зарыдал,
 Раза три-четыре обежал
 Вокруг дома, выискивая что-то,
 Вскочил на правую кровать,
 Умылся, причесался,
 Скинул щенячью шкуру —
 Стал вмиг женщиной
 Изумительной красоты,
 Что не описать языком,
 Словами не передать:
 Глаза блестят
 Как серебряная монета,
 Посмотрела нежным взглядом,
 Подобно жеребенку не напившемся,
 Что проглотила темного —
 Черным пятном упало под горлом,
 Чего проглотила белого,
 Светится под пищеводом;
 Сквозь тело белеют кости,
 Сквозь кости слегка волнуется
 Костный мозг — так она прелестна,
 Глядя нежным взором,
 Что-то говорит голосом тихим,
 Начала готовить пищу,
 Двигаясь так грациозно,

94

Что, увидев такое чудо,
 Не выдержало сердце буйное,
 Под гнездом из девяти
 Крепких ребер верных
 У нашего молодца,
 Связки сердца вытягиваются;
 Готово сердце выскочить;
 За кривыми ребрами крепкими
 С завязкой в харыс бьется
 Так сильно, что дрожит.
 Вырвался из щели молодец,
 Прыгнул на женщину, обнял.
 Женщина испугалась, бьется
 Изо всех сил, стараясь освободиться,
 Мужчина сжимает крепче,
 Началась отчаянная борьба.
 Мужчина не переставая
 Целует женщину, нюхает,
 Женщина обеими руками
 Уперлась в грудь мужика,
 Старается оттолкнуть. Подошли, борясь,
 К правой кровати. Женщина
 Схватила вмиг шкуру щенка
 И тут же стала снова щенком.

95

Наш парень схватил щенка,
 Трясет изо всех сил и так, и сяк —
 Все бесполезно, наконец, надоело,
 Бросил на землю. Всплакнув, щенок
 Юркнул в кладовку.
 Встал на лыжи из девяти
 Высоких и крепких деревьев,
 Отправился в лес на охоту.
 Черную тайгу проходит насквозь,
 Старый лес обходит кругом,
 Ловил оленей без разбору,
 Самцов лосей и медведей
 Ловил без порядка всех,
 Бросил себе на плечи, за спину,
 Вечером прибежал домой,

Поел, подкрепился.
 Сел на узорную кровать,
 Голову положил на подушку,
 Натянул на себя быстро
 Шахматное одеяло,
 Захрапел во сне.
 Утренняя заря поднялась.
 Светясь нежно, словно грудь
 Самки кулика болотного,
 Горизонт раскрывается,
 Как грудь полевого петушка,
 Яркой радугой.
 Светозарное солнце белое
 Величаво возносится
 На хребет желто-белого неба;
 Солнце белое несравненное
 С середины далекого неба
 Начинает нежно изливать
 Живительные свои лучи
 На ждущий трепетно мир —
 К тому времени у нашего
 Шевельнулась гортань,
 Раздулись ноздри шумно,
 Сел на кровать.
 Свежим кумысом думы полоснул,
 Кумысом шипучим взвеселил нутро,
 Толстым хаса порадовал себя,
 Салом с заливка насладился:
 «Уорт-татай, ребята!
 Красавица Айталы Куо
 С косою алого шелка
 Роскошной в восемь былас
 Прикинулась щенком,
 Как бы мне заставить её
 Вернуться в человеческий облик?
 Ну-ка, снова сделаю вид,
 Что ухожу в тайгу», —
 Встал на лыжи из девяти
 Отборных деревьев,

Отправился бодро снова
 В темный лес богатый,
 Лежащий пышно, подобно
 Поставленным в круг срезанным
 Гриве и хвосту ретивого жеребца.
 Достигнув леса, быстро
 Крутнулся, перевернулся,
 Превратился в муху синебрюхую,
 Полетел обратно домой,
 Забился в кучу дров,
 Притаился, ждёт.
 Пестрый щенок выскочил
 Живо из светлицы серебряной,
 Обежал вокруг дома
 Пять и шесть раз, принохиваясь,
 Затем уткнулся в землю
 Носиком с нюхом острым,
 Ничего не почуяв, быстренько
 Скинул шкурку, отбросил
 На заднюю кровать, обернулся
 Как прежде красавицей.
 При виде ее у нашего
 Сердце вырывается из груди,
 Печень хочет бока пробить,
 Задрожали все кости.
 «Как бы поймать её
 И не выпустить, — думает.
 — Это, вероятно, колдовство,
 Отец и мать таким колдовством
 Держали ее взаперти,
 Не выпуская в божий мир;
 В чороне выпускала густое,
 В стакане опростала пузырь,
 Если отнять у нее шкурку,
 Будет ладно!» — подумал.
 Тут же ринулся соколом на шкурку,
 И женщина с криком
 Бросилась за ним на шкурку,
 Парень чуть опередил, схватив шкурку,

Бросил в печь, в огонь пылающий.
 Женщина тут же бросилась к печке,
 Пытается шкурку спасти,
 Мужчина не дает, загоразивая собой,
 Сует шкурку в огонь,
 Шкурку охватило пламя, обгорела она.
 Разгневалась крайне она,
 Стала, как медведица разъярённая,
 Глядит глазами медведицы,
 Лицо покраснело, как медь,
 Забурлила дико кровь,
 Отвернулась лицом от него,
 Прильнула к столбу большому,
 Посвященному хозяину тайги
 Обняла и руками, и ногами,
 Уселась, слившись с основанием
 Столба Баай Барыблааха⁸⁵.
 Мужчина просит, умоляет,
 Целуя и нюхая её⁸⁶,
 Ничего не слушает она,
 Все упрямее, сильнее
 Вжимается в столб.
 Затем он, обняв, пытается
 Оторвать от столба руками,
 Никак не поддается она,
 Хоть оторви половину.
 Пришлось ему отступиться,
 Оставить в покое ее.
 «Сколько можешь караулить
 Этот столб неотвязно,
 Хочешь сидеть, так сиди!»
 отошел, снова на лыжи встал,
 В лес свой, растущий пышно,
 Будто растянули гриву и хвосты
 Буйных лошадей, выросших
 На счастливом раздолии,
 Побежал весело, играючи
 За добычей щедрой.

VI

1

98

Хозяин так и ушел.
Наступает полдень.
А дом-то был непростой:
Снаружи насквозь виден
Находящийся внутри,
Изнутри насквозь виден
Находящийся снаружи —
Был дом из серебряного хрусталя,
На шарнирах крутился дом вокруг,
Сам по себе делал круги дом на лету.
Видит женщина: с востока
Идет человек невиданной красоты,
С обликом прекрасным,
С особым назначением, видать,
Лучший из людей айыы,
Солнечного улуса отменный сын,
Серебряные поводья коня
Закинул на правый локоть,
В левой руке держит
Серебряную трость,
Шубу со сборками дорогими
Из рысьей шкуры
Надел нараспашку,
Соболью шапку высокую
Надел набекрень слегка,
Ведя коня на поводу
Шествует важно.
К главному столбу с перехватом
Привязал коня,
Трижды обошел дом пешком,
Но входа не обнаружил.
Из другой сибирей⁸⁷
Забрел сюда человек.
Дом-то кружился вокруг
На шарнирах внизу,
Которые двигали ударами ног,
А верхняя часть кружилась вокруг

Ударами сильными о колесо,
 А входную дверь толстую
 Держал якорь медный,
 Огромный, который поднимал
 Сильнейший богатырь,
 Когда два толстых блока,
 Двигающихся вверх и вниз,
 Сходились на одном уровне,
 Рывком открывалась дверь.
 Пришедший блуждает вокруг,
 Подходит к правому окну,
 Нагнувшись, заглядывая внутрь,
 Говорит такие слова:

99

«Джэ-буо!

Дочь Хангырыыр Хаан Тойона отца,
 Кынгырыыр Хаан Хотун матери,
 Имеющая алого шелка косу
 Длиной в восемь былас,
 Айталы Куо красавица,
 Здорово тебе и поклон!
 Спросишь, кто ж такой прибыл –
 К моей стране долетает
 Быстрейший из крылатых
 Семь раз, снося яйцо,
 Скорейший из четвероногих
 Отелившись девять раз,
 Горячим морем окружена,
 Теплой благодатью обнесена,
 Со светлыми полями высокими,
 Великий тракт желтый ведет
 В мою пышную сибирь,
 Отгороженную светлого камня стеной,
 Родитель мой Эриэн Тойон⁸⁸,
 Родительница Эбириэччи Баай Хотун,
 С конем пятнистым чучугур⁸⁹,
 В девять прыжков берущим
 Расстояние в девять дней пути,
 Прибыл к тебе богатырь
 Тойон Джобуруонтай⁹⁰.

Какая забота привела тебя
 Ко мне – спросишь.
 Догоняя сбежавшего, преследуя
 Ушедшего, случаем неожиданным
 Поднят с места пришел.
 Что случится, если откроешь
 Дверь серебряного жилья,
 Снизу крутящегося на шарнире,
 Сверху кружащегося на колесах –
 И вступишь меня вовнутрь,
 Ответь, мне девица?!»

100

Женщина не обращает внимания,
 Уставилась глазами в тройной
 Серебряный потолок, не разжимая
 Объятий ни рук, ни ног.
 Подождав ответа, он вновь
 Стал кружить вокруг дома,
 Затем остановился, склоняясь,
 К среднему окну, говорит:
 «Джэ-буо! Ну, девица!
 Странник издалека изголодался,
 Путник приутомился,
 Дорога сил отняла,
 Думал поговорить с тобой,
 Думал подкрепиться пищей.
 Пришел, привлеченный
 Славой высокой твоей,
 Пришел, взывая
 К имени доброму твоему,
 Весть о тебе разнеслась далеко
 И меня позвала сюда.
 Душой отдохнуть, переночевать
 Остановился у дома твоего.
 Что, если откроешь
 Дверь дома хрустального?»
 Женщина и бровью не повела,
 Сидит сиднем неподвижно.
 Снова стал он кружить
 Вокруг дома,

Подошел к задней стене,
 Склоняясь станом вперед,
 В третий раз повел речь:
 «Если откроешь бегущую
 Сама по себе дверь
 Хрустального жилья своего,
 Хоть и войду, но меня
 Не влечет пламя любви,
 Не тянет целоваться, нюхаться,
 Не стану принуждать к соитию,
 Ничего не случится такого,
 Если откроешь дверь?»

2

101

Снова пошел кружить
 Вокруг дома пришелец.
 Последние слова, кажется, он
 Пропел голосом сердитым.
 Отголосок песни услышал
 Лошадиный сын Дыырай Богатырь,
 Находясь далеко на верховье
 Другой реки, на охоте.
 У него был особый слух,
 Что слышал за семь кёс,
 Мог увидеть за три дня пути —
 Такие были у него глаза,
 Что звезда чолбон⁹¹.
 Пospешил бегом домой —
 А добычу, что нес на себе
 Сзади и спереди, разбросал второпях —
 То веревка порвалась,
 То просто сорвалось,
 Так и осталась в лесу
 Большая часть добычи.
 Подошел с запада к амбару,
 А Джобуруонтай Тойон
 Шел с севера, так что они
 Не увидели друг друга.
 Обходя южный угол,

Грудь о грудь столкнулись богатыри,
 От неожиданности оба одновременно
 Отпрыгнули назад,
 Оглядели один другого:
 По виду оказались равны,
 Как братья родные,
 Как зубья наострѐнной пилы.
 Лошади сын Богатырь Дыырай
 Слышал слова: «Не буду
 С любовью приставать,
 Не попытаюсь обнюхать».
 Рассердился, вспомнив эти слова,
 С обидой и угрозой в голосе
 Повел он такую речь:

102

«Ну, друг,
 Из какой страны такой
 Ты приблудился так,
 Ногами не чуешь земли,
 Глазами не разбираешь неба,
 Из какой тайги зверь,
 Какой глубины придурок
 Без толку кружишь здесь?»
 «Ну, друг,
 Ты сам хуже меня
 Совершаешь глупости.
 Раньше тебя сговорился
 О Айталы Куо
 С косою алого шелка
 В восемь былас, с дочерью
 Хангырыыр Хаан Тойон отца,
 Кынгырыыр Хаан Хотун матери.
 Спроси, с кем сговорился:
 Её родному брату
 Двухлетнему Эрбэхтэй Бэргэну
 На шестилетнем жеребце-коне
 Выплатил щедрый калым,
 Отдал богатый выкуп,
 Сговорился жениться на ней,
 Чтоб основать человеческий род.

А ты, хоть попрекаешь
 В глупости меня,
 На деле сам совершил
 Еще большую глупость,
 Угрожая смертью всем,
 Отобрал силой женщину,
 А еще упрекаешь глупостью?»

103

На это наш отвечает:
 «Ишь, ты! Он выплатил калым!
 Я же спас человеку
 Белое дыхание, оживил
 Его черное дыхание,
 Светлую судьбу вернул,
 За это его родная мать
 Дала мне пестрого щенка,
 Тут приходишь, лжешь ли,
 Правду ли говоришь, хочешь
 У меня отобрать щенка,
 Еще неизвестно, станет ли
 Он человеком или нет».

104

Разозлился сильно тот человек,
 Литого золота кулаком
 Начал бить нашего.
 И наш не остался в долгу,
 Началась великая схватка.
 Тридцать орущих дней
 Месяца полного дерутся,
 Крики разносятся по миру,
 Песни с криками смешались,
 Лезвиями калёными дерутся,
 Остриями роковыми пытаются
 Друг друга нещадно достать,
 Словно жилы сухие
 Переплетаются, сплетаются,
 Каменистое поле Таалыйа
 Тяжелыми вспахали ногами,
 Красными песками разносится;
 Взволновалось великое море,
 Глубокого океана вода

Поднимается выше берега.
 Исполнилось ровно шестьдесят дней,
 Здоровое тело покрывается ранами,
 Белые тела полосуются,
 Красные тела расходятся кусками,
 Течет их черная кровь,
 Белая пыль поднимается туманом,
 Черная земля летит пылью.
 Устали так, что с них капает жир,
 Тела могучие обессилели,
 Кости крепкие ломаются.
 Схватили друг друга за хрящи горла,
 К черному дереву вековому,
 Которое бывало опорой,
 Подошли, шатаясь, прислонились оба.
 Изо ртов обоих шумно капает
 Белая пена, едва переводят дыхание,
 Все сосуды дрожат с перебоями.

105

И все же богатырь Тойон Джобуруонтай
 Говорит, шевеля челюстями,
 Петь уже не осталось сил.
 «Ну, парень, моё гнездо
 Расположено выше твоего,
 В любом случае женщину
 Тебе не оставлю».

Наш отвечает:

«Пусть твое гнездо выше,
 Больше ветвей у тебя,
 Пока не стерлись совсем
 Каленого железа жилы мои,
 Пока не сошли на нет
 Витые мускулы, не отпущу,
 До последней капли крови
 Буду биться насмерть!»

106

А тот отвечает:

«Ну, парень,
 Руками не сможем
 Добиться результатов желанных,
 Пусть стрела решает наш спор».

На это наш человек,
 Сын лошади Дыырай Богатырь,
 Согласен: «Пусть будет так.
 У нас указы в руках,
 Законы у нас в кулаках,
 Примем обязательство драться,
 Без обиды поклянемся
 Кровавой кабалой, чтобы
 Вина не ложилась
 Ни на одного из нас,
 Сами примем закон,
 Чтобы грозный Айыы Тойон,
 Имеющий непрекословный закон
 Не обвинял победившего,
 Пойми, он над нами всеми
 Полновластен».
 Сын лошади Богатырь Дыырай
 Сказал: «Очень верно сказал».
 Отпустили захваты,
 Левые мизинцы разрезали,
 Кровью обмазали чистые куски
 Белой бересты, обменялись ими,
 Положили в карманы.
 «Ну, кто первый?», – говорят.
 «Человек из восточного рая,
 Говоришь, что ты раньше,
 Начинай ты», – сказал наш.
 «Пусть будет так!» – сказал
 Человек с востока,
 Держа в руке саадак с луком,
 Направился на восточную высоту –
 Наш человек, человек с запада,
 Направился на запад.

3

107

С кренью из страны
 Китиэн-Итиэн,
 Скрепленный берестой
 Из страны Хатыан-Итиэн⁹²,

Окрашенный кровью
 Рыкающего зверя льва,
 Склеенный жёлчью
 Кричащего Эксёкю,
 С завязкой со спинной жилы
 Рыбы смерти джирибиней,
 Завернутый в спинную шкуру
 Великана сохатого,
 С тетивой из аорты
 Железной рыбы наахта,
 Подобный улегшейся полукругом
 Реке Большая Суола,
 Только тронешь пальцем,
 С звуком «данг» стреляющий
 Лук свой большой достал,
 Положил на лук роковую
 Стрелу смертельную,
 Натянул тетиву с уха левого
 До уха правого,
 Выщеливая чёрную печень,
 Трепетное сердце нашего богатыря,
 Намереваясь выстрелом точным
 Разорвать главную аорту,
 Выпустил стрелу,
 Большой палец его прогремел
 В четырех горизонтах неба
 Четырьмя громами роковыми.

108

Наш человек превратился
 В серебряную пику четырехгранную
 В три сажени длиной,
 С острием с обоих концов
 Ринулся вниз на день пути —
 От этого гранитная скала
 Взорвалась вся, даже
 С белую бусинку не осталось от неё.

109

Наш человек
 Волшебный лук, изогнутый подобно
 Излучине большой реки,
 Наклонил, натянул тетиву

От уха до уха, положил поперек
 Стрелу большую, железную,
 Выщеливая черную печень
 Противника, из-под горла
 С криком громким выпустил,
 Большой палец прогремел резко,
 Вспыхнула вверх молния огнем,
 Восточную скалу гранитную
 Взорвал всю с основания,
 Даже с муху белую остатка,
 Как ни смотри, не увидишь...
 А противник его подскочил вверх,
 Обернувшись птицей небесной,
 С носом с горбинкой,
 С колокольцем на хвосте,
 С ожерельем на шее,
 Взлетел вверх примерно
 На расстояние в день пути.

110

Настала очередь стрелять ему —
 Натянул тетиву в полукруг,
 Положил стрелу, подумал:
 «Смотри, человек северного рая
 Убегает, спасаясь, вниз,
 Нужно стрелять, учитывая это,
 С опережением вниз».
 Примерно на версту вниз
 Выпустил стрелу.
 А наш человек, как и раньше,
 Белой пикой нырнул вниз.
 Большой палец прогремел
 Вниз на четырех горизонтах,
 Вспыхнула молния огнем.
 Наш человек нырнул
 Пикой острой вниз —
 Стрела противника
 Прошла под сердцем его,
 Поверх черной печени,
 Задев половину вытянутой
 Аорты главной, спинной,

111

Прострелив насквозь нашего.
 Смертельно раненный наш парень
 Локтем оперся на половину
 Разбитой скалы, взял в руку
 Заговоренную на смерть
 Стрелу боевую, глядя вверх
 В небо северное, начал речь,
 Не очень надеясь на успех:
 «Джэ-буо!
 Моя заговоренная стрела!
 На макушке горы-столба,
 На северной стороне
 С духом тяжелым,
 Куда доходят с песней
 Девять шаманов великих,
 Заставил поставить
 Девять шаманов,
 Поставить с песней-заклятием
 Стол одноногий,
 Трехголовый, как Эксёкю,
 Кружащийся в обратную сторону,
 С вертлюгой, вращающейся назад, —
 Чёрный стол гибельный,
 Затем привели к столу
 Три триждытравых⁹³-длиннохвостых
 Рыжих коров с белыми брюшками,
 Живьем вынули сердце и печень,
 На черном гибельном столу
 Устроили жертвенный пир;
 После этого привели
 Девятикратно девять,
 С белой переносицей,
 С белым с крапинками носом,
 С кривыми хвостами,
 С прозрачными рогами,
 С копытами гребешком,
 С белым лицом, черными щеками
 Быков-порозов как изобилие
 Срединного мира земного,

Длиннохвостых таких,
 Гибкошеих отборных,
 Вынимая живьем трепещущие
 Сердце и печень,
 Кладя на середину черного стола,
 Пригласив отпрысков удалых
 Бэтэхэй Хотун с Петухом,
 Собрав личное отродье
 Куллургай старухи с Курицей;
 И расторопных детей
 Сбыланхай старухи на санях⁹⁴
 Заговорил мою роковую стрелу:
 Стань ты неукротимой,
 Будь с головой кровавой,
 Жадной до крови горячей;
 Стань с головой из сгустка крови,
 Спереди тебе вложил в рот
 Свежей крови сгусток
 Величиной с телячью печень,
 Сзади тебя будет сопровождать
 Крови свежая струя,
 С шеи с головой до макушки
 Девять дьявольских девок
 Угнездили восемь шаманов,
 Искусных в заговоре,
 Чтоб закрыли тайные пути
 Дьявольских всех родов;
 Заговорили на тело живое,
 На кровь горячую;
 Не робеть перед дьяволом,
 Не жалеть людей солнечного мира,
 Обязали слюной насквозь⁹⁵.
 В уплату за это потом
 И в далеком грядущем,
 Восьми суровым видам
 Нижних дьяволов будут
 Приносить в жертву скот
 С белым пятном на лбу.
 Если рассказать, что же

Последует за всем этим,
 В южной стране далекой
 Есть гора с острым пиком,
 Где делают остановку
 Девять шаманов странствующих,
 На самой вершине пика
 Из верхних сучков
 Великого дерева черного
 С девятью гнездами,
 Из которых, созрев,
 Улетели шаманы,
 Сделали белый стол двухголовый,
 С семью хвостами, поставил я,
 Устроил жертвенный пир,
 Вынув трепещущие сердца
 Семи избранных лошадей,
 Белых, как стерхи,
 С черными чулками на ногах,
 Со светлыми глазами,
 С гривами пышными,
 С высокими мордами белыми,
 С жёсткими хвостами,
 С копытами гребешками —
 Вселил в голову твою
 И макушку семь девиц жадных
 С высоких облаков,
 Чтобы направляли тебя всегда
 В тело живое, в горячую кровь;
 Чтобы не убегала от дьявола,
 Чтобы не боялась айыы.
 Слова тяжелые мои
 Не бросайте псам голодным,
 Важный мой заговор
 Не давайте ворону склевать;
 Ну-ка, сыну Юрюнг Эриэн Тойона,
 Эбириэччин Хотун матушки,
 На коне Чучугур Чуогур,
 Пролетающему одним махом
 Расстояние в день пути,

112

Пронзите сердце большое,
 Распорите печень черную,
 Порвите главную аорту!
 Ну-ка, ну-ка,
 Пусть проклятие
 Завершится кровью,
 Слова разящие догонят!» —
 Натянутый лук направил
 В небо высокое:
 «Пусть слова мои
 Нагрянут бедой!» —
 Воскликнул, выпустил стрелу вверх,
 В небо синеющее далеко,
 В выси трехярусной,
 В переливающиеся серебром облака
 Стрела вытянулась вдоль.
 И тут на стрелу нападает
 Сверху буйная вьюга
 С тремя кольцами;
 Затем нападает на стрелу
 Бешеная вьюга черная
 С семью перехватами;
 Затем обрушился на стрелу
 Черный буран с девятью кольцами,
 А стрела меж облаками
 Ринулась молнией вниз,
 Поворачивается на север,
 Смотрит на запад,
 Повернула на восток,
 Чуть было не упала на землю,
 Но задом наперед несётся на запад.
 Сам собой набирает силу,
 От воздуха набирает скорость,
 Черный буран сопровождает,
 Будто подгоняя вперёд,
 Отталкивается будто от земли,
 От деревьев и воды,
 Ускоряясь многократно
 Несётся с громом на восток.

Богатырь Тойон Джобуруонтай
 Взлетел резво вверх
 На три дня пути.
 И стрела повернула дугой вверх,
 Пронзила ему сердце,
 Распорола печень черную,
 Порвала спинную аорту.
 Пораженный насмерть богатырь
 Падает на красный песок,
 На поле Таас Таамыйа
 Посреди долины прославленной.
 А наш человек, собрав оружие,
 С трудом добрался домой,
 На узорную свою кровать
 Падает, засыпая.

4

113

Пролетающего в девять прыжков

Девять дней пути
 Коня Чучугур Чуогур
 Духи глаз и ушей,
 Живая сердца суть,
 Печени естество⁹⁶,
 Слившись в ястреб быстрокрылый,
 Взлетает вверх к Верхнему миру.
 Пролетел по стремительному
 Молочно-белому тракту,
 Напоминающему взлет
 Стаи белых снегирей;
 Пролетает по волшебному
 Серо-зеленому тракту,
 Подобному пышной гриве и хвосту
 Светло-сивого коня,
 Растянутым вдоль;
 Долетел до гребня
 Восьмиярусного
 Желто-синего неба.
 С Верхнего мира
 Ниспадает вниз

Ярко-зеленый тракт.
 По этому тракту спускается
 Сын неба с письменами Сорук Боллур.
 Легкий, быстрокрылый, стремительный,
 Крылья звонкие гремят,
 Маховые перья шумят оглушительно,
 Встретились неожиданно.
 Ястреб острокрылый –
 Существо духов глаз и ушей,
 Сердца и печени коня –
 Начал речь говорить.

114

«Чыыр-чыыр, – говорит, –
 Ыый-ыыйдарбын,
 Аай-аайдарбын,
 И плачу безутешно,
 И пою сквозь слезы,
 Сыну неба с письменами
 Сорук Боллуру, брату старшему,
 Господину здорово и поклон!
 Сына Юрюнг Эриэн Тойона,
 Эбириэччин Хотун матушки,
 На коне девятью прыжками
 Берущего расстояние
 В девять дней пути
 Тойон Джобуруонтай богатыря
 Предал смерти лютой
 Сын лошади Богатырь Дыырай,
 На коне говорящем, черном жеребенке,
 Выросший в славе
 Под небом запада,
 Имеющий дом на берегу
 Семидесяти нисходящих Иэйиэхсит,
 Устроивший берлогу под дорогой
 Восьмидесяти почитаемых Айыысыт,
 Живущий под проходом
 Девяносто девяти орлиных Иэйэхсит.
 Единственной защитой моей
 Стали слезы, они – одно
 Моё спасение. Вот прилетел

Плакать к тебе.
 Расскажи обо всем срочно,
 Великому Юрюнг Айыы Тойону,
 Суровому Джылга Хану-старцу». —
 Сорук Боллур тотчас же
 Появился в высоком дворе
 Великого Юрюнг Айыы Тойона-старца,
 Изрекающего беспрекословно
 Единственный для всех указ,
 Непокколебимое решение неумолимое,
 Во дворе грозного Одун Буурая,
 Сурового Джылга Хана⁹⁷
 С такими словами:

115

«Джэ-буо!
 Великий Юрюнг Айыы Тойон-старец!
 Дети айыы, передали,
 Уничтожают друг друга,
 Солнечного племени сыновья
 Убивают друг друга,
 Оттого внизу
 В восьмикрайней, восьмипредельной,
 Полной раздоров стране,
 Цветущей под твоим благословением,
 Начинается страшная беда.
 Богатыря Тойон Джобуруонтая
 На коне Чучугур Чуогур,
 Одолевающим девятью прыжками
 Расстояние в девять дней пути,
 Лошади сын Дыырай Богатырь,
 Родившийся от Эджелимэ Куо,
 Воспитанной в мире и добре
 Семейю дочерьями айыы,
 От отца небесного богатыря
 Хаардыыр Мохсогола,
 Ездящий на говорящем коне
 Чёрном жеребенке,
 Убил в одночасье,
 Об этом рассказал мне
 Острокрылый ястреб,

В которого воплотились
 Духи глаз и ушей,
 Живая суть его сердца
 И печени естество,
 Истекая слезами горячими», —
 Поведал горестно Сорук Боллур.

116 Великий Юрюнг Айыы Тойон,
 Встревоженный очень, сказал:
 «Оо, парень, Сорук Боллур!
 Видишь, какая беда!
 Срочно приводи ко мне
 Трех небес трех белых писарей,
 И младшую из трех
 Небесных айыы шаманок
 Айыы Джаргыл славную
 И с ними приводи быстрее
 Трех небес трех сильнейших
 Богатырей-палачей,
 И чтобы они взяли с собой
 Веревку неба широкого!»
 Всех он обошел и привел их
 К нему Сорук Боллур удалой.
 Три номерных белых писаря
 Начали рассматривать бумаги,
 Сложенные в дело величиной
 С полный живот лежащей коровы,
 Листают архивные бумаги,
 Сложенные в кипы берестяные,
 Рассмотрев, говорят:

117

«Джэ-буо!
 В прошлые годы ушедшие
 У тебя, Великий Юрюнг Айыы Тойон,
 Было три дочери.
 Твоя младшая дочь,
 Воспитанная семью дочерями айыы
 Эджелимэ Куо была
 Наречённой невестой
 Сильнейшего богатыря небес

Хаардыыр Мохсогола⁹⁸,
 Когда она была
 На девятом месяце беременности,
 Ты устроил праздник
 Первого кумыса,
 Были в гостях: Кёкеримэ писарь,
 Сын сиих небес,
 Трое номерных писарей белых.
 Дочь твоя младшая несла
 Полный до первой отметины
 Чорона кумыс с маслом
 Жёлтым, освященным, вдруг
 Девятимесячный плод в животе матери
 Сильно взбрыкнул ногой,
 Расплескал кумыс,
 На три пальца пролил кумыс,
 Из-за этого греха
 Полных три месяца скот
 Перестал нестись, и женщины
 Три года перестали рожать.
 Из-за этого властители решили,
 Что рождается дурной,
 Непослушный человек.
 И Эджелимэ Куо несчастную
 По воле богов шаманка
 Спустила на землю Срединную,
 А ребенка девятимесячного,
 Преждевременно рожденного,
 Осудив несчастиям, подвергли
 Под деревом Аал Луук,
 На конском дворе насильно
 Заставили мать рожать.
 А дух древа Аал Луук
 Разрисованная узором
 Старуха Айхал Мичик
 Приняла его в руки,
 Положила на оба мощные
 Колени свои серебряные,
 Дала сосать обе

Пышные грузди,
 Кормила соками растений
 Дающими силу и рост.
 Когда он начал подрастать,
 Задумалась старая:
 «Оорт-татай, милое дитя,
 Если бы родилось от людей,
 Имел бы отца и мать,
 А я нашла в конском дворе,
 Нарекую имя сама:
 Живущий на берегу
 Семидесяти Эйиэн Иэйиэхсит,
 Устроивший берлогу себе
 Под дорогой восьмидесяти
 Почитаемых Айыысыт,
 Живущий под проходом
 Девяносто девяти
 Орлиных Иэйиэхсит
 Лошади сын Богатырь Дыбрай
 На говорящем вороном жеребенке
 Будешь ты, дитя мое!»
 И затем
 Взялись выяснять,
 Откуда родом, каких корней
 Живущего под небом востока,
 Защищенном горячим морем,
 За грядой каменных скал,
 В поле широком,
 В стране необъятной
 У Юрюнг Эриэн Тойона-отца,
 Эбириэччин Баай Хотун-матери
 Тойон Джобуруонтай богатыря
 На коне Чучугур-Чуогур,
 Одолевающим в девять прыжков
 Расстояние в девять дней пути, —
 Полистали архивы
 Подобные кипе бересты,
 Оказалось, этот Юрюнг Эриэн Тойон
 Связан родством близким

С Иэйиэхсит всемирной.
 Сотворен самой Айыысыт всемирной;
 Переворошили дела,
 Разобрали законы, чтобы узнать
 Судьбу Айталы Куо,
 Как она упала на траву,
 Жребий как упал на землю,
 Кому был назначен⁹⁹:
 «Её жребий земной
 Неумолимым указом,
 Тыйыс Хаана решением
 Был назначен богатырю Дыырай,
 Сыну лошади.
 Вопреки определению свыше
 Тойон Джобуруонтай Богатырь
 Пытался силой отнять.
 Но все-таки Тойон Джобуруонтай
 Создан был бессмертным,
 Его нужно воскресить, – сказали, –
 Отправить на родину», – сказали.

5

118

Доставить на родину поручили
 Младшей Айыы Джаргал шаманке,
 Одеда она шелковую накидку,
 С бахромой по запястья,
 Надела шелковый халат,
 Бьющий по икрам ног,
 Шелковую бахрому по запястья
 Закрепила на плечи себе,
 Взяла в руку колотушку
 Из зеленого стебля травы,
 Бубен из полой травы
 Подняла вверх, поволокла вниз
 Широкого неба веревку тонкую,
 Белого неба трех богатырей
 Сильнейших взяла за собой;
 Положила себе в карман
 Желтую благодать в виде

119

Яйца утки-синьги,
 Ударила звонко в бубен.
 Перебирая быстро ногами,
 Спускается в шумном полете
 В Срединный мир земной.
 С самого начала пути
 Запела песню волшебную:
 «Урууй-уруй, айхал-айхал!¹⁰⁰
 Айхал-мичил да будет!
 С водами испаряясь пропадающими,
 С травами расцветая увядающими,
 С деревьями падая исчезающими,
 С травой зеленой чибиксей
 Не теряющей семена распаясь,
 С лесом черным на основании,
 С морем бездонным, как тюсюлгэ,
 Покрытая вечной травой
 Лежит богатая страна.
 Сын этой страны Эриэн Тойон-старец
 Женатый на Эбириэччин Баай Хотун,
 Вырастил сына богатыря
 Тойон Джобуруонтай на коне,
 Пролетающем в один прием
 Расстояние в девять дней пути.
 Знаменитый Чучугур Чуогур,
 Слушай меня! Мне была дана
 Способность оживлять человека,
 Умершего три года назад,
 Вот прибыла к тебе.
 Мне была дана мощь колдовская
 Семь раз обойти вокруг
 Лежащего мертвым семь лет
 И поднять его на ноги;
 Ушедшего из мира
 Восемь лет тому назад
 Спасала, проходя под ним
 Восемь раз; лежащего
 Без жизни девять лет,
 Девять раз подняв,

Вызывала к жизни —
 Вот такой человек пришел
 К тебе спасать.
 Черными глазами взгляни,
 Открой рот,
 Бросаю желтую благодать богов,
 Воплощенную в утиное яйцо,
 Проглоти быстро!
 Пусть будет тебе уруй,
 Айхал-мичил да будет!
 Да осуществится
 Закрытие великое!
 Спускаюсь с заклятием
 Спасительным!» —
 Тотчас появилась
 В срединном мире,
 Трижды плюнула на мертвеца,
 Трижды прошла под ним.
 «Умершего три года назад
 Трижды прохождением под ним
 Поднимала живого на ноги —
 Ой-дом! Уой-айхал! Уой-джангалыс!¹⁰¹
 Величайший из великих,
 Вечный айхал да будет!» —

120

Семь раз плюнула,
 Семь раз прошла под ним:
 «Путь смертельного греха
 Семикратным прохождением снизу
 Закрывала навеки — таково
 Мое назначение от богов!
 Ну-ка, пусть сегодня
 Пляшет эгий буурай,
 Пусть играет уруй-буурай!¹⁰²
 Мертвого уже девять лет,
 Девять раз выполняя «дом»,
 Поднимать на ноги живого —
 Одун Буурай¹⁰³ дал мне право.
 А теперь,
 Три быстрых смерча —

Подруги мои, придите ко мне!
 Семь смерчей-подруги,
 Придите быстрее ко мне!
 Девять буйных смерчей,
 Спутницы мои, ко мне!
 Черные мои песни,
 Неситесь быстрее, не отстаньте!
 Семь ясных песен моих,
 Кружитесь вокруг меня!
 А затем
 К благодатной
 Стране Срединной,
 К долгожданной родной земле,
 Неся счастливое слово,
 Улетаю сегодня,
 Семидесяти грядущим векам,
 Идущим вослед поколениям
 Имею сказать слова:
 «На земле, куда спущусь, веселясь,
 Пусть длинная трава узорная
 Вырастает надолго,
 Пою об этом!
 Пусть на земле, куда,
 Играя, спущусь сегодня,
 Зеленая трава пусть растет,
 Не увядая никогда, —
 Поминаю на благо!
 На земле, куда,
 Приплясывая, спущусь,
 Расцветает и поздняя трава,
 Счастливую песню об этом
 Оставляю поколениям поздним!
 Уой-дом! Уой-дуомал!
 Со всего мира пусть исходит
 Счастье и слава!» — тотчас
 Быстрые смерчи нагрянули гурьбой,
 Легкие смерчи легли рядом,
 Буйные смерчи ударили дружно.
 Подняли стоймя лежащего,

122

И его, и коня поднимают вверх
 Буйные ветры и несут
 Прямо на восток.
 По нижнему краю
 Бурливого неба, которого
 Человек саха не может
 Глазами точно разглядеть,
 Поднимаются дальше и дальше...

И все это время та девица,
 Айталы Куо с косою алого шелка
 В восемь былас длиной,
 Так и сидит, крепко обняв
 И ногами, и руками
 Могучий столб золотой,
 Вперив глаза неотвязно
 В тройной потолок
 Литого серебра.
 Сидя, заметила она,
 Как Богатырь Дыырай,
 Лошади сын, зашел
 И улегся на правую кровать.
 Так и лежит неподвижно.
 Женщине стало грустно и жалко.
 Лицо лежащего отражается
 В чистом серебряном потолке
 Пляшущим образом, подобно
 Серебряному блюдцу. Таким
 Красавцем благородным
 Выглядит он и во сне.

123

Глядя на это, женщина
 Запела горестно сквозь плач:
 «Джэ-буо! Бедняжке мне
 Судьба послала
 Лучшего из сыновей
 Срединного мира.
 А я стала слишком разборчиво
 Капризничать, нос воротить —
 Как горько, как досадно это!
 Несчастливая я! Еще раз родившись

Девицей в мире земном,
 Встречу ли такого прекрасного,
 Буду ли ему подругой,
 Познаем ли счастье солнечное?
 Хоть бы раз такого друга
 Уложить с собой в теплую кровать,
 Накормить горячей пищей —
 Могла ли иметь такую
 Тяжкую вину и грех?!
 Несчастной мне судьба
 При новом рождении
 Пошлет ли такого друга —
 Иметь другом в постели,
 Быть в жизни рядом с ним?
 Смогу ли я, несчастная,
 Сидя на могучих коленях
 Такого человека, смогу ли
 Играть, ласкаясь, его десятью
 Золотыми пальцами могучими,
 Чтобь счесть это за грех?
 Как скорбно, что не согрешила,
 Лежа рядом с ним, таким,
 На широкой кровати, вкушая
 Счастье полное женское!» —
 Поплакав так, вскочила,

124

Вышла во двор, вбежала
 В огромный амбар с запасами,
 Собрала мозг костей крыльев
 Небесной птицы кыталык,
 Собрала мозг ножек журавлей,
 Набрала олений и лосиный жир,
 Особо взяла медвежий жир,
 Вошла обратно в дом,
 Положила в чан огромный
 С водой на дне,
 Поставила в огонь вытоплять,
 Затем чан поставила рядом
 С лежащим богатырем,
 Маховым пером лебеди

125

Вливает жир в рот богатырю,
 Стараясь его покормить.
 Вливает и вливает, и не знает,
 Живой ли он спит,
 Или мертвый лежит.
 Начала смазывать сквозную
 Через печень рану его.

И вдруг через
 Тройной потолок литого серебра
 Мощные когти схватили
 За косу алого шелка,
 Длиной в восемь былас,
 Выдернули её вверх,
 Уносит куда-то легко
 Огромная птица...
 После этого лежащий
 Внезапно очнулся,
 Пришел в себя, сел.
 Раны сквозные затянулись,
 Сердце и печень живые,
 Спинная аорта цела:
 «Что случилось со мной?» —
 Сидя, ощупал, осмотрел себя.
 Рана сквозная затянулась
 Мозолью с медный пятак.
 Рядом видит на стуле
 Топлёный жир в чане,
 Только девицы Айталы Куо,
 С косой шелковой в восемь былас,
 Нигде не видно.
 «Ну, друзья, — подумал он, —
 Когда я спал глубоким сном,
 Либо в обмороке лежал,
 Растопив масло и жир,
 Пыталась меня излечить,
 Хотела сделать человеком меня,
 Вызвать к жизни. Но куда же
 Сама могла подеваться?»
 Посмотрел внимательно вокруг

126

И вверх, заметил на потолке
 Большую дыру. В тревоге
 Выскочил наружу, забрался на дом,
 Внимательно начал изучать:
 Кажется, с мощными когтями
 Зверь прилетел с севера,
 Литого серебра тройной потолок
 Ударом ноги пробил,
 Вытащил женщину за косы
 И взмыл вверх, повернул на север,
 Судя по следу, оставленному
 Крылом при взмахе.
 Увидев это, резко загнув
 Девять пальцев, задумался.
 «Уорт-татай, ребята!
 Из какой такой страны,
 Из какой глубины поднялись
 И явились сюда?
 Это с севера далекого,
 Из рода разводящих лошадей,
 Из улуса разводящих быков,
 Из севера города Уот Куптуй¹⁰⁴,
 Говорили, есть владения племени
 С бродящими вечно братьями,
 С гулящими женщинами,
 Дочери которых разбрелись,
 Сыновья кривого склада,
 Люди черные с горбами,
 Лошади – железные волки,
 Коровы – бурые свиньи,
 Земля мрачная вокруг,
 А море волнуется кровью,
 Поле там сухое, суровое, –
 Страна, воющая от голода,
 Мать родная Железная Хороллообуй,
 Отец ему Богатырь Аан Дуурай,
 Есть сказывали богатырь –
 Спереди имеющий клюв,
 Пышущий огнем,

Сзади горящий хвост длинный,
 С ногами в девять тутум
 Мрачный Тимир Нуоралджин богатырь.
 Никто кроме него
 Не осмелится напасть на меня,
 Желая ограбить-отнять у меня.
 Уорт-татай, ребята!
 Вот опять незадача —
 Снова ратные муки
 Придется мне претерпеть!
 Пока короткие кости мои
 Собаки не загрызут,
 Пока кости главные
 Ворон не заклюет —
 Где не пропадало одно яйцо, —
 Преследовать врага повсюду
 По холодным следам,
 Догонять по теплым следам,
 Проторять тропки глухие,
 Проходить дороги неведомые,
 Пути, занесенные бурей,
 Снова открывать придется —
 Вот досада! Вот горе!»

127

На говорящего коня
 Черного жеребенка вскочил,
 На высокий его круп
 Сел быстро, как пуночка белая,
 Схватил с кольцом гремящим,
 С восьми разящими хвостами,
 Полосующий небо кнут,
 Назначенный ему айыы,
 Хлестнул крепко коня,
 Срывая с тела мяса кусок
 Примерно на котел,
 Ударил по крупным костям,
 Пустился вскачь.
 Поверху леса растущего,
 По нижней кромке
 Бегущих облаков

Пустил коня резво.
 Проехал быстро землю
 В распрях кликушествующих,
 Пролетел быстро на ту сторону,
 Пролетел через страну
 Шаманов и шаманок,
 За землей колдунов-дзретников
 Начинается северный край!
 Лежит берег роковой
 Огнедышащего моря Тюмэри.
 До этого он ехал,
 Лето отличая дождем,
 Зиму чувствуя стужей,
 Осень – непогодой долгой,
 Весну – ветрами буйными,
 Снова ехал долго.

128

Проезжает северной стороной
 Города Уот Куптуй,
 Преградой лежит в пути
 Пылающее Огненное море –
 Сверху его не перелететь,
 Снизу глубоко прохода нет,
 Повернул на север –
 Не видно края,
 Повернул на юг –
 Не найти конца,
 Остановился изумленный.
 Когда-то в прошлом
 В своей стране родной
 Он убил богатыря,
 Из сердца и печени убитого
 Вылетели с криком
 Три ворона чёрных,
 Улетели куда-то наверх.
 Два первых ворона
 Чёрным колдовством
 Дважды стали помехами ему,
 Но он их одолел.
 Понял вдруг:

129

«Уорт-татай, ребята!
 Вот это, вероятно, есть
 Коварное колдовство
 Третьего из них!
 Наверно, дух-хозяин страшный
 Этого моря огненного
 Решил меня остановить,
 Нужно преподнести жертву».
 Соскочил живо с седла,
 С гривы и хвоста коня
 Вырвал волос три пучка,
 Размахивал ими, поет:

«Джэ-буо!

Огненного моря грозного
 Дух-хозяин знаменитый
 Сердитый шаман Отурулла,
 Будь готов! Собираюсь я
 Подарок от пяти пальцев,
 Подношение десяти пальцев
 Тебе принести покорно.
 В темном лесу имеется
 Тропа для прохода,
 Глубокое море посередине
 Имеет переход. Открой,
 Умоляю, мне переход,
 Позволь пройти по сквозному
 Проходу волшебному,
 Для меня приготовь
 Медный мост заветный,
 Разложи мост золотой,
 Поднялся бы в свой
 Солнечный улус
 Солнечных племен сын.
 Тебе я жертвой приношу
 Трех отборных быков», –
 Говоря это, бросил в море
 Три готовых пучка волос.
 Моментально сгорели пучки,
 Огонь пылает сильней.

И тогда понял человек:
 «Это было колдовство
 Трех черных воронов смерти,
 Белых по шею, словно
 Подержанные в суорате,
 Они очень жадны, ловить
 Их в этом, погубить, это их
 Последнее, должно быть, колдовство».
 Задумав хитрость, снова начал
 Слова приветные говорить,
 Песни петь и тойук¹⁰⁵ исполнять,
 Таков первый его стих:

130

«Трех черных смертей
 Свирепый зверь, кружась,
 Все видящий глазами огненными,
 Великий пестрый змей,
 Внимай! Явился я, осужденный
 В твою глотку, чтобы гнить
 В каменном желудке твоём,
 Лошади сын Богатырь Дыырай
 На говорящем черном жеребенке,
 Сын солнечных племен,
 Некуда мне деться,
 Человек из рода айыы,
 Мне тебя не миновать.
 Нижнюю челюсть огромную
 Опустит в Нижний мир,
 Вершину черепа подними
 На самую вершину
 Верхнего прохода, закрепи,
 Разинь рот,
 Открой пошире глаза,
 Я с конем вместе,
 Жирные, с кровью обильной,
 Назначены жертвой тебе!
 На пятьдесят твоих крепких
 Зубов, стану, как шапка,
 На десять заговоренных
 Черных зубов твоих

- 131 Особым даром от щедрот
 Срединного мира я сам,
 Своей волей явился,
 Ну, давай!» – воскликнул.
 Горящее море от края
 До края с шипеньем потухло,
 Открылась страшная пасть,
 С ревом, подобным шуму
 Пропасти бездонной.
 Увидев это, наш человек
 На коне своем отступает
 Назад на три дня пути,
 С криком пронзительным
 Ударил коня со всех сил
 Кнутом богатырским,
 Конь оттолкнулся от огромного,
 Что корова лежащая, камня,
 Серебряные крылья могучие
 Сложил в ножницы,
 Прыгнул вместе с всадником
 В пасть страшную,
 Быстро пронеслись до самого дна
 Огромного желудка.
 Страшилище отпустило челюсти
 С таким шумом, будто
 Столкнулись две гранитные скалы,
 Пытаясь проглотить всадника,
 Но опоздал обманутый,
 Страшно щелкнули челюсти впустую.
- 132 А внутри желудка
 И конь, и человек
 Начали быстро раздуваться,
 Подобно горе земляной,
 Пестрому змею-великану
 Пришлось туго.
 Старается изо всех сил
 Выплюнуть всадника из себя,
 Тужится, тужится – бесполезно.
 Извиваясь изо всех сил,

Пытается вытолкнуть из себя
 Через задний проход
 Вместе с испражнениями,
 Вьется, вьется — бесполезно,
 Так и застрял прочно
 Всадник с конем
 В желудке чудовища.
 Богатырь достает острый нож,
 Выкованный из семи чээр¹⁰⁶
 Отборного железа, сам по себе
 Полосующий мясо кусками,
 Хватает и режет внутренности;
 Исполосовал и сердце, и печень,
 Перерезал аорту спинную,
 Издох зверь —
 Все встало на свои места:
 Земля — землей, страна — страной,
 Нет нигде моря огненного.

6

133

После этого
 Достиг он берега
 Бездонного моря Тюмэри¹⁰⁷,
 Бесконечного Огненного моря,
 Объезжает на коне шагом.
 Тут сверху с облаков
 Слышится какой-то голос дурной:
 «Эчикээйиэм, эчикээйим,
 Живущий в доме на берегу,
 Куда спускаются семьдесят
 Эйиэн Иэйэхсит,
 Устроивший берлогу
 Под входом в место веселий
 Восьмидесяти восьми
 Важных Айыысыт,
 Живущий под входом
 В пристанище девяносто девяти
 Орлиных Иэйэхсит,
 Ездящий на говорящем

Черном коне-жеребенке
 Сын лошади Богатырь Дыырай,
 Могучий богатырь,
 Пришедший навеки
 В Срединный мир,
 Господин мой, господинице,
 Постой, внимай мне!
 Если хочешь узнать,
 Кто же такая я буду, —
 Я дочь семи поющих облаков
 Ырыа Бээбийдээн буду.
 В прошлом, в ушедшее время
 Ты вынул сердце трепещущее
 И печень черную Грозного
 Сюнг Джаасын богатыря,
 Назвал мое славное имя,
 Устроил обряд угощения,
 Высохший клюв мой смазал,
 Жаждающий мой рот ублажил,
 Голодный мой желудок умаслил,
 Внутренности мои оживил,
 В благодарность за это тебе,
 Дитя мое, скажу:
 Хозяин берегов Огненного моря
 Шаман Отурулла грозный
 На лодке из девяноста бревен
 Перевозит теперь человека,
 Дождись его.
 Говорящего коня своего
 Черного жеребенка
 Отправь быстрее на родину,
 Затем сядешь в лодку
 Шамана Отурулла,
 На тот берег переедешь.
 Увидишь каменную
 С железом гору,
 Увидишь дымок на вершине,
 Там и будет жильё
 Тимир Нуоралджин богатыря

С клювом огненным
 В девять былас,
 С крыльями черненого железа
 В семьдесят былас,
 С хвостом горящего огня
 В тридцать былас.
 Ну, думаю, ты
 Владеешь искусством превращений,
 Множеством хитростей и уловок.
 Должно быть, все твои,
 Дети Срединного мира,
 Где мозги у людей, как гной,
 А тело, как иеджегей,
 Жидкая кровь текуча,
 Не могут с ним драться
 Лицом к лицу открыто,
 Решай сам, как быть.
 Пусть слава твоя возвысится,
 Пусть удача твоя возрастает,
 Мой алгыс да поможет тебе.
 Человек я непредсказуемый,
 Думаю только об еде,
 Желание — наполнить желудок.
 И в будущем, когда
 Одержишь победу,
 Не забудь меня угостить.
 Прощай надолго!»

134

Выслушав, наш человек
 Соскочил с седла,
 С гривы и хвоста коня
 Вырвал три пучка волос,
 Положил себе в левый карман:
 «Джэ-буо!
 Мой конь, несущий
 Удачу и счастье,
 Отправься в свой родной
 Восьминачальный,
 Восьмикрайний¹⁰⁸,
 Полный трудностей и тревог

Мирно цветущий,
 Счастливый алас,
 Пусть глаза твои
 Становятся еще ясней,
 Мускулы твои да растут,
 Гривы да становятся пышней,
 Подобный лодке серебряной хвост
 Станет длинней и гуще,
 Тело твое да окрепнет,
 Жир брюшной станет толще,
 Сало загривков станет больше,
 Прощай до времени!»
 Поцеловались, понюхались,
 Отпустил коня.

135

Прохаживается по берегу
 Грозного моря огня
 И слышит пенящейся воды шум,
 Громкие всплески весел,
 В лодке сидит человек
 Из илесэев¹⁰⁹ отменный,
 Из аджараев дьявольских,
 Похоже, лучший,
 Лодка имеет весла
 По обоим бокам,
 Ручки двух весел
 Единственной рукой,
 В широкой ладони чудовищной
 Держит крепко,
 Шумно гребет чудище такое.
 Хоть он и один, громко говорит:
 «Һуой-һуой, һуот-татат, ребята!
 Только что перевез
 На тот берег
 Сына рокового неба востока,
 Лунного неба священного дитя
 Сильнейшего богатыря
 Тимир Нуоралджина.
 От этого негодяя большого
 И кукиша не дожدهшься...

Ну, погоди же, погоди!
 Когда вернешься обратно,
 Хоть будь ты сам такой,
 Выскажу тяжелые слова,
 Задумаю мысль опасную.
 Потрескавшиеся губы мои
 Не смазывал ни разу,
 Высохший рот не ублажал.
 День и ночь бьюсь без передышки
 В этом ужасном море огня.
 Ездят, ничего не замечая,
 Без порядка, как попало,
 И ребро не треснет у него,
 И рожа не ведает стыда —
 С давних древних времен
 Ездил и ездил так», —
 Слышатся такие слова.
 Без остановки, бесперебойно
 Гремит шумно навстречу,
 Быстро подплыл к берегу,
 Приткнулся к берегу,
 Говорит, такие слова:
 «Ной-буйака,
 Имеющий дом на берегу
 Приходящей Иэйиэхсит,
 Имеющий берлогу, где гуляет
 Уходящая Айыысыт,
 Имеющий жильё на берегу,
 Куда нисходит Хотой Иэйиэхсит,
 Ездящий на говорящем
 Коне — черном жеребенке,
 Лошади сын Богатырь Дыырай,
 Голова другой страны,
 Иного архива отец¹¹⁰,
 Князь края на сторонке,
 Дорообо тебе, поклон, друг!
 Кто здороваётся, спросишь, —
 Хозяйка грозного моря огня
 Уот Кудулу старуха

Была матерью мне,
 Хозяин моря крови
 Аан Дуурай старик
 Был отцом моим,
 А сам же я —
 Старший сын Аан Дуурая —
 Был поставлен сторожем
 Берега Огненного моря,
 Кормился от подач проезжающих,
 Назначен неусыпно наблюдать
 За берегом Огненного моря.
 Кто так распорядился — спроси —
 Глава восьми племен,
 Ведающий законами
 Девяти племен
 Стремительный Джулурга Хаара —
 Наши рога, которым поклоняемся,
 Наш хребет, мозг спинной
 Меня послал указом своим.
 Ну, друг,
 Ты являешься
 Прославленным человеком
 Земли айыы,
 Благородным сыном
 Солнечного улуса,
 Восходящим правителем —
 Хребтом улуса солнца
 Признает тебя молва,
 Что имеешь, чем можешь
 Порадовать меня,
 Что кинешь мне в рот,
 Чем хорошим ублажишь.
 Знаменитые восьми саха,
 Выдающиеся девяти саха¹¹¹
 Ездили часто туда-сюда,
 Люди из айыы подкармливали,
 Из родов абаасы их было мало.
 Семь дней ничего не ел,
 Совсем не питался восемь дней», —

Говоря так, протягивает руку.
 Одна рука была у него,
 Однако растопырил
 Три сустава железного
 Пальца указательного.

137

Наш человек отвечает:
 «Джэ-буо!
 Как могу придти пустым
 К тебе, славному
 Хозяину берега,
 Десять пальцев полных
 Протяну к тебе,
 Пять пальцев поднесут
 Щедрый дар тебе,
 Принес я тебе на угощение
 Трех черных быков с белой мордой,
 Надеюсь, перевезешь на берег другой,
 Доставишь меня за море,
 Тебе, славному, кланяюсь,
 На три твои тени черные
 Кладу поклон.
 Ну, руку протяну,
 Открой пошире глаза,
 Тебе такую тяжесть,
 Что голени твои искривятся,
 Грудь могучая увеличится,
 Подаю ладонями круглыми,
 Рукой счастливой», —
 С левого кармана
 Достает три пучка волос,
 Со словами: «Станьте тремя
 Черными быками
 С мордами белыми», —
 Бросил черту этому —
 Тремя быками сказанной масти
 Волосы упали ему на грудь.

138

С этой ношей тот сел,
 Тут же стал съедать,
 Грызет зубами торопливо,

Глокает вкривь и вкось,
 Скоро покончил.
 «Тойокоом, тойокоом!»¹¹²
 Садись в лодку!»
 Сам сел точно в середину
 Лодки, схватил весло,
 Имеющее шарнир посередине,
 Начал усиленно грести,
 Слышатся только быстрые
 Удары тяжелого весла,
 Воды моря великого,
 Шумя, поднимаются выше,
 Все воды страны
 Пошли шумными волнами,
 Гремит без остановки весло,
 Гремит со стоном спина
 Удалого гребца.
 Гремя, плывет на север.
 Подойдя вплотную к тому берегу,
 К тракту бедовому,
 К горе роковой,
 К берегу несчастий,
 Остановил лодку носом вверх
 Мощным толчком.

139

Наш человек прыгнул на берег,
 Этот дьявол лихой,
 Сидя в лодке, говорит:
 «Һыат-татай эминэ тугуй, оголоор,
 Улаатыгар, улаатыгар, оголоор!»¹¹³
 Дитя мое дорогое,
 Господин мой почитаемый
 Лошади сын Богатырь Дыбрай
 На говорящем коне-вороном жеребенке,
 На радость всем торжествуй,
 Таланты твои да возвысятся!
 Тимир Нуоралджин богатыря –
 Сына девятисаженной старухи
 Уот Хороллоомуй – мать
 Первого из аджараев

Тимир Хомурдуостай – отца,
 Имеющего спереди на три былас
 Корму из горящего огня¹¹⁴,
 С ногами на девять тутум,
 Пришло время призвать к ответу.
 С давних прошлых времен
 Совершал грехи, бесчинствовал,
 Переполнилась чаша его судеб.
 Солнечные улусы притеснял,
 Улусы айыы ущемлял беспощадно.
 С давних времен
 Погонял меня вперед и назад,
 Угрожая силой богатырской,
 Делал все, что хотел.
 Мучимый голодом,
 Долго ждал подачки;
 Вплоть до сегодняшнего дня
 Ничего не подкинул,
 Следил за всеми движениями,
 Ожидая подачки, – не дождался
 Ударом в среднюю часть
 Корпуса его никак не пробьешь,
 И ударом снизу
 Не сделаешь ничего.
 Ну, милый мой,
 Прощай надолго –
 Что я могу знать,
 Сам посмотришь, решишь.
 Когда пойдешь обратно,
 Зайдешь ко мне, тогда
 Не попрошу покормить,
 При каждой встрече
 Не обращаюсь с просьбой».

7

140

Наш человек
 Побежал прямо на север.
 Бежит, смотрит
 Внимательно на север.

В синеющем ярко море синем
 С самой середины, кажется,
 Огромная каменная гора
 Выросла вверх.
 В самой середине горы
 Выросла бурая каменная
 Макушка, будто прорвала гору.
 Присмотрелся:
 Черным-черно пламя отвратительное,
 Как черный дым,
 Тянется наверх.
 Наш человек, увидев это,
 Понял, что это и есть
 Черное мрачное гнездо
 Тимир Нуоралджина злого,
 Кувыркнулся, перевернулся,
 Превратился в эксёкю большого
 Из породы лучших, грозных,
 Полетел стрелой вверх,
 Пронзая легко небо мрачное.
 Сложил крылья в ножницу,
 Повернул вниз,
 Упал точно в центр
 Черного пламени с дымом
 В железное жильё супостата.

141

Принял свой облик человеческий.
 Вошел и видит:
 Айталы Куо с косою в восемь былас
 Связана посередине цепью
 Железной, прочно прикована
 К стене железной.
 Встретились здесь
 Двое детей айы.
 Наш человек говорит:
 «Прибывшая раньше меня,
 Что ты узнала, что видела,
 Посоветуй, как нам поступить?»
 Советами ста человек советуются,
 Как тридцать человек обсуждают,

142

Наш человек хочет
 Порвать цепи, связавшие женщину.
 «Погоди, воздержись,
 Если порвем, то не сможем
 С ним и поговорить.
 Человек Срединного мира
 С мозгами, как гной,
 С телом, как иеджегей,
 Двухногий не может
 Драться на равных с ним
 И убежать некуда ни на пядь,
 И спрятаться негде.
 Тридцать суток месяца
 Мучил меня приставанием
 Совокупляться немедленно с ним,
 Волшебством магическим я,
 Хитростью, данной богами,
 Все тридцать дней
 Давала ему обнимать как жену
 Тридцать бычьих шкур.
 Эти шкуры он тридцать ночей
 Ласкал как жену, мял, трепал
 До того, что стали все
 Мягкой ветошью, и потом
 В буйной страсти сломал
 Свой член мужской
 О стену железную,
 Остался без члена, нужного
 Для женщины.
 Вчера он ушел куда-то,
 Чтобы сделать себе
 Мужской инструмент,
 Сказал: «Заставлю сделать
 Из пяти полос металла,
 Из семи кусков особо
 Сделать шляпку, оловом
 Раскаленным пробить горло,
 Затем заставлю пристегнуть
 Прочно к бедру своему.

Через три дня на рассвете
 Явлюсь к птичке ласковой,
 К жаворонку, поднимающему
 Раннее солнце».
 Что же делать — советуются
 Двое детей айыы.
 Женщина говорит:
 «Он кажется такой, что
 Резать — кровь не потечет,
 Проколоть — не покажется сукровица.
 По-моему, ты бы мог
 Превратиться в копьё серебряное
 Длиной в три сажени,
 Трёхгранное, прислонясь
 К боку печи, понаблюдай.
 Через два дня явится,
 Почует присутствие твое».

8

143

Наш человек

Кувыркнулся, перевернулся,
 Превратился в копьё серебряное
 Трёхгранное, длиной
 В три сажени, притаился у печи.
 Стоя так, вскоре услышал
 Через печную трубу
 Голос поющего абаасы.
 «Джэ, буйака-буйака,
 Я добрался к кузнецам,
 Трем братьям-мастерам
 Кытатай бахсы¹¹⁵, Кыыра Даххан,
 Хара Салгылла —
 Они сделали мне заново
 Достояние моей судьбы —
 Мужскую гордость.
 Мастер Кёттяни лихой
 Раздувал меха,
 Кытатай бахсы
 Держал в огне докрасна,

Мастер Балтаанай
 Орудовал молотом,
 Мастер Нарын подровнял,
 Мастер Алыпычаан подпилком
 Придал надлежащий вид.
 Вот лечу к жаворонку,
 Поднимающему мне солнце,
 Пичужке моей, насылающей рассвет,
 К певчей птичке моей,
 Блистающей птичке моей
 Спешу с радостью большой,
 Да настанет день торжества».

144

После этих слов
 Вскоре он сам
 Самцом большой гагары
 В печную трубу влетел,
 Как бы сорвался, вмиг:
 «Жаворонок мой солнечный,
 Пичужка моя, голосом своим
 Насылающая рассвет,
 Стоишь здесь, дружочек?»
 Трижды перевернулся,
 Стал, как и прежде,
 Сам собой, человеком.
 Единственной ноздрей
 В самой середине лица,
 Зияющей, как зев быка,
 Понюхал, стараясь взять дух.
 «Ну, жаворонок мой солнечный,
 Что это так сладко пахнет?
 Ну, птичка моя, почему
 Дурные предчувствия гложут?»

145

Женщина отвечает:
 «Ну, солнце-друг,
 Золотой мой приятель,
 Я встревожена больше тебя,
 Ты же железной цепью
 Крепко приковал к стене,
 Иначе бы я убежала,

На шаг не могу отойти,
 На ступню отодвинуться
 Труднейшее дело для меня...
 Вся душа моя
 Ушла в желудок,
 Через день после твоего ухода
 В печную трубу влетело копье,
 Затем оно пристроилось
 К боку печи и стоит.
 И не подумай на беду
 Схватить его посередине,
 Ломать его ногами,
 Если ты мне друг,
 Выслушай внимательно
 Слова искренние, которые
 Я даже матери не говорила,
 Слова разумные мои,
 Не сказанные даже отцу.
 Посоветуемся,
 Поделится мыслями,
 Если поступим опрометчиво,
 Нам же будет худо,
 Я и сама не поняла:
 Из улусов абаасы ли он,
 Из бедовых ли племен
 Верхнего мира спустился,
 Из страшных ли Нижних
 Убийственно злых родов
 Поднялся он – не могу знать.
 Ты же лихой,
 Мой друг-солнце,
 Золотой мой приятель,
 В постели ласковая ровня,
 Спящий в обнимку друг,
 Товарищ, нежащийся
 На лоне моем,
 Играющий на груди приятель –
 Давай посоветуемся,
 Как сто человек,

Подумаем думы
 Тридцати человек.
 Эти цепи железные,
 Которыми опутал меня,
 Сними с меня, освободи.
 Я, человек из племен айыы,
 Из славного улуса солнечного,
 Подойду к нему осторожно,
 Послушаю, обследую.
 Стоит очень страшное
 Оружие опасное,
 Убьет тебя самого,
 Поберегись, будь осторожен».

146

Послушав это:
 «Оо, племена айыы,
 Улусы солнца
 С давних древних времен
 Отличались умом и добротой,
 Мыслями благородными.
 Вот как она советует,
 Как она милосердна!
 Вот она тревожится за меня,
 Чтоб я не погиб, не пропал.
 Милое дитя, за тридцать ночей
 Она так меня полюбила», —
 Сказал абаасы, затем
 Движением быстрым
 Порвал цепи железные,
 Говорит: «Дитя мое,
 Ты сказала — берегись,
 Где мне стоять.
 Человек племени айыы,
 Ты умница, поди,
 Послушай, посмотри:
 Снизу ли вышло специально
 Это роковое копьё,
 Сверху ли низвергнулось
 На меня оно?»

147

Женщина айыы говорит:

«Ну, друг-солнце,
 Посмотрю, обследую, затем,
 Если сверху оно низвернулось,
 Посоветую одно,
 Если снизу поднялось,
 Скажу другое».

Подошла, пощупала копьё
 И сверху, и снизу, затем,
 Держа в руках копьё,
 Повела абаасы:
 «Из далеких неведомых земель,
 Из иных грозовых стран
 Явился этот ураангхай¹¹⁶.
 Не похож на человека
 И на абаасы не похож.
 Звонкого неба широкого
 Дух неумный воплотился,
 Высокого неба неистовый дух
 Воплотился в серебряное копьё,
 Если правильно сказать
 Слова моления-благословения,
 Можно его отправить обратно
 В таинственную высь.
 А по-другому ничего
 Не сделать с ним,
 Если переломать на много частей —
 Появится много копий таких,
 Высшего неба таинственного
 Коварное копьё — вот оно.
 Человек из племен высоких айыы
 Буду я благословлять, а ты,
 Что я ни скажу, точно
 Повторяй все за мной!!!»

148 Держа копьё в руке,
 Женщина взобралась на шесток,
 Говорит абаасы: «Подойди поближе
 Ко мне». Абаасы забрался
 Быстро на шесток.
 Женщина: «Джэ-буо!» абаасы

Повторяет за ней: «Джэ буо!»
 «Серебряное копье,
 Победоносное копье,
 По берестяным слоям,
 По швам на шелке
 В Верхний мир взлети,
 Далекие страны обойди,
 Неведомые края обойди,
 Достигнув самой вершины,
 Загляни вниз – в темя
 Тимир Нуоралджин богатыря,
 Сына девятисаженного
 Уот Хороллообуй матушки,
 Тимир Хомурдуостай батюшки,
 Имеющего огнем разящий клюв,
 Дышащий синей слизью,
 С хвостом, пышащим огнем,
 На ногах в девять тутум».

149

И все-таки вымолвил:
 «Оорт-татай, оголоор,
 Что же это такое?!»
 Женщина:
 «Через белые позвонки
 Пронзи насквозь сердце,
 Раскромсай его печень,
 Разорви аорту,
 Вылети в задний проход», –
 С этими словами
 Копье дает в руки абаасы:
 «Держи, друг», – говорит.
 Абаасы послушно взял.
 «Ты сильный, могучий,
 Брось это вверх
 С возгласом «кый!»
 Тимир Нуоралджин
 Воскликнул громко «кый!».
 Бросил копье вверх
 Через печную трубу.

- 150 Копье улетело вверх
 На три дня пути.
 Женщина говорит:
 «Куда улетело это
 Оружие проклятое,
 Сунь голову в трубу,
 Посмотри, куда полетело».
 Тот послушно сунул голову
 В печную трубу, говорит недовольно:
 «Кто его знает, друг,
 Что-то я недоволен,
 Несуразно что-то, кажется,
 Пропели мы...»
 Старается разглядеть,
 В это время серебряное копье
 С высоты в три дня пути
 Ринулось вниз в темя
 Богатыря абаасы,
 Разбило позвонки,
 Пронзило сердце,
 Разорвало печень,
 Порвало аорту,
 Вылетело в задний проход —
 Грохнулся об пол абаасы,
 Испустил дух.
- 151 Люди айыы
 Спасли свой черный дух,
 Сохранили свой белый дух¹¹⁷,
 Торжествуют.
 Из темной узницы
 Освободились,
 Из мрачной тюрьмы
 Ушли на волю.
 Кувыркнулись —
 Из точеного серебра
 Выросли маховые перья,
 Литого серебра крылья
 С пухом из золотой мишуры
 Обернулись птицами великими

152

С носом с горбинкой,
 С хвостом из чистого серебра,
 Со сверкающим колокольчиком
 Как чемодан золотой,
 Полетели на родину.
 Айталы Куо с косою
 Алого шелка – вожатая,
 Сын лошади Богатырь Дыырай
 За ней отправляется в путь.

Взлетели живо на вершину
 Неба земли абаасы,
 Покрытого туманом черным,
 Оттуда ринулись стремглав
 В середину трех белых небес
 Между землей айыы и абаасы,
 Вновь взметнулись вверх,
 Широкий гребень
 Звонкого неба великого
 Затылками протаранили,
 Сложили в ножницы крылья,
 В ушах прогудело что-то,
 Как шум крыльев утки,
 Гоголь-птицы быстреей,
 Легче пушинки,
 Быстрее стрелы
 Летят они рядышком.
 Глаза, слезящиеся недобро,
 Не взглянули на них,
 Десять пальцев когтистых
 Протянуть навстречу,
 Пятипалые не пытались,
 Слово проклятия не задело,
 Злые гортани не сумели
 Изрыгнуть слова осуждения,
 Достигли неба, которое
 Не может саха пронзить
 Взглядом своим.
 Взлетели на верхний гребень,
 Пробивая затылками хмарь,

Сложили крылья в ножницы,
 Нацеливаясь прямо в центр
 Восьминачальной,
 Восьмипредельной
 Полной борений и тревог,
 Пышноцветущей
 Изначальной мать-земли,
 На ее вершину центральную
 Падают стремительно вниз.
 Опустились прямо на возвышение
 С краями необозримыми,
 Куда грязь не пристает,
 Где на белом просторе
 Зимует птица стерх,
 На поле чистое,
 Что глазом не охватишь,
 Где не выпадает град,
 На место, излюбленное
 Журавлями гордыми,
 Где гуляет Айыысыт,
 Где нежится Иэйиэхсит,
 Обитают добрые духи,
 Спустились с неба далекого.

VI

1

153

Поднялись к священному
 Аал Дууп древу восьмиствольному,
 Собрали восемь пучков волос
 С гривастых бегунов-лошадей,
 Женщина сделала круг
 Против солнца, запела:
 «Джэ-буо!
 Дерево-черная мать,
 Которое обнимает часто
 Восьминачального,
 Восьмипредельного
 Шумно цветущего
 Прославленного аласа моего

Духа-хранителя,
 О которое трется, Айыысыт –
 Священное древо Аал Лууп
 Восьмилиственное,
 Твой дух-хранитель –
 Величайшая Аан Эскэл,
 Айхал Мичил, бабушка моя!»
 Кто это обращается, спросишь:
 Дочь Юрюнг Эриэн Тойона – отца,
 Эбириэччин Баай матери
 Айталы Куо с косой
 Алого шелка в восемь былас,
 Взывая к имени твоему,
 Кланяясь величеству твоему,
 На коне ретивом приехала;
 Ради счастья человеческого,
 Ради славы саха,
 Ради богатства скотом
 Привязываю веревку волосяную,
 Подвешиваю гривы пучки.
 Восточный склон для меня
 Посылает Иэйиэхсит,
 Западный склон для меня
 Посылает Айыысыт.
 В теплом своем паху,
 Куда ветер не дует,
 Приюти меня,
 В пазухе своей счастливой,
 Куда не проникает буран,
 Приюти меня.
 Ложкой ритуальной,
 Подвязанной белой гривой,
 Освященной, воздаю угощение», –
 С возгласом «Чуох!»
 Брызнула вверх
 Желтой благодатью.
 Затем подошли
 К золотому гнезду,
 Дверь – якорь медный

Открыли, перешагнули
 Толстый, незыблемый порог,
 Раскололи толстые дрова,
 До верхнего кольца
 Огромной печи широкой
 Сложили дрова, разожгли,
 С гулом загорелись дрова.
 Белую кобылу шумно
 Подоили в ведро с перевязкой,
 Рыжую кобылу подоили,
 Пенистое молоко заполняет
 Ведро,
 Матёрую кобылу подоили с повтором,
 Буланую кобылу вдоволь надоили,
 В прошитую прочно сири исит¹¹⁸
 Вставили горловину с трубкой,
 В резного дерева чаши,
 В чоронах с узором искусным,
 В разрисованные цветками ведра
 Разливали кумыс с маслом.
 Женщина подняла высоко
 Ритуальный кубок чорон,
 Взяла ложку, перевязанную
 Белым пучком гривы,
 Под главной матицей потолка
 Села, преклонив одно колено,
 Другой ногой, опираясь о пол,
 Ритуальную ложку с перевязью
 Положила поперек чорона,
 Трижды поклонилась глубоко
 И запела так:

155

«Джэ-буо!

Дающий обильно молоко,
 С белым веселым проходом,
 Подобным раскрытым
 Гривам и хвостам
 Белых лошадей,
 С вешками из чоронов,
 Отмеченный кубками,

С могучим жеребцом гнедым,
 С кобылой нежно-белой,
 С комарами из рыжих жеребят,
 Саврасые жеребята – мухи,
 Пестрый кулун – овод,
 Бурый жеребенок – слепень,
 Табунами лошадей
 Пугливых вперемежку
 С буйными, ретивыми
 С белыми чулками на ногах,
 Рыжими – всех мастей
 Помногу посылающий
 В Срединный мир,
 В изобильный Срединный мир,
 Дарующий на счастье
 Души-духов лошадей
 Грозный Джёсёгёй –
 Великий наш дед,
 Имени твоему славному,
 Великой славе твоей
 Молюсь, прося,
 Чтобы грядущие поколения
 Последовали этому на благо!»
 Трижды громко воскликнула:
 «Слава и уруй!»

156

Ложкой ритуальной
 Брызнула вверх на основание
 Средней матицы главной.
 Затем повернулась
 Перед дверью чтимой,
 Поет особую песнь:
 «Джэ-буо! Каменного
 Порога Дух,
 Величиной с лежащую корову,
 Держащий растопку
 С копну, покрытую снегом,
 С огнивом с печень
 Крупного жеребенка,
 С кресалом с молодого коня,

Спящий на углях раскаленных,
 Укрывающийся пеплом теплым,
 С подушкой из остывших углей,
 Выдыхающий на день пути
 Горячий туман белый,
 Имеющий плетку
 Из красных искр
 На семь былас,
 Голень на харыс,
 Бороду из монет,
 Величавый Аан Уххан
 Господин мой, дед почтимый,
 Угощайся, прошу!»

157

На три места полила
 Кумыс с маслом.
 «Дух-хозяин дома уютного
 Иэрэли Бахсы хозяин,
 Дух-хозяин балагана
 Могучий Бахсы, угощайся!» –
 Полила в огонь угощение.

158

Затем поет:
 «Дух-хозяйка глубоких вод,
 Держащая палку-ручку
 Длиной в девять былас,
 На десять былас поперечник,
 Лежащая на матке невода,
 Укрывающаяся крыльями,
 С тростью для остановки,
 Подталкивающая невод
 Палкой крепкой –
 Дух-хозяйка вод больших,
 Мать моя-госпожа,
 Угощайся!»

159

Подлила в огонь угощение.
 Затем обращается:
 «Имеющий базаром черный лес,
 Городом – сухой лес большой,
 Держащий плетъ из красных лис,
 Возчиками – белок голубых,

Черным глухарем наряженный,
 Тетеркой живой украшенный,
 Куропатка – как кокарда,
 Рябчик вместо кортика,
 Горностаи как бахрома –
 Щедрого леса дух,
 Баай Барыылаах –
 Господин мой дедушка,
 Угощайся!» –
 Снова подливает в огонь
 Кумыс с маслом.
 Затем снова
 Угощает огонь,
 Называя поименно
 Принадлежности самострела:
 Старуху, спускающую курок,
 Парня, освобождающего чеку,
 Девиц, следящих за прицелом.

160

После всего этого
 Свежим кумысом мысли развеяли,
 Крепким кумысом сердца порадовали,
 Толстым хаса делали фигуры,
 Берцовыми костями
 Бросали как битой,
 Салом с заливка
 Отмечали прыжки,
 Кипят, шумят торжества.
 Сын лошади Богатырь Дыбрай:
 «Улаатыгар, оголоор, – говорит, –
 Я сталкивался с лучшими
 Из трех буйных племен,
 Не погиб, не пропал;
 Померился силами также
 С главными из восьми племен
 Нижнего мира, также не погиб.
 Лучше бы не сунулись
 Больше к нам с насилием,
 Устрою вольную жизнь,
 Заложу счастливую судьбу

Для людей, для саха.
 Со знаменитыми из богатырей айыы
 Приходилось также столкнуться,
 Все закончилось благополучно.
 Кажется, дана мне судьба
 Умножать роды трех саха,
 Роды пяти саха
 Вести к счастью указано мне,
 Основать славу восьми саха
 Назначено мне свыше судьбой,
 Одун Хаан мне повелел
 Победы завершать», —
 Думает, прохаживаясь.

2

161

Белое солнце прекрасное
 Склоняется к вечеру уже
 В положенное время.
 Вошли в расписную каморку,
 Разостлали постель пышную,
 Подложили под головы
 Подушки с украшениями,
 Нижнее одеяние отложили прочь,
 Среднее одеяние устранили быстро,
 Верхнее одеяние разбросали,
 Накрылись одеялом роскошным,
 Поцелуй за поцелуем без конца,
 Нюхаются без остановки,
 Пальцы ласкаются сами,
 Губы играют, чуть не горят.
 Мужчина перебросил
 Через женщину ляжку правую,
 Лево́й ляжкой прижал её,
 Будто бросил вверх дном
 Лодку-каюк в девять бревен,
 Упал на женщину ничком.
 Дрыгает ногами,
 Как волчонок новорожденный,
 Бьётся, как голодный волк,

То забавляется бегом трусцой,
То мелкими прыжками «лэп-лэп» —
Три дня и ночи без роздыха
Шла такая работа.

Кровать готова развалиться,
Не выдержав такого напора,
Перекладины ломаются,
Изголовье кровати рушится,
Задняя часть сваливается,
Даже стены скособочились.
Богатырская сила, оказалось,
И здесь не слабеет —
Поднимается весь до окна,
Спускается с азартом —

162

От шума, грохота
Скот в хотоне¹¹⁹ перепугался,
Рвут привязь, бодаются,
Рев, мычанье сплошное,
От этого рассвирепели
Быки-порозы большие,
Рвут привязи, бодаются,
Старые быки, рассвирепев,
Топчут телят,
Телята орут, а быки
Идут дальше, растапывая
Весь молодняк, что по пути.
В хотоне сыплется песок,
Образовалось болото
Под ногами у всех.
Бык прогоняет быка,
Побежденный бык
Убегает, ломая стену.
За ним все остальные
Вырываются наружу,
Рев, шум, кутерьма,
Весь скот встречает
Друг друга на рога.

163

И лошади на лугу,
Вспугнутые этой бойней,

Разбежались кто куда.
 Шум ноздрей — до неба,
 Шум из задниц — до преисподней.
 Одни лошади в лесу
 Напоролись на суки,
 Распороли себе животы;
 Другие напоролись на пни,
 Третьи повисли в развилинах
 Могучих деревьев.
 Образовалось болото и в лесу,
 Зайцы белые, лесные,
 Напуганные лошадьми,
 Забежали в луга и поля...

164

Эти люди, наконец,
 Перестали, успокоились,
 Мужчина хочет подняться,
 Но женщина не отрывается,
 Хочет подняться и женщина,
 Но сверху давит мужчина.
 «Что такое? Что случилось?»
 Оказалось, прилипли друг к другу,
 Срослись животами
 Друг к другу лицом
 В одно странное существо,
 Не оторвать, не разъединить,
 Так прочно слились.
 Увидели это, узнали
 Приходящие женщины.
 Мудрые старухи их полили
 Парным молоком коровьим,
 Парным молоком кобыльим,
 Ножами отточенными
 Начали разрезать так,
 Чтобы точно их отделить
 Друг от друга,
 Чтобы не отстала
 Кожа другого,
 Прилипнув к другому,
 Оставили только часть

С доньшко чашки,
После этого он и она
Оторвались друг от друга,
Оставив раны на животах
С доньшко чашки.
Затягиваясь, эти ранки
Стали пупками.

165

С тех пор плодились
Все роды трех саха¹²⁰,
Племена пяти саха
Семи потомков,
Восьми саха улусов,
Утвердились девять саха —
В срединном мире земном
В счастии и славе,
Плодятся до сегодняшнего дня.

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ КОММЕНТАРИИ

Текст олонхо «Сын лошади Богатырь Дыбрай» (Сылгы уола Дыбрай Бухатыыр) был записан в 1934 г. известным фольклористом Г.У. Эргисом со слов олонхосута Иннокентия Иннокентьевича Бурнашева-Тонг Суоруна, уроженца Морукского наслега Мегино-Кангаласского улуса. Георгий Устинович записал текст олонхо под диктовку самого сказителя с разделением на стихотворные строки. Текст хранится в Архиве ЯНЦ СО РАН (ф. 5, оп. 7, д. 45). Фольклорист П.П. Захаров в 1940 г. записал олонхо «Харыадьала Бэргэн» с объемом в 4445 поэтических строк (ф. 5, оп. 7, д. 27). Нами выбран текст, записанный Г.У. Эргисом, который по сюжету, а также поэтической завершенностью, набором традиционных формул соответствует принципам серии «Саха боотурдара».

При подготовке к печати олонхо мы сохранили текст, записанный Г.У. Эргисом. Архаические и диалектные слова с указанием строки даны в примечаниях, переводчик при переводе дает свои комментарии. Прилагаем словарь непереведенных слов, также указатель собственных имен с указанием частотности в якутском тексте, краткий сюжет олонхо, список использованной литературы.

100
110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

besz qajama boqus alammat ebitt.

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

taas taron uuta
alysatan kech... aakha dien
taas qajanan...
uuzoqun oll...

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

toqns kibi tuut qajawon
turuoruta aspi kurdux
turuux taas qaj... olan

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

180 turuoruta yunen taqsobit ebitt ee.
190 Ol yasho otto:

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

210 kixomir kien yallon diawikkon
220 muca kibi balaawka
230 taqas namolijan
240 tyken tur... kurdux
250 yalla... kotta aalsure,
260 qabroshan kossor
270 qana tur... barda ebitt.

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

280 Ol nein ollynen:
290 Bu manox lejeleq alaah,
300 kot-lal; ooloor! dii sanaan

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

310 dokko dagans sur jan,
320 omubun bulan turan
330 oloor-moloor oduulaan idym!

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

340 Bu sugujan turan barbutym:
350 toqnatuulaq saas!

110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500
510
520
530
540
550
560
570
580
590
600
610
620
630
640
650
660
670
680
690
700
710
720
730
740
750
760
770
780
790
800
810
820
830
840
850
860
870
880
890
900
910
920
930
940
950
960
970
980
990
1000

360 duulas axo oqkstar
370 qarshaaru xiryoqtchen
380 turallaron kurdux
390 loq... j saar bulqurdaq (shoq) (?)
400 toloomdu ototugar

Фрагмент рукописи, записанной Г.У. Эргисом

Примечания к якутскому тексту

41 – *Таххан* – вариант лит. *тахсан*. Сказитель использует удвоенный согласный *хх*. В олонхо используется вариант, записанный в тексте.

54 – *Нууча* – вариант лит. *нуучча*. Сказитель употребляет с одним *ч* вместо удвоенного согласного.

80 – *Түүр омок* – от русск. *тюрк, тюрк омок*. В других олонхо такое выражение (словосочетание) не используется.

86 – *Хормуоньһа* – от русск. *гармонь*.

101 – *Буолатынан* – от русск. *воля*.

102 – *Бостуочунай Сибиир* – от русск. *Восточная Сибирь*.

106 – *Ооньһуур* – вариант лит. *оонньуур*. Сказитель использует в своем олонхо удвоенный *һһ*.

131 – *Лагладьдьһан* – вариант лит. *лагладдьһан*. Сказитель в своем олонхо всегда использует удвоенные согласные, *дь* и *һ* смягчает дважды.

263 – *Талаһалаах* – *талаһа* – «поперек положенное дерево, бревно, жердь через речку (канаву) для переходов» [Пек., стб. 2536].

264 – *Күргэлээх* – *күргэ* – «мост через речку, канаву».

312 – *Иэйэхситин* – в рукописи *изэйэхситин*.

323 – *Үтүрү* – вариант лит. *өтөрү*. Видимо, олонхосут использует вместо гласной *ө* гласное *ү* по закону сингармонизации. Можно понять как фонетический вариант слова.

375 – *Ардыахтаах* – *ардыах* – «большая верша, морда для ловли карася и другой крупной рыбы» [СТБТ, т. 1, с. 557].

398 – *Сардаммыт* – *сарт* – «хищная птица из семейства ястребиных, похожая на коршуна, но меньшая по размерам, канюк, сарыч» [СТБТ, т. 8, с. 286].

401 – *Көнчөх* – «жирная утка, упитанная на воле за лето» [Пек., стб. 1148].

415 – *Кэй бараан* – вариант образного словосочетания *дьүдьүн бараан, тутум бараан* «вид, наружность, облик». *Бараан* в значении «общий внутренний вид жилища, его убранство» [ЯРС, с. 63].

479 – *Даллатын* – *далла* «разновидность урасы, большая ураса».

490 – *Эрбэжиннээх* – *эрбэжин* – «сорная трава».

492 – *Үргүньнэх* – «околосердечный жир у скотины» [Пек., стб. 3171].

514 – *Баттах маџана* – «столб с перекладиной» [Пек., стб. 409].

517 – *Сатанах* – «столб для привязывания лошадей, коновязь; вешалка, столб, на котором оставлены сучья для вешания вещей, вешалка для лыж, для ведер со сметаной; вертикальный столб урасы» [Пек., стб. 2128].

556 – *Тойон баабыр сэргэ* – от *сэргэ* «коновязь», в олонхо верхушка коновязи бывает оформлена вырезанной головой орла, тигра, лошади.

622 – *Билэрικ* – «первая от красного угла лавка у входа в юрту» [ЯРС, с. 70].

628 – *Үгэхтээх* – от *үгэх* «кладовушка ... внурти юрты, чулан в юрту у входа; кладовка в левой половине дома, поставец» [Пек., стб. 3105-3106].

636 – *Тухэх энэ* – «трехлетний пестун медведь» [Пек., стб. 2687].

651 – *Сөбүргэнэ* – «перекладина в юрте, лежащая на концах крайних матиц перпендикулярно к ним; полка вокруг юрты» [Пек., стб. 2298].

679 – *Балтарыктаах* – *балтарык* – «бастрык (гнет для сена)» [СТБТ, с. 169] т. 2.

709 – *Түнэ бүүнпүктээџин* – от *түнэ бүүнпэх* – «кожаная (из ровдуги или камусов) обувь с голенищами чуть выше колен» [СТБТ, т. 2, с. 657].

750 – *Умунуохтаах* – так сказитель произносит слово *обунуохтаах* «мазать, намазывать (натирать) чем-либо масляным, намащать» [Пек., стб. 1785].

755 – *Дьэрэбинэ балык* – фонетический вариант *дьирибинэ балык* «сказочная гибель-железо-пестрая рыба» [Пек., стб. 832].

758 – *Киристээх* – от *кирис* – «тетива (лука, самострела, чаркана)» [СТБТ, т. 4, с. 147].

847 – *Хабайакаан* – диалектная форма *хабды* «куропатка».

864 – *Орудьата* – *орудья* от русск. *рота*.

879 – *Хоойго* – фонетический вариант *хоойго, хооньуга*; от *хоой* «пазуха, пазушный».

905 – *Саамал* – «уже готовый кумыс, переливаемый в другой сосуд, чтобы хорошо перемешался; первый весенний кумыс; вкусный, питательный кумыс; запасной кумыс» [Пек., стб. 2060].

906 – *Көбүөр* – фонетический вариант *көбүөр* «большой кожаный мех или чан для хранения жидкостей; кожаный мех конской кожи, в которой готовят кумыс; кумысный жбан из кожи, держанный в крови» [Пек., стб. 1125].

909 – *Суомас* – от русск. *совесть*.

928 – *Мөрүөннээх* – фонетический вариант *нөрүөннээх*, от *нөрүөн* «1. Вид животного с переда; передняя часть туловища. 2. Видкость, имеющий видкие суставы с сочленениями» [Пек. стб., 1758].

938 – *Туут хайыһарын* – *туут хайыһар* «большие лыжи, подбитые шкурой с передних ног оленя» [Пек., стб. 2866].

951 – *Чыгырбастаах сыттыгар* – *чыгырбастаах сыттык* «подушка с клекочущим металлическим звоном (т.е. по краям с металлическими погремушками из серебряных пластинок)» [Пек., стб. 3721].

982 – *Халааньскай ыстаанын* – *халааньскай ыстаан* «голландские штаны, сделанные из бычьей черевязи (брюшка)» [Пек., стб. 3258].

1031 – *Этирик түөстэммит* – *этирик түөстээ* «довести до крайнего истощения, изнурить. *Этирик* – железный дугообразный скобель (для обработки кожи)» [ЯРС, с. 549].

1239 – *Сөгөлөөнө* – *сөгөлөөн* «многослойный настил из хвои внутри чума, используемый в качестве подстилки для сна» [СТБТ, т. 8, с. 568].

1309 – *Лаабыра* – «поперечина на ободке рыболовного сака, в которую упирается конец рукоятки» [СТБТ, т. 6, с. 63].

1335 – *Хоро тойуга* – непонятная песня.

1513 – *Иһэх* – «грязь, снег забившиеся в копыто лошади или прилипшие к подошве обуви» [СТБТ, т. 2, с. 779].

1514 – *Кэхэх* – «колчан; колчан со стрелами; нагалище (чехол) для лука» [Пек., стб. 1061].

1518 – *Билир балтыбар* – *билир балта* «зуб мудрости».

1638 – *Уларассы* – видимо, от *уларыта?*

1777 – *Кэнттик* – «палочка или колышек, на который натягивается силок насторожка самострела» [СТБТ, т. 4, с. 500].

1838 – *Мохсуо* – «городки (игра)» [ЯРС, с. 242].

1935 – *Оруоска талабы* – от русск. *розги*.

2021 – *Амнахтаах* – от *амнах* «покрывало для лица мертвеца».

2058 – *Биһизэйэх* – «мутовка для мешания кумыса» [Пек., стб. 476].

2069 – *Сэлэ* – «волосяная веревка (натянутая между столбами)» [ЯРС, с. 367].

2197 – *Кычым* – «тебенек; тебеньки (кожаные лопасти по бокам седла)» [ЯРС, с. 215].

2200 – *Хонсуоччу* – крючок (на луке седла).

2220 – *Хангырбастаах* – от *хангырбас* «звонец, побрякушка, погремушка; надрезы в виде колечек, поясков» [Пек., стб. 3316].

2327 – *Сандаала көмүс онобос* – *сандаала* – *сандалы ох* – «стрела, которая была предназначена для пробивания кожаной брони с нашитыми железными пластинками» [Пек., стб. 2076].

2452 – *Сибиирдэр* – *сибиир* – в этом случае используется в значении *страна, край, родина*.

2469 – *Өбүрүмэр* – «в возрасте между тремя или четырьмя годами (о рогатом скоте); трехтравая (по четвертому году) рогатая скотина» [Пек., стб. 1953].

2489 – *Куйчалаах манкы* – *куйуур* «рыболовный сак», *манкы* «рукоятка сака».

2499 – *Идэмэрдээх* – от *идэмэр* «жадность, жадный».

2712 – *Чимэчи* – фонетический вариант *чүмэчи* «свеча».

2714 – *Майдааннаах* – от *майдаан* «место, куда вливают добытую неводом рыбу» [Пек., стб. 1506].

2791 – *Ымай кизлититтэн* – от *ымай кизлитэ* «матка, утроба матери» [Пек., стб. 3790].

2906 – *Сири иһит* – сосуд из выделанной кожи.

2908 – *Кэриэн айах* – «круговая кумысная чаша; огромный деревянный бокал» [Пек., стб. 1051].

2910 – *Түөт* – *түөрт* «четыре».

3334 – *Удьаа* – большой деревянный ковш.

3501 – *Амырытыгар* – от *амыры*. Значение слова не выяснено.

3905 – *Ыньыстыбыта* – вариант лит. *ыйыстыбыта*.

3981 – *Суодьатыгар* – от *суодья*. Значение слова не выяснено.

4137 – *Көлөһөнөн* – *көлөһө* – от русск. *колесо*.

4267 – *Сугуһа* – *чугуйа* – от *чугуй* «пятиться, отступать» [ЯРС, с. 513].

4428 – *Арана туоска* – *арана* «слой, пласт» [ЯРС, с. 45].

4457 – *Наахта балык* – неизвестная мифическая рыба.

4473 – *Ангабыллаан* – от *ангабыллаа* «целиться в кого-либо, что-либо из лука» [ЯРС, с. 49], *ангабыллаа* – «широко натянуть тетиву» [Пек., стб. 114].

4511 – *Күүгэс* – *кулүмэн* «слепень».

4624 – *Сөгөлөөннөтөн* – от *сөгөлөөн* «1. Хвой; травяная подстилка на лавках. 2. Удача на охоте или промысле». [Пек., стб. 2298-2299].

5228 – *Таһардыа* – вариант лит. *таһырдыа* «на улице». Сказитель употребляет разные фонетические варианты слов.

5289 – *Буонна* – слитное произношение словосочетания *бу уонна* «вот еще».

5438 – *Кылыннаах* – рук.: *кыыннаах* «имеющий ножны; с ножнами; находящийся в ножнах» [ЯРС, с. 215].

5578 – *Биэрэгэр* – от русс. *берег*.

6163 – *Дьалын* – *дьялын* «порывистость, страстность» [ЯРС, с. 126].

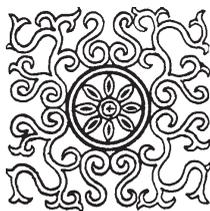
6387 – *Дьабыл хамыйах* – большая ложка, деревянный черпак, половник с конской гривой, которые используются в обряде.

6414 – *Дэлбиргэ* – «веревка из белой конской гривы, употребляемая для перевязывания чаш и ковшей во время ысыаха» [Пек., стб. 688].

6466 – *Сабаһа* – «что-либо легко сгораемое, растопка, подтопка; сухая мягкая трава (сено), в которую кладут зажженный от высеченной искры трут и которую затем разжигают размахиванием» [Пек., стб. 2018].

6493 – *Үтүмэх* – «жердь, шест, рель; довольно длинная (около 3-4 саж.) прогонная жердь, к которой привязывается конец длинного ремня, прикрепленного другим концом к крылу невода, и которую норилом проводят из проруби в прорубь, при подледном рыболовстве» [Пек., стб. 3197].

6576 – *Куонньалык* – вариант лит. *куонньалык* «налучие, футляр».

Комментарии к переводу

1 – *Иэйиэхсит* – духи-покровительницы, охранительницы людей и животных.

2 – *Айыысыт* – духи, богини-дарительницы души детям.

3 – *Князья* – так местные жители называли наследных старост.

4 – *Оорт-татай (Аарт-татай), оголоор!* – в народных песнях и в эпосе риторическая фигура, выражающая изумление (увиденным, услышанным). Здесь «ребята» (*оболоор*) – не конкретное обращение кому-либо, адресовано вообще слушающим.

5 – Три якута – *үс саха* – обобщенное обозначение всех родов якутов.

6 – *Дуолан Харсаат*: Дуолан – великий, огромный; Харсаат – бедствия (корень бедствий).

7 – *Буор Могой* – Змей Земляной.

8 – *Кюскэс Буурай, Дагдас Буурай* – имена-характеристики: Кюскэс – увалень, Дагдас – неторопливый великан.

9 – *Харта* – брюшинный жир лошадиный, особо почитаемое лакомство у якутов.

10 – *Иеджегей* – творог из прокисшего молока (иэдьэгэй).

11 – *Кёкериме* – непереводаемые образные слова.

12 – *Кёс* – старинная мера длины в 10 км, название произошло от слова *кёс* – кочевка, когда кочевые племена со всем скотом и скарбом, кочуя, останавливались для отдыха и кормежки скота. Расстояние относительное.

13 – *Баай Барыылаах* – дух-покровитель животных тайги и всякой дичи, даритель удачи охотникам.

14 – *Эжен Иэйиэхсит* – божество, покровительница детей, всего человеческого потомства.

15 – *Ухоженный алас* – алас, очищенный от тальников, упавших деревьев и кочек, для выпаса домашнего скота.

16 – *Хамыйах* – деревянная ложка.

17 – *Кытыйа* – деревянная чаша.

18 – *Три печатных* – 3 сажени официальных (сажень – 2 м 13 см).

19 – *Аглицкие* – английские.

20 – Страны *Кимээн-Имээн, Хамаан-Имээн, Туман-Имээн* – страны сакрального мира, названия из древнеманьчжурского языка.

21 – *Эксёкю* – мифический орел.

22 – *С поводьями за спиной, с завязками с загривка* – это образ, символизирующий связь богатыря с божествами.

23 – *Торбоза* – обувь из коровьей кожи, род сапогов без каблуков.

24 – *Черной масти и белой масти скот* – в песнях и эпосе: черной масти скот – рогатый скот, белой масти – конный скот.

25 – *Хаса* – брюшинный жир лошадиный.

26 – *Мюся* – берцовая кость с мясом и жиром, вручаемая в качестве приза на состязаниях.

27 – *Белёнёк* – запас прокисшего молока, тар – прокисшее молоко с остатками пищи, кореньев, запасаемое впрок. Обычно пища бедняков, здесь иносказание.

28 – *Лыжи туут* – северные лыжи, подбитые снизу шкурой животных с мехом.

29 – *Соллонг Туйгун лихой* – алчность неумная.

30 – *Боронг урангхаец* – старинное название якутов в народных песнях, эпосе и преданиях. Эпитет «боронг» – серый, по-видимому, восходит к тому времени, когда своим предком тюрки считали волчицу (волка).

31 – *Былас* – маховая сажень.

32 – *Собака кёрт* – собака с белыми пятнами над глазами вроде бровей. Какое-то старинное иносказание.

33 – *Батыйа* – род якутской сабли на длинных рукоятках.

34 – *Сегёлён* – здесь: боевое копьё.

35 – *Хоринский тойук* – чужая песня; *хоринцы* – часть бурят остались предками части якутов; иногда *хоринская песнь (речь)* – шаманское пение (речь), *тойук* – пение на якутский лад.

36 – *Эйиэн Иэйиэхсит* – Здесь, вероятно, путаница: *айыысытов, айыысыт* – дух-божество (см. выше). *Хатай Иэйиэхсит* – *хатай* непонятно, возможно: *хутай (худай)* – божество (с древнеиранского, иногда встречается в эпосе); *Хотой* (орел) *Айыысыт* – непонятно.

37 – *Лангкырдаан* – громко гремящий.

38 – *Ытык Куогайдаан* – Ытык – почитаемая, Куогайдаан – длинношеяя.

39 – *Сюнг Джасын* – в якутском эпосе и мифах это обычно бог-громовик, отец предка *Сюнгкэн Эрили* – божественного орла, предка орла – царя птиц. А здесь он – богатырь из подземного мира, дьявол

– это не может быть простой путаницей, это показывает отсутствие канона в олонхо и мифологии. Проблема не изучена.

40 – *Мунду* – гольян озерный, самая мелкая рыба в озере.

41 – *Харыс* – якутская мера длины, равная расстоянию между кончиками большого и указательного пальцев правой руки.

42 – *Тордуйа* – чаша для воды, сшитая из бересты.

43 – *Атыйах* – сосуд для воды, сшитый из бересты, разновидность тордуи, только побольше и для запаса воды.

44 – *Ырыа Бээбийдээн* – имя труднопереводимо, можно объяснить его значение как «баюкающий» (?).

45 – *Суорат* – молочный продукт, якутская простокваша.

46 – *Чылып-чалып* – звукоподражание барахтанию в воде.

47 – *Кыыкыр-хаахыр* – подражание резкому звуку.

48 – *Блаатыгар (Алаатыгар)* – выражение недоумения, досады.

Значение: «Бывает же так!».

49 – *Кэриэн ымыйа* – кумысная ритуальная посуда.

50 – *Чороон ымыйа* – разновидность посуды для питья кумыса.

51 – *Сэлэ* – веревочный круг для жеребят.

52 – *Анды* – род крупных нырковых, синьга, турпан.

53 – Образное описание коня основано на старинных, частью забытых, мифах, отражающих веру в небесное происхождение лошади. Описание многословное и труднопонимаемое.

54 – Лук богатыря как волшебное (сакральное) оружие изготовлялся из сакральных (особых) материалов из разных стран, в этих названиях прослеживается влияние древнеманьчжурского языка.

55 – *Хахай* – дикий кабан, лев.

56 – *Эксёкю* – мифический орел.

57 – *Джирибиней* – мифическая рыба смерти.

58 – *Харыс* – мера длины, равная расстоянию кончиков вытянутых пальцев большого и среднего.

59 – *Сээркээн Сэсэн* – так сказитель называет домашнего духа огня, духа-хранителя очага.

60 – *Кытыйа* – чаша, вырезанная из корневищ берез и других деревьев.

61 – *Дэриэтник* – особо опасный, сильнейший дух ожившего грешника. А.Е. Кулаковский объяснял это слово с русск. «еретик» или «наредник».

62 – *Байгал* – море, океан на древнеякутском наречии.

63 – *Ураса* – старинное жильё конической формы из шкур или длинных палок, собранных стоймя, в виде чума.

64 – *Эйиэн Иэйиэхсит* – то же, что и Эджэн Иэйиэхсит.

65 – *Ходжон Айыысыт* – дух-охранитель семьи.

66 – *Тыбыырахпын-тыбыыраар* – лошадь громко выпускает воздух и звуки через ноздри в знак или протеста, или предупреждения.

67 – *Тэргэн* – колесо, колесница в старину у древних тюрков и у монголов и в наше время.

68 – Здесь сказитель объединяет в одно понятие божественного начала *Юрюнг Айыы Тойона* – вершителя судеб мира и людей, *Джылга Хана* и *Одун Буурай Тойона*, вторую ипостась *Джылга Хана*.

69 – *Атыыр* – жеребец, *киппэ* – крепкий, прочный.

70 – *Чэчир* – ритуальный круг из воткнутых кружком молодых берез для встречи почетного гостя.

71 – *Олбох* – специальная шкура для сидения почетного гостя.

72 – *Алый сокол* – в сказках и олонхо эпитет «алый» не означает масть, имеет значение «выдающийся», «особенный», «сильнейший» и «быстрейший».

73 – *Старуха Симэхсин* – старая домашняя рабыня, смотрящая за порядком в хотоне (коровнике), за телятами. Очень любопытная, первой узнает о приезжающих и докладывает хозяевам, иногда выполняет функции духа-хранителя дома. Сложный образ, распространен у монголов и древних тюрков.

74 – *Хангырыыр, кынгырыыр* – не совсем понятные образы, слова непереводимы.

75 – *Нуучча* – так якуты называют русских.

76 – *Хамыйах* – ложка деревянная, может быть различной величины.

77 – *Уджа* – большая ритуальная ложка, вырезанная из корневища березы, примерно на 1 литр жидкости.

78 – *Спас его белое дыхание* – старинный эпический оборот, белое дыхание – душа, черное дыхание – тело.

79 – *Бизбэккээм!* – ласковое обращение к юному, молодому, ребенку, «мой милый», «мой дорогой».

80 – *Тюсюлгэ* – праздничный круг, собравшийся народ рассаживается в круг, символизирующий мир или путь солнца.

81 – *Кёрт* – собака с белыми пятнами вроде бровей над глазницей. Почему-то это выражение считается особенно досадным.

82 – *Сыан, сээн* – слова, выражающие милость, жалость.

83 – Дверь из листьев, порог из хвороста – иносказание.

84 – *Лося за ноздри, самцов за носы... Медведей за щеки* – по-якутски здесь соблюдается закон аллитерации первых звуков слова: *буур* – му-

рун (у-у), тайах — таны (та-та), энэ — издэс. Это обычный прием эпических сказителей.

85 — *Баай Барылаах* — одно из имен хозяина тайги, духа леса и охоты.

86 — *Нюхая её* — наряду с поцелуем у народов Востока (китайцев, монголов, арабов и др. в древности был распространен обычай нюхания (обнюхивания) любимого, вдыхание носом духа любимой (ого).

87 — *Сибирь* — употребляется в значении «страна».

88 — *Эриэн Тойон* (букв. *Пегий господин*), *Эбириэччи Баай Хотун* — Эбириэччи — труднообъяснимое имя: эбириэн — с крапинками.

89 — *Чучугур* — подражание острому звуку копыт.

90 — *Джобуруонтай* — труднообъяснимое имя. Вообще имена в олонхо — плод фантазии сказителя, часто бывает непонятно, что они подразумевали под этим именем.

91 — *Чолбон* — утренняя звезда, Венера.

92 — При изготовлении богатырского лука материал собирается из различных мест, здесь перечисляются названия этих мест.

93 — *Триждытравых* — девятилетних.

94 — Перечислены мифические духи, не упоминаемые другими сказителями.

95 — *Обязали слюной насквозь* — слюна в колдовстве играет одну из ведущих ролей.

96 — *Духи глаз и ушей, живая сердца суть, печени естество...* — в древности у многих народов мира существовало поверье о наличии отдельных (парциальных) душ у каждого из отдельных частей организма. Этот образ доказывает версию о глубокой древности олонхо.

97 — Любопытно: и главный бог, и бог рока, и божество судьбы перечислены вместе как живущие в одном дворце.

98 — *Хаардыыр Мохсогол* — имя труднообъяснимое: *Мохсогол* — сокол, *Хаардыыр* — от слова *хаар* — снег, значение: счищающий снег.

99 — *Жребий, как упал на землю* — жребий с самого рождения, назначенный богами — дело в том, что в старину якутские женщины рожали младенца прямо на землю, на свежую траву.

100 — *Урууй-урууй, айхал-айхал* — старинная здравица, общая для всех древних тюрков и монголов из языка их предков сюнну (хунну). *Айхал-мичил* — торжественный вариант здравицы.

101 — *Джангалыс!* — заклинание.

102 — *Формула заклинания*. Часто такие формулы придумываются сказителями в импровизации.

103 – *Одун-Буурай* – то же, что и *Одун Хаан*.

104 – *Уот Куптуй*: Уот – огонь, Куптуй – трудно перевести.

105 – *Тойук* – якутское протяжное пение. У древних тюрков и монголов – стих.

106 – *Чээрэ* – самый крепкий, сильный остаток чего-либо. Здесь говорится о том, что нож изготовлен из таких остатков семи полос железа.

107 – *Море Тюмэри* – в подлиннике вместо «море» «байбал». Это слово иногда употребляется в значении «океан». Этимология неясная, связывается с названием «Байкал».

108 – *Восьминачный, восьмикрайний* – в эпосе эпитет всего мира, здесь по значению алас приравнивается ко всему миру

109 – *Лесэй, илесэй* – нечистый дух, с русск. «леший».

110 – Так в подлиннике.

111 – *Восьми саха – девяти саха* – имеются в виду все роды и племена саха.

112 – *Тойокоом* – тойон, ласково, с благодарностью *тойокоом*.

113 – *Быат-татай эминэ тугуй, оголоор, улаатыгар, улаатыгар оҕолоор!* – экспансивное выражение удивления, восторга. Конкретного перевода нет.

114 – Так же в подлиннике.

115 – *Кытатай бахсы* и т.д. – имена кузнецов, живущих в подземном мире или в подходе к нижнему миру. Главный старший из них *Кытатай бахсы – Кытай бахсы*: слово «Кытай» означает древний этноним народа кидань, *бахсы* – мастер, учитель. Другие названия по роду занятий, по специальности, так *Кёттяни* – раздувающий меха (*кёт* – кузнечные меха), *Балтаанай* – молотобоец (*балта* – молот), *Нарын* – нежный, *Алынычаан* – от *аалар* – работает подпилком. *Кыыра-Даххан: кыыр* – камлать, *дархан* – почтенный.

116 – *Ураанхай* – старинное самоназвание – эпитет тюркских, монгольских и тунгусских племён. Значение точно не выяснено.

117 – В олонхо «черный дух» символически означает тело, а «белый дух» – человеческий дух.

118 – *Сири (сир) исит* – кожаный бурдюк.

119 – *Хотон* – коровник, хлев. По-монгольски – город, жильё.

120 – *Все роды трех саха* – три саха (үс саха) имеет значение всех саха, всего народа, а остальные *пять, семь, восемь, девять* – по аналогии, в повторах.